

Republika Crna Gora
VLADA REPUBLIKE CRNE GORE
Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA

Strategija razvoja proizvodnje hrane
i ruralnih područja

Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja Crne Gore
Projekat finansiran sredstvima EU,
rukovođen od strane Evropske agencije za rekonstrukciju

Izrada dokumenta pod nazivom:

“CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA – Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja” predstavlja projekat koji su zajednički realizovali Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore i Evropska agencija za rekonstrukciju.

Rukovodilac projekta:

Mr Milutin Simović, ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede CG

Urednici i koordinatori izrade Strategije:

Prof.dr Emil Erjavec, koordinator EAR projekta
Dr Milan Marković, pomoćnik ministra
Dr Tina Volk, ekspert EAR projekta

Saradnici na izradi Strategije:**Evropska agencija za rekonstrukciju – tim Italtrenda:**

Prof. dr Emil Erjavec, doc. dr Miroslav Rednak, dr Tina Volk, doc. dr Luka Juvančić, dr Aleš Kuhar, dr Božidarka Marković, dr Zoran Jovović, dr Miomir Jovanović, Ana Mugoša (asistent)

Projekt menadžer EAR-a: mr Velibor Spalević

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede CG:

Mr Milutin Simović, dr Milan Marković, Branimir Vujačić, Lidija Rmuš, Slavica Pavlović, Radana Damjanović, Zorka Prljević

U pripremi teksta dokumenta 1: “Analiza postojećeg stanja i perspektive razvoja” učestvovali su:

Dr Budimir Fuštić, dr Natalija Perović, dr Svetozar Savić, dr Biljana Lazović, dr Momčilo Radulović, dr Radisav Dubljević, dr Neđeljko Sijeran, dr Miodrag Jovančević, dr Nataša Mirecki, dr Slavko Mirecki, mr Dejan Laušević, dr Dragoljub Mitrović, prof. dr Vukić Pulević, Branislav Perić, dr Aleksandra Despotović, mr Jelena Latinović

Lektor: Branko Vuković

Design & prepress: Studio MOUSE, Podgorica

Štampa: AP Print, Podgorica

Tiraž: 500 kom.

ISBN 86-85799-02-3

Podgorica, 2006.

Republika Crna Gora
VLADA REPUBLIKE CRNE GORE
Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA

Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja

Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja Crne Gore
Projekat finansiran sredstvima EU, rukovođen od strane Evropske
agencije za rekonstrukciju

Podgorica, 2006

RIJEČ MINISTRA POLJOPRIVREDE, ŠUMARSTVA I VODOPRIVREDE

Poštovani,

U vremenu kada se pred Crnom Gorom, kao samostalnom i međunarodno priznatom državom, otvara novo poglavlje sveukupnog razvoja, uz jasno opredjeljenje i već započete procese evropskih integracija, bio je pravi trenutak da se izradi jasan konceptualni okvir za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja.

U trenutku kada se crnogorska poljoprivreda nalazi na svojevrsnoj raskrsnici i pred brojnim novim izazovima, dolazi Strategija kao polazište za nove razvojne korake i platforma budućih reformi u agrarnoj politici, zakonskoj regulativi i institucionalnoj podršci poljoprivredi.

Opredijelili smo se za koncept održivog razvoja poljoprivrede, uzimajući njenu multifunkcionalnost kao osnovno polazište. Takođe, intenziviraćemo izgradnju modernog državnog aparata, koji će biti osposobljen da preuzme evropski model razvoja i da omogući uspješno integrisanje crnogorske poljoprivrede u evropski i širi međunarodni okvir.

Siguran sam da će se postići najširi konsenzus oko odabranog razvojnog koncepta koji jasno ističe da se neće vrednovati samo ekonomska dimenzija poljoprivrede – doprinos bruto društvenom proizvodu, nego da će posebno mjesto imati komponenta ruralnog razvoja. Svakako, ukupnom značaju poljoprivrede će doprinositi i njene ostale važne funkcije: ekološka, socijalna, podrška razvoju turizma i nacionalno-kulturna. To će vremenom dovesti do preobražaja poljoprivredne u politiku ruralnog razvoja. Takva orijentacija je jedna od ključnih pretpostavki za uravnoteženje regionalnog razvoja i stvaranje uslova za realizaciju postavljenog cilja: da je svaki dio Crne Gore podjednako važan i da se skladno može ukomponovati u njen raskošni ekonomski, prirodni i demografski mozaik.

Strategija je, prije svega, upućena državi kao uputstvo za dalje sprovođenje reformi u poljoprivredi i kao obavezni podsjetnik za izradu budućih ekonomskih politika, budžeta, programskih dokumenata. Ali je ona namijenjena i poljoprivrednim proizvođačima i prerađivačima, potencijalnim investitorima i donatorima, kao i stručnoj i naučnoj javnosti.

Crnogorski farmer hoće i pravedno je da dostigne životni standard evropskog farmera i stoga on sve više postaje svjestan da treba da bude i svojom proizvodnjom konkurentan. I jedan i drugi uvažavaju potrebu da održivo gazduju raspoloživim prirodnim resursima, kako bi svojim potomcima omogućili život u očuvanom evropskom selu, čuvajući svoju tradiciju, kulturu, istoriju i sve ostale specifičnosti.

Od predstavnika prerađivačke industrije očekuje se da dostignu standarde kvaliteta i preuzmu na sebe važnu ulogu u sistemu proizvodnje bezbjedne hrane.

Država treba i mora pomoći i jednima i drugima, jačajući svoje institucije i administrativne kapacitete, donoseći nove zakone, podržavajući razvoj proizvodnje hrane i ruralnih sredina u skladu sa evropskom praksom.

Hvala Evropskoj agenciji za rekonstrukciju koja je u ime Evropske komisije podržala realizaciju ovog projekta, jednog u nizu projekata u sektoru poljoprivrede Crne Gore, čime se u značajnom stepenu osvjetljava i ubrzava njen evropski put.

Hvala prijateljima i ekspertskom timu iz Slovenije koji je dobro razumio prilike i perspektive, ovog za Crnu Goru važnog sektora i nesebično prenio dragocjena slovenačka iskustva.

Hvala saradnicima i kolegama iz Crne Gore koji su predano radili na izradi ovog važnog dokumenta koji će, siguran sam, biti važan impuls za novu fazu razvoja proizvodnje hrane i razvoja crnogorskog sela.

Mr Milutin Simović

PRETHODNE NAPOMENE

U namjeri da se pripremi platforma za buduće integracione procese, koji su u oblasti poljoprivrede veoma zahtjevni i obimni, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore je zajedno sa Evropskom agencijom za rekonstrukciju pokrenulo projekat izrade nove strategije. Uvažavajući specifičnosti crnogorske poljoprivrede i buduće izazove i potrebe, ovaj strategijski dokument nosi naslov: **“CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA – STRATEGIJA RAZVOJA PROIZVODNJE HRANE I RURALNIH PODRUČJA”**. STRATEGIJA SE sastoji od tri dokumenta:

- Analiza postojećeg stanja i perspektive razvoja,
- Platforma, ciljevi i stubovi reforme,
- Koncept mjera agrarne politike i budžetski plan 2007-2013.

U okviru cjelokupnog projekta, prvi dokument **“Analiza postojećeg stanja i perspektive razvoja”** prikazuje stanje poljoprivrede, ukazujući na osnovne pretpostavke za njen razvoj (prirodne i ekonomske), zatim stanje i osnovne karakteristike biljne i stočarske proizvodnje. Bavi se i drugim važnim aspektima: analizom strukturnih karakteristika, odnosom poljoprivrede i životne sredine, institucijama u poljoprivredi, spoljnotrgovinskom razmjenom, nivoom potrošnje poljoprivrednih proizvoda, a detaljno je analizirana i podsticajna politika. Prvi put je data analiza konkurentnosti najvažnijih poljoprivrednih proizvoda i gruba ocjena agregatne podrške poljoprivredi. Na bazi analiza i ocjene konkurentnosti urađena je procjena budućih kretanja u pojedinim važnijim granama, koja uz odgovarajuća polazišta nudi ekspertski pogled na razvoj crnogorske poljoprivrede.

Dokument **“Platforma, ciljevi i stubovi reforme”** ima centralno mjesto u Strategiji jer otvara novi put u razvoju crnogorske poljoprivrede i ruralnih sredina. Na bazi postojećeg stanja poljoprivrede i agroindustrije, kao i međunarodnog okvira i zahtjeva, Platforma predlaže novi koncept razvoja poljoprivrede, maksimalno uvažavajući njenu multifunkcionalnu ulogu. U Platformi su definisani osnovni ciljevi agrarne politike, kao i njihova razrada kroz operativne ciljeve. Naznačeni su osnovni stubovi reforme u oblasti: agrarne politike, zakonodavstva i institucija. Reforme treba da doprinesu modernizaciji državnog aparata u preuzimanju evropskog poimanja uloge i modela razvoja poljoprivrede.

Dokument pod nazivom: **“Koncept mjera agrarne politike i budžetski plan 2007-2013.”** predstavlja logičan nastavak prethodna dva dokumenta. Njegov

je cilj operacionalizacija mjera agrarne politike, uz potrebu njihovog usklađivanja sa principima CAP-a. Opis mjera agrarne politike prati i plan budžetske podrške za period od 2007. do 2013. godine. Na kraju je dat i prikaz najvažnijih projekata čija realizacija treba da vodi ostvarivanju brojnih zadataka koje Strategija predviđa.

Radi potpunije dokumentacione osnove i boljeg uvida u postojeće stanje raspoloživih resursa, urađene su dvije ankete: jedna u primarnoj poljoprivredi i druga u prerađivačkoj industriji. Najvažniji rezultati tih anketa čine sastavni dio dokumenta I, a integralni tekstovi tih analiza predstavljaju podršku i dopunu osnovnim dokumentima strategije i dati su u prilogima (Prilog I i Prilog II).

Imajući u vidu značaj i obim zahtjeva za oblast poljoprivrede na putu približavanja EU, njihov prikaz je dat u prilogu III.

Osnovni dokumenti Strategije su koncipirani i rađeni tako da svaki ponaosob predstavlja zaokruženu cjelinu i može se samostalno koristiti. Istovremeno, oni su sastavni dijelovi jedinstvenog dokumenta Strategije. Imajući tu dvojnost u vidu, autorski tim je nastojao da izbjegne, koliko je to bilo moguće, izvjesna ponavljanja. Tamo gdje je zaista bilo nužno, ponovljene su neke od osnovnih postavki budućih reformi.

Strategija predstavlja plod intenzivnog jednogodišnjeg rada kombinovanog tima: eksperata iz Slovenije, koje je angažovala Evropska agencija za rekonstrukciju, i domaćeg tima kojeg je angažovalo Ministarstvo.

Ovom prilikom zahvaljujemo se brojnim institucijama i pojedincima koji su na direktan ili indirektan način potpomogli realizaciju ovog obimnog posla. Tokom javnih rasprava, radionica i brojnih konsultacija, dati su korisni savjeti, sugestije i pozitivni kritički osvrti, što je doprinijelo poboljšanju kvaliteta Strategije. Zahvalnost dugujemo poljoprivrednim proizvođačima i kompanijama prerađivačke industrije, koji su se odazvali da učestvuju u terenskoj anketi. Značajan doprinos sprovođenju anketa dale su Služba za selekciju stoke i Savjetodavna služba u biljnoj proizvodnji.

Nadamo se da će Strategija, pored osnovne svrhe da bude platforma u procesu približavanja crnogorske poljoprivrede EU, moći da brojnim korisnicima (proizvođači hrane, naučne i stručne službe, državne institucije, predstavnici međunarodnih organizacija, potencijalni investitori i donatori, Evropska komisija) posluži kao bogat izvor korisnih informacija o crnogorskoj poljoprivredi.

Urednici

IZVOD

Analiza postojećeg stanja i perspektive razvoja

Značajna uloga poljoprivrede u privrednom i društvenom razvoju

1. Proizvodnja hrane i poljoprivreda imaju značajnu ulogu u privrednom razvoju Crne Gore. Učešće poljoprivrede, lova i šumarstva u BDP Crne Gore, prema podacima zvanične statistike, iznosi 11,3% (2004).

2. Poljoprivredne u ukupnim površinama Crne Gore zauzimaju 38%. Fond poljoprivrednog zemljišta od 518.067 ha, ili oko 0,84 ha po stanovniku, predstavlja značajan resurs. Po ovom pokazatelju Crna Gora je pri vrhu zemalja u Evropi. Međutim, u strukturi zemljišta prevladavaju livade i pašnjaci koji se značajnim dijelom ne koriste. Na oranice i bašte, voćnjake i vinograde otpada svega 58.262 ha ili 12% ukupne poljoprivredne površine.

3. Političke i ekonomske promjene koje su se desile u Crnoj Gori, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, nijesu dovele do pada proizvodnje karakterističnog za druge zemlje u tranziciji. Tako je u periodu od 1992. do 2003. godine ostvaren rast ukupne poljoprivredne proizvodnje, po prosječnoj godišnjoj stopi od 2,8%.

4. Poljoprivreda je bila jedan od sigurnijih načina za ekonomsko održavanje gazdinstava, posebno u vremenu izraženih ekonomskih promjena posljednje decenije prošlog stoljeća. Pojava povećanog bavljenja poljoprivredom, kao socijalnim stabilizatorom, prisutna je pogotovo u područjima gdje su druge mogućnosti zapošljavanja veoma sužene.

Neiskorišćenost potencijala rezultira neto uvozom hrane

5. Crna Gora ne iskorištava svoje proizvodne potencijale. Prevlađuje proizvodnja za potrošnju u domaćinstvima (prirodna proizvodnja) i za direktnu prodaju na pijacama, dok je komercijalna tržišna proizvodnja, izuzev za neke proizvode, na dosta niskom nivou. U biljnoj proizvodnji, komercijalno je značajna proizvodnja grožđa (za vino) i duvana (značajniji izvozni proizvodi) zatim povrća (tradicija i povoljni uslovi), djelimično krompira (samo za domaću potrošnju). Proizvodnja žitarica je zanemarljiva.

6. Veći dio vrijednosti crnogorske poljoprivrede ostvaruje se u stočarstvu, posebno u proizvodnji mlijeka, zatim mesa, gdje značajno mjesto zauzima proizvodnja jagnječeg mesa. Proizvodnja goveđeg mesa u najvećem obimu ostvaruje se klanjem teladi. Posljednjih godina organizuje se komercijalna proizvodnja u živinarstvu, dok je proizvodnja svinjskog mesa uglavnom za potrošnju u domaćinstvima. Crna Gora ima tradiciju u proizvodnji tipičnih mlječnih proizvoda. Za sada, izvozni potencijal prisutan je u proizvodnji jagnječeg mesa.

7. Crna Gora je neto uvoznik poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Velika uvozna zavisnost ogleda se i u velikom učešću poljoprivrednih proizvoda

u ukupnom uvozu, koji preko 3 puta prevazilazi njihovo učešće u izvozu. Ukupna robna razmjena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda je u stalnom porastu. Uz povećavanje izvoza i uvoza raste i deficit. Glavni izvozni proizvodi su vino i duvan. Pokrivenost uvoza izvozom bila je na nivou od 28%.

Negativna demografska kretanja ruralnih područja i niska produktivnost u poljoprivredi

8. Prema posljednjim dostupnim podacima (za 2001. g.), učešće stanovništva koje živi na ruralnom području iznosi 38%. Negativan saldo migracije (oko 1% u razdoblju 1991-2001) i rastući indeks starosne dobi, od 33 (1991) na 58 (2001) ukazuju na umjerenu depopulaciju ruralnih područja, ali i njihovo istovremeno demografsko starenje (ruralna područja napušta uglavnom mlađa populacija). Poljoprivreda često preuzima ulogu socijalnog stabilizatora za najosjetljiviji dio populacije. To su uglavnom staračka domaćinstva koja se obično bave proizvodnjom samo za vlastite potrebe, zatim dio radno aktivne populacije koja je direktno pogođena posljedicama tranzicije, kroz gubljenje zaposlenja u industrijskom sektoru.

9. Relativno niska produktivnost rada u poljoprivredi je, takođe, opšta karakteristika tog sektora. Ovakva situacija je posljedica različitih uzroka, a jedan od njih je i nizak tehnički nivo poljoprivredne proizvodnje, koji povećava potrebu u fizičkom radu. Proizvodnja je skoncentrisana na seljačkim gazdinstvima. Većina društvenih kombinata prestala je sa proizvodnjom u periodu tranzicije. O veličini posjeda nema pouzdanih podataka. Prosječna veličina poljoprivrednih gazdinstava procjenjuje se na oko 5 ha poljoprivrednog zemljišta.

Očuvana životna sredina i bogatstvo biodiverziteta

10. S obzirom na nivo intenzivnosti poljoprivrede, ona se ne može smatrati značajnijim zagađivačem životne sredine. Crnogorsko područje je još uvijek dobro očuvano od zagađenja vazduha, vode i zemljišta. Pored nekoliko industrijski razvijenih kompleksa, lociranih u pet gradskih sredina, i dalje postoje razvojem nenarušena područja, što upućuje na zaključak da je veliki dio prostora ekološki čist. Crna Gora je veoma bogata biljnim i životinjskim biodiverzitetom. S obzirom na njenu veličinu, posjeduje ogromno bogatstvo genetičkih resursa poljoprivrednog bilja i domaćih životinja.

Slabo razvijen prehrambeno-prerađivački sektor

11. Jedna od strukturnih karakteristika crnogorske proizvodnje hrane jeste veći udio primarne poljoprivrede u bruto društvenom proizvodu od prehrambeno-prerađivačkog sektora. To ukazuje na nizak stepen finalizacije poljoprivrednih proizvoda, značajan udio samosnabdijevanja ruralnog stanovništva hranom, kao i na izražen plasman poljoprivrednih proizvoda neregistrovanim kanalima podaje.

12. Crnogorska prehrambeno-prerađivačka industrija ima nepovoljnu strukturu preduzeća u pogledu veličine. Oko 70% preduzeća zapošljava manje od 15 radnika u prosjeku, a samo nekoliko preduzeća zapošljava više od 250 radnika. Nepovoljna struktura preduzeća i loša tehnička opremljenost negativno se odražavaju na konkurentnost prehrambene industrije. Nedovoljan nivo tehnološke opremljenosti prehrambenih pogona u Crnoj Gori, otežava dostizanje međunarodnih sanitarno-higijenskih normativa.

Promjenljiva agrarna politika

13. Prije devedesetih, naglasak u državnoj podršci bio je na društvenom sektoru, administrativnom uređenju cijena i trgovinskoj zaštiti. U periodu ekonomskih poteškoća (tokom devedesetih), država je kontrolisala mnoge sektore i to putem određivanja cijena i kontrolom uvoza. Tek 1999. i 2000. godine, pravi se zaokret, u odnosu na raniju politiku i ubrzano se uvodi potpuna liberalizacija. Od sredine 2001. godine sve cijene formiraju se slobodno. Podsticajna politika, poslije 1999. godine, bila je ponovo proizvodno usmjerena, i to naročito u razvoj manje ekonomski atraktivnih sektora. Značajno mjesto imali su programi institucionalne podrške, pogotovo za bezbjednost hrane. Važnu ulogu posljednjih godina imale su i međunarodne donacije.

14. Budžetska podrška za poljoprivredu posljednjih godina ima opštu tendenciju porasta, ali je ona sporija od rasta ukupnog budžeta Crne Gore. Struktura agrobudžeta za period 2002-2004. pokazuje da su samo mjere tržišno-cjenovne politike, u tom periodu, imale stalan rast, dok je kod drugih vrsta mjera (ruralni razvoj i opšte usluge i servisi u poljoprivredi) budžetska podrška iz godine u godinu varirala. Variranje osnovnih grupa mjera u agrobudžetu govori da znatan broj mjera još nije ustaljen. Samo dio mjera moguće je uporediti sa mjerama Zajedničke agrarne politike EU, uz evidentno povoljnu strukturu i obim, a u skladu su i sa zahtjevima Svjetske trgovinske organizacije.

Relativno visoke cijene poljoprivrednih proizvoda

15. Komparacija otkupnih cijena u Crnoj Gori i pojedinim članicama EU pokazala je da se proizvodi u Crnoj Gori mogu razvrstati u tri grupe. U prvoj grupi, nalaze se oni sa natprosječno visokim cijenama koji na taj način iskazuju i relativno manju konkurentnost. To važi za krompir, voće, mlijeko i mlječne proizvode, pileće i svinjsko meso. Razlog za više cijene može se pronaći u niskoj intenzivnosti proizvodnje i nerazvijenim tržišnim strukturama, a kod nekih proizvoda i u carinskoj zaštiti. U drugoj grupi su proizvodi kod kojih su cijene relativno niske i time ukazuju na veću konkurentnost. Ovde spadaju duvan i jagnad. U treću grupu mogu se razvrstati proizvodi koji su po konkurentnosti negdje između prethodne dvije ili gdje je teško odrediti nivo cijena: povrće, telad, jaja. Opšta je ocjena da su cijene u poljoprivredi relativno visoke i time poljoprivreda iskazuje priličnu mjeru cjenovne nekonkurentnosti.

Mala budžetska podrška poljoprivredi

16. U poređenju sa starim članicama EU kao i sa zemljama pristupnicama u zadnjem krugu proširenja budžetska podrška Crne Gore za poljoprivredu je po svim kriterijumima mala. U Evropskoj uniji (EU 25) budžetska podrška po stanovniku je na nivou 130 €. Nove članice su, prije pristupa, imale od 20 € (Poljska) pa do više od 80 € po stanovniku (Slovenija). Crnogorska poljoprivreda, trenutno dobija oko 12 € po stanovniku.

Nivo ukupne (cjenovne i budžetske) podrške poljoprivredi nije nizak

17. Ukupna podrška poljoprivrednim proizvođačima po metodologiji OECD, izražena kao učešće tržišno-cjenovne i budžetske podrške u ukupnim prihodima poljoprivrednih proizvođača (%PSE) za Crnu Goru, prema ocjeni, iznosi više od 25%, što je svrstava u zemlje sa srednje visokim nivoom podrške poljoprivredi. Međutim, ta podrška više od 95% proizlazi od višeg nivoa cijena u odnosu na svjetske (tržišno-cjenovna podrška – MPS) i samo u manjem dijelu od budžetske podrške.

U poljoprivredi su prisutne slabosti ali postoje i mogućnosti

18. SWOT analiza ukazuje da u crnogorskoj poljoprivredi postoje slabosti koje, u slučaju realizacije opasnosti, mogu ugroziti cjelokupni razvoj poljoprivrede na duži period. Naredni procesi integracije i otvaranja tržišta vodiće u promjenu tržišnih kanala i dodatne pritiske na cijene. Ekonomski uslovi, strukturni deficiti, niska tehnološka i kapitalna spremnost zahtijevaju intenzivni rad na otklanjanju slabosti. U mjeri u kojoj se budu iskoristile mogućnosti domaće poljoprivrede (razvoj tradicionalnih proizvoda, jačanje proizvodnje za lokalno tržište, realizacija proizvoda posredstvom turističke potrošnje, ubrzani povratak na nekadašnja tržišta, brži transfer znanja od nauke i stručnih službi prema proizvođačima), utoliko će i potencijalna opasnost biti amortizovana i sa manje posljedica po crnogorsku poljoprivredu.

Mogućnosti daljeg razvoja

19. Scenarijska analize mogućih budućih kretanja u poljoprivrednoj proizvodnji pokazala je da postoje realni tehnološki potencijali za znatno povećanje proizvodnje u narednih desetak godina. Scenarij koji polazi od pretpostavke da su modernizacija i razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Crne Gore jedan od prioriteta u ukupnoj razvojnoj politici države ukazuje da je uz jačanje tržišne infrastrukture realno očekivati povećanje poljoprivredne proizvodnje za 15% do 30% (krompir, voće, vino, mlijeko, sve vrste mesa), a u nekim sektorima i mnogo više (povrće, masline, duvan, žito). Međutim, za ostvarivanje optimističkog scenarija polazi se od nekoliko važnih pretpostavki: povoljna ekonomska situacija, jačanje institucionalne i finansijske podrške daljem razvoju, uspješno sprovođenje međunarodnih integracija STO i EU. Scenarijska analiza takođe prikazuje i mogući pesimistički scenarij, ukoliko se te pretpostavke ne ostvare. To bi značilo pad proizvodnje, zaustavljanje razvoja i ponovnu marginalizaciju poljoprivrede, što bi u znatno izoštrenijim uslovima konkurencije imalo negativne posljedice i na cjelokupan razvoj ruralnih područja.

Platforma, ciljevi i stubovi reforme**Reforme su nužne**

20. Promjene u crnogorskoj poljoprivredi su nužne, pogotovo imajući u vidu već otpočete integracione procese (učlanjivanje u STO i pristupanje EU) koji u znatnoj mjeri, ako ne i potpuno, definišu buduću okvir razvoja. U tom smislu potrebno je donijeti odluku o konceptu razvoja poljoprivrede i ruralnih sredina i ponuditi jasan odgovor o odnosu države prema tom razvoju.

Koncept održivog razvoja poljoprivrede

21. Efikasne odgovore za dugoročno rješavanje postojećih problema ne daju ni protekcionistički niti liberalni koncept agrarne politike. Stoga Strategija predlaže koncept održivog razvoja poljoprivrede, koji je logička i konceptualna razrada već prihvaćenih odluka o razvoju crnogorske države i privrede. Njegov je primarni cilj uvažavanje multifunkcionalne uloge poljoprivrede u razvoju zemlje i modernizacija državnog aparata radi realizacije strateškog opredjeljenja za održivi razvoj i integrisanje Crne Gore u međunarodnu zajednicu i preuzimanje evropskog poimanja uloge poljoprivrede.

Ciljevi agrarne politike

22. Rješavanje razvojnih, strukturnih i opštih problema poljoprivrede i ruralnih sredina moguće je ostvarivanjem sljedećih osnovnih ciljeva agrarne politike:

1. Gazdovanje resursima na dugoročno održiv način uz promociju poljoprivrede koja je maksimalno usklađena sa očuvanjem životne sredine (održivo gazdovanje resursima);
2. Obezbjedivanje stabilne i prihvatljive ponude bezbjedne hrane u pogledu kvaliteta i cijena (bezbjednost hrane);
3. Obezbjedivanje primjerenog životnog standarda za seosko stanovništvo i cjelovitog ruralnog razvoja uz očuvanje tradicionalnih vrijednosti ruralnih područja (primjereni životni standard i ruralni razvoj);
4. Stalno podizanje konkurentnosti proizvođača hrane na domaćem i inostranom tržištu (podizanje konkurentnosti).

Ravnomjernim ostvarivanjem navedena četiri cilja realizovaće se i peti najopštiji cilj: obezbjeđivanje prehrambene sigurnosti stanovništva. Osnovni ciljevi su razrađeni kroz definisanje operativnih ciljeva, koji su potrebni za lakše razumijevanje koncepta i definisanje mjera.

Tri stuba reforme

23. Strategija se temelji na tri stuba reforme: agrarne politike, harmonizaciji zakonodavstva sa zahtjevima evropskog integrisanja i izgradnji institucija.

Reforma agrarne politike

24. Reforma agrarne politike obuhvata tri osnovna vida: tržišno - cjenovnu politiku; politiku ruralnog razvoja; i opšte usluge i servise za poljoprivredu. U okviru tržišno-cjenovne politike, spoljnotrgovinske mjere i mjere za stabilizaciju tržišta biće ograničene zahtjevima koje donose uključivanje u STO i pregovori sa EU, a njihova funkcije biće, prije svega, stabilizovanje i izjednačivanje tržišnih uslova. Potrebno je obezbijediti stabilnu podršku proizvođačima za gajenje poljoprivrednih kultura i stoke (preživara) uvođenjem direktnih plaćanja, s ciljem da se održavaju proizvodni resursi u funkciji i da se mjere prilagode sistemu podrške u EU.

25. Jedno od najvažnijih mjesta u reformi agrarne politike zauzima postepena izgradnja sistema integrisane politike ruralnog razvoja, koja će biti harmonizovana sa principima EU. Politika se temelji na tri najvažnije osovine ruralnog razvoja: a) podizanje konkurentnosti kroz različite vidove podrške primarnoj poljoprivredi i prerađivačkoj industriji; b) bolje upravljanje resursima životne sredine; i c) stvaranje preduslova (zajedno sa drugim programima Vlade Crne Gore) da se seosko stanovništvo bavi širim izborom aktivnosti.

26. Uz promjene u tržišno-cjenovnoj i politici ruralnog razvoja, stvaraće se i efikasan sistem javnih usluga koji će moći da odgovori zahtjevima poljoprivredne proizvodnje bazirane na evropskom modelu razvoja. Tehnološki i ukupni razvoj poljoprivrede treba podstaći kroz postepeno jačanje finansijske podrške i izgradnju sistema finansiranja javnih usluga preko tendera, programa i monitoringa izvođenja programa. Potrebne su i promjene u poreskoj i socijalnoj politici.

Harmonizacija zakonodavstva

27. Realizacija navedenih razvojnih ciljeva i nova agrarna politika nameću potrebu da se nastave i ubrzaju reforme u zakonodavnoj oblasti. Osnov za usklađivanje biće zakonodavstvo EU (*Acquis communautaire*), uz nastavak obuke

i usavršavanja administracije za primjenu ove veoma zahtjevne regulative. Najznačajniji zakoni, koje Strategija predviđa, jesu: Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju; Zakon o poljoprivrednom zemljištu; Zakon o bezbjednosti hrane; Zakon o stočarstvu; Zakon o stočnoj hrani i Zakon o poljoprivrednim zadrugama.

Izgradnja institucija

28. Reforme agrarne politike i proces pridruživanja EU nameću potrebu reorganizacije samog Ministarstva, koja će obuhvatiti izmejne u organizacionim jedinicama i uvođenje novih funkcija (analitika, agencija za plaćanje, postepena izgradnja centralnog informacionog sistema sa višestrukom namjenom). Strategija zahtijeva reformu i ostalih institucija u poljoprivredi.

Veća budžetska podrška

29. Dalji razvoj poljoprivrede zahtijeva i neuporedivo veću budžetsku podršku. Pretpostavljeno vrijeme do punopravnog članstva u EU mora se iskoristiti ne samo za predložene reforme nego i za ubrzaniji razvoj domaće poljoprivrede. Praksa pokazuje da pripremni period mora biti iskorišćen da se sopstvena poljoprivreda osnaži kako bi po ulasku mogla biti konkurentna na mnogo širem tržištu. Novi, stabilni i konzistentni koncept agrarne politike, i njemu prilagođena budžetska podrška predstavljaju jedan od bitnih uslova za promjene.

Koncept mjera agrarne politike i budžetski plan 2007-2013.**Ocjena potencijalne budžetske podrške iz EU fondova**

30. Značajan korak u planiranju podsticajne politike je ocjena potencijalnih pretpristupnih i pristupnih prihoda iz Zajedničke agrarne politike Evropske unije (CAP). Procjenjuje se da će za sljedeća proširenja EU, vjerovatno biti manje sredstava na raspolaganju. Stoga se u planiranju pretpristupne podrške uzima nešto pesimističnija pretpostavka, tj. oko 4 miliona €.

31. Usljed promjena u CAP i nedefinisanog okvira sljedećeg proširenja EU, nije moguće sa sigurnošću odrediti kakva će politika i način definisanja direktnih plaćanja važiti za zemlje Zapadnog Balkana (i Tursku). Po sadašnjim principima, racionalno je kao polazište uzeti 25% od nivoa plaćanja u članicama EU. Budući da je, usljed specifičnosti crnogorske poljoprivrede, relativno nizak obim proizvodnje u onim sektorima za koje EU daje direktna plaćanja, moglo bi se u prvoj godini po pristupu računati na oko 8 miliona eura za direktna plaćanja. Međutim, taj će iznos biti moguće dopuniti domaćim sredstvima.

32. Za mjere ruralnog razvoja, po sadašnjim uslovima, moguće je računati sa znatno više sredstava nego kod tržišno-cjenovne politike. Na osnovu analize posljednjeg proširenja došlo se do nivoa podrške između 20 i 50 miliona € godišnje. Polazeći od nešto pesimističnije varijante o ukupnom obimu sredstava za sljedeće proširenje, Crna Gora bi mogla računati na oko 30 miliona € godišnje. Stvarni iznos će prije svega zavisiti od toga sa kolikim iznosom sredstava računa EU u proširenju, u kojem bi participirala i Crna Gora, kao i od promjena same politike ruralnog razvoja u EU.

Nivo EU politike kao sidro za postepeno podizanje domaćeg budžeta

33. Agrarna politike Crne Gore do pristupa treba da slijedi dva operativna cilja: implementaciju koncepta održivog razvoja poljoprivrede i podizanje apsorpcijske sposobnosti za prilagođavanje politike i pripremanje za pristup EU. U pogledu budžetskog planiranja, ta dva cilja ostvaruju se tako što Crna Gora u razdoblju do pristupa podiže domaća sredstva do nivoa koji omogućuje normalno preuzimanje EU sredstava poslije pristupa.

34. U planiranju budžetske podrške, uslovno su predviđene dvije faze pretpristupnog perioda. Prva (2007-2009) znači uvođenje i primjenu temeljnih reformi agrarne politike u kojoj bi nacionalni budžet trebalo povećati minimalno za 50%, uz očekivane donacije. Druga faza odnosi se na razdoblje od 2010. do 2012. godine, kada bi Crna Gora mogla već dobiti status kandidata pa time i sredstva pretpristupne pomoći. I u ovoj fazi budžet će se podići još za 50%, u odnosu na prethodnu fazu. To bi značilo povećanje minimalno 2,2 puta u odnosu na sadašnji nivo. To su samo orijentacione vrijednosti, koje više govore od smjeru politike, nego o utvrđivanju stvarnih vrijednosti, koje će zavisiti od različitih činilaca, a koje je praktično nemoguće sada predvidjeti.

Tržišno-cjenovna politika za izjednačavanje konkurentskih uslova

35. U okviru tržišno-cjenovne politike najvažnije su mjere za stabilizaciju tržišta i mjere direktne budžetske podrške. Mjere za stabilizaciju tržišta podrazumjevaju: održavanje spoljnotrgovinske zaštite za osjetljive proizvode, u skladu sa mogućnostima koje pruža ulazak u STO i korišćenje instrumenata za stabiliziranje tržišta u slučaju većih poremećaja (*safeguard i safety-net* mjere). Te mjere procesom liberalizacije gube na značajnu, pa sve veću ulogu u pogledu obezbjeđivanja pogodnijih uslova za proizvodnju postepeno treba da preuzmu direktna plaćanja.

36. Crna Gora nema administrativne kapacitete niti razrađene mehanizme i uslove na terenu da može odmah otpočeti primjenu direktnih plaćanja po nekoj od sadašnjih EU šema. Stoga je neminovno otpočeti sa proizvodno vezanim plaćanjem i postepeno stvarati uslove i modifikovati mjere kako bi pred ulazak bili potpuno spremni preuzeti EU sistem direktnih plaćanja.

37. Sadašnje mjere, koje su u velikoj mjeri podrška inputima ili cijenama, treba da pretrpe nužne izmjene, tako što će kod nekih ratarskih kultura (duvan, krompir i žitarice) doći do transformacije u podršku po hektaru zasnovane površine. To bi predstavljalo prvi korak u modifikaciji ovih mjera ka njihovom potpunom razdvajanju od proizvodnje (*decoupling*) i time preuzimanja EU modela koji podrazumijeva jedinstveno plaćanje po ha površine, uz ispunjavanje određenih uslova, bez obzira koja se kultura gaji. Predviđa se i postepeno uvođenje sistema plaćanja po grlu za gajenje goveda za proizvodnju mesa, ovaca i koza u skladu sa principima CAP-a.

Najvažnije mjesto u agrarnoj politici imaće politika ruralnog razvoja

38. Usvajanje koncepta održivog razvoja poljoprivrede pogotovo nameće obavezu jačanja politike ruralnog razvoja. S obzirom na velike razvojne zahtjeve i potrebe prestrukturiranja najvažnijih sektora, neophodno je do pristupa postojeću budžetsku podršku ruralnom razvoju povećati najmanje tri puta. Ta bi podrška u najvećoj mjeri bila usmjerena u nove investicije i tehnološke inovacije u oba sektora: primarnu proizvodnju i prerađivačku industriju. Značajnu komponentu politike ruralnog razvoja treba da predstavlja set mjera za podršku manje povoljnim područjima (*Less favoured areas*) i uvođenje i širenje mjera za očuvanje životne sredine (organska proizvodnja, genetički resursi, planinski

pašnjaci, agrošumarstvo) i razvoj sela (infrastruktura isl.). Sa takvim mjestom i značajem politike ruralnog razvoja u agrarnom budžetu, Crna Gora bi imala moderan koncept agrarne politike, gdje bi tržišno-cjenovna politika bila samo korektiv za stabilizovanje dohotka i tržišnih uslova.

39. Koncept mjera ruralnog razvoja i finansijski okvir za njihovu realizaciju mogu da budu osnova za izradu Strategije ruralnog razvoja Crne Gore koja će detaljno razraditi sve njegove neophodne aspekte i koju treba izraditi u budućem trogodišnjem periodu (2007–2009). Paralelno sa tim, potrebno je koristiti sredstva donacija i domaćeg budžeta za uvođenje onih mjera za koje postoje realni uslovi. To posebno važi za podršku investicijama, strukturne promjene, podizanje kvaliteta proizvoda i stvaranje boljih uslova za život na selu. Taj trogodišnji period, treba iskoristiti i za prilagođavanje ili postepeno gašenje mjera koje nijesu u skladu sa EU politikom. Istovremeno će se stvarati institucionalne pretpostavke, kako bi se od 2010. prešlo na programiranje, kada se očekuje korišćenje i EU fondova za pretpristupnu pomoć (IPARD).

Jačanje institucija je preduslov za prilagođavanje EU

40. Realizacija razvojnih ciljeva traži i značajnu institucionalnu podršku koja se ogleda, prije svega u uspostavljanju efikasnog sistema bezbjedne proizvodnje hrane i znatno obuhvatnijoj stručnoj podršci bržem razvoju cjelokupne poljoprivrede. Uslov za finansijsku podršku stručnim službama treba da bude ponuđeni godišnji program rada, sa razrađenim obimom mjera, dinamikom njihove realizacije, finansijskim aspektima i očekivanim efektima. Značajnu ulogu u izvođenju Strategije ima i obezbjeđivanje konzistentnih i sa evropskim standardima usklađenih podataka i njihovih analiza. Pored informacionog sistema, kojeg će razvijati Ministarstvo poljoprivrede, bitan je elemenat modernizacije i adekvatna nacionalna statistika. Pored unapređivanja nacionalne statistike i njenog usklađivanja sa principima EU, ukoliko se želi imati kvalitetna podloga za buduću agrarnu politiku i niz drugih potreba, neodložno je sprovođenje popisa poljoprivrednih resursa. To je pogotovo značajno za dobijanje uvida u agrarnu strukturu crnogorske poljoprivrede.

Strategija je tek početak

41. Strategija nema ambiciju da nudi gotova rješenja, nego da bude "raskrsnica" sa koje treba poći u više pravaca reformi. Dokument nije pisan u vidu uputstva šta i kako poljoprivrednici treba da proizvode. Prije svega, namijenjen je državi, kao obavezno uputstvo za dalje sprovođenje reformi u poljoprivredi. Poljoprivrednici, prerađivači i potencijalni preduzetnici treba da prepoznaju poruke koje im se ovakvom orijentacijom šalju. Sa preuzimanjem evropskih standarda i uloge poljoprivrede i ruralnog razvoja otvara se i nova dugoročna perspektiva za mlade koji počinju i koji još dolaze, u zemlji koja ima uslove ali ih za sada još ne koristi na optimalan način. Na temelju tradicije i nove uloge poljoprivrede i njenog povezivanja sa drugim djelatnostima, pogotovo turizmom, moguće je podići blagostanje i životni standard ponosnih i vrijednih ljudi. To je veliki izazov za proizvođače, organizacije i institucije u poljoprivredi, pa i samu državu Crnu Goru.

SKRAĆENICE I SIMBOLI

Acquis	Zakonodavstvo Evropske unije (<i>acquis communautaire</i>)
ADNS	Sistem obavještanja o bolestima životinja (<i>System of notification on animal diseases</i>)
ANIMO	Spoljni sistem kontrole kretanja životinja (<i>External animal movement control system</i>)
BDP	Bruto društveni proizvod (<i>Gross Domestic Products</i>)
CAP	Zajednička poljoprivredna politika (<i>Common Agricultural Policy</i>)
CBCG	Centralna Banka Crne Gore
CEFTA	Sporazum o slobonoj trgovini među državama centralne Evrope (<i>Central European Free Trade Agreement</i>)
CMO	Zajedničko uređenje tržišta (<i>Common Market Organisation</i>)
EAGGF	Evropski fond za garancije i plaćanja u poljoprivredi (European Agricultural Guarantee and Guidance Found)
EC	Evropska komisija (<i>European Commission</i>)
EEC	Evropska ekonomska zajednica (<i>European Economic Community</i>)
EU	Evropska unija (<i>European Union</i>)
EUROSTAT	Statistički zavod Evropske unije (<i>Statistical Office of European Communities</i>)
EZ	Evropska zajednica
FAO	Organizacija za poljoprivredu i hranu (<i>Food and Agriculture Organization of the United Nations</i>)
FADN	Mreža računovodstvenih podataka na farmama (<i>Farm accountancy data network</i>)
FIS	Praćenje prihoda na farmi (<i>Farm Income Survey</i>)
GDP	Bruto društvenu proizvod (<i>Gross Domestic Products</i>)
GMO	Genetički modifikovani organizmi (<i>Genetically Modified Organisms</i>)
HACCP	Analiza rizika i kontrola kritičnih tačaka u proizvodnji (<i>Hazard Analyses and Critical Control Points</i>)
IACS	Integrirani sistem administracije i kontrole za poljoprivredu u EU (<i>Integrated Administration and Control System</i>)
IPARD	Instrumenti pretpristupne pomoći za ruralni razvoj (<i>Instruments of Pre-Accession Assistance for Rural Development</i>)
ISO	Međunarodna organizacija za standardizaciju (<i>International Standard Organisation</i>)
LFA	Manje povoljna područja (<i>Less Favoured Areas</i>)
LU	Stočna jedinica (<i>Livestock unit</i>)
MONSTAT	Zavod za statistiku Crne Gore
MPS	Tržišno cjenovna podrška (<i>Market Price Support</i>)

MPŠV	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
MTP	Mogući tehnološki potencijal
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (<i>Organisation of Economic Cooperation and Development</i>)
PDV	Porez na dodatu vrijednost
PDO	Zaštita geografskog porijekla (<i>Protected Designation of Origin</i>)
PGI	Zaštita geografske oznake (<i>Protected Geografic Identification</i>)
PSE	Podrška proizvođačima (<i>Producer support Estimate</i>)
RCG	Republika Crna Gora
RDP	Programi ruralnog razvoja (<i>Rural Development Programs</i>)
TSG	Garantovano tradicionalna tehnologija (<i>Traditional Specialty Guaranteed</i>)
SAPARD	Pretpristupna pomoć EU za poljoprivredu i ruralni razvoj kandidatima posljednjeg proširenja, uključujući Bugarsku i Rumuniju (<i>Special pre-Accession Program for Agriculture and Rural Development</i>)
SAPS	Pojednostavljena šema plaćanja na bazi površine (<i>Single Area Payment Scheme</i>)
SPS	Jedinstvena šema plaćanja (<i>Single Payment Scheme</i>)
SGCG	Statistički godišnjak Crne Gore (<i>Statistic Yearbook of Montenegro</i>)
STO	Svjetska trgovinska asocijacija (<i>World Trade Organisation</i>)
SZS	Savezni zavod za statistiku, Beograd
SWOT	Prednosti, slabosti, mogućnosti i opasnosti (<i>Strenghts, Weaknesses, Opportunities, Threats</i>)
ZZZ CG	Zavod za zapošljavanje Crne Gore
UAA	Korišćene poljoprivredne površine (<i>Utilised Agricultural Area</i>)
UN	Ujedinjene nacije (<i>United Nations</i>)
US\$	Američki dolar
€	Euro
:	Nema podataka
-	Nema pojava

SADRŽAJ

RIJEČ MINISTRA POLJOPRIVREDE, ŠUMARSTVA I VODOPRIVREDE.....	4
PRETHODNE NAPOMENE	6
IZVOD.....	8
SKRAĆENICE I SIMBOLI	16

ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA I PERSPEKTIVE RAZVOJA

1 MJESTO POLJOPRIVREDE U EKONOMIJI	31
1.1 Istorijski i politički okvir	31
1.2 Makroekonomski okviri i uloga poljoprivrede.....	32
2 POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA	34
2.1 Prirodni uslovi.....	34
2.1.1 Klima.....	34
2.1.2 Zemljište	35
2.1.3 Rejonizacija poljoprivrede.....	36
2.2 Važniji sektori poljoprivredne proizvodnje.....	38
2.2.1 Biljna proizvodnja	38
2.2.2 Stočarska proizvodnja	46
3 SPOLJNA TRGOVINA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENIM PROIZVODIMA.....	53
4 POTROŠNJA POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA	56
5 POLJOPRIVREDA I RURALNI RAZVOJ	58
5.1 Opšti osvrt i ekonomski trendovi u ruralnim područjima	58
5.2 Strukturne karakteristike poljoprivrede	60
5.2.1 Struktura poljoprivrednih gazdinstava prema veličini zemljišnog posjeda.....	60
5.2.2 Proizvodni tipovi poljoprivrednih gazdinstava.....	60
5.2.3 Tehnička opremljenost poljoprivrednih gazdinstva	61
5.2.4 Tržišna usmjerenost poljoprivrednih gazdinstva.....	61
6 PREHRAMBENO-PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA.....	63
7 POLJOPRIVREDA I ŽIVOTNA SREDINA	66
7.1 Biodiverzitet i genetički resursi u poljoprivredi.....	62
7.2 Poljoprivreda i stanje očuvanosti životne sredine.....	68
8 INSTITUCIJE U POLJOPRIVREDI.....	69

8.1 Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.....	70
8.2 Naučne i obrazovne institucije i stručne službe.....	70
8.3 Udruženja, zadugarstvo, nevladine organizacije.....	71
9 PODSTICAJNA POLITIKA U POLJOPRIVREDI	73
9.1 Koncept i ciljevi politike.....	73
9.2 Međunarodne donacije.....	74
9.3 Budžet za poljoprivredu.....	74
9.3.1 Učešće agrarnog u ukupnom budžetu.....	75
9.3.2 Struktura agrobudžeta po pojedinim sektorima.....	76
9.3.3 Struktura agrobudžeta po vrstama mjera agrarne politike.....	76
9.3.4 Usklađenost agrobudžeta sa principima Svjetske trgovinske organizacije.....	80
10 KONKURENTNOST CRNOGORSKE POLJOPRIVREDE	81
10.1 Uvozna zaštita.....	81
10.2 Komparacija cijena i konkurentnost.....	82
10.2.1 Otkupne cijene poljoprivrednih proizvoda.....	82
10.2.2 Cijene i konkurentnost u biljnoj proizvodnji.....	83
10.2.3 Cijene i konkurentnost u stočarstvu.....	85
10.3 Komparacija budžetske podrške.....	87
10.4 Ocjena ukupne podrške poljoprivrednim proizvođačima.....	88
10.5 SWOT analiza crnogorske poljoprivrede.....	89
11 PROCJENA MOGUĆIH BUDUĆIH KRETANJA U POLJOPRIVREDI	92
11.1 Pristup i vrste scenarija.....	92
11.1.1 Polazišta scenarijske analize.....	92
11.1.2 Opis scenarija.....	93
11.2 Mogući scenariji korišćenja poljoprivrednog zemljišta.....	94
11.3 Biljna proizvodnja.....	95
11.3.1 Žita.....	95
11.3.2 Krompir.....	97
11.3.3 Povrće.....	97
11.3.4 Duvan.....	98
11.3.5 Voće.....	99
11.3.6 Maslina.....	100
11.3.7 Vinogradarstvo.....	101
11.4 Perspektive proizvodnje u stočarstvu.....	102
11.4.1 Polazišta.....	102

11.4.2 Proizvodnja kravljeg mlijeka.....	102
11.4.3 Ovčije mlijeko.....	104
11.4.4 Kozje mlijeko.....	104
11.4.5 Goveđe meso.....	105
11.4.6 Ovčije meso.....	106
11.4.7 Svinjsko meso.....	107
11.4.8 Živinsko meso.....	108
11.4.9 Jaja.....	109
12 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	110

PLATFORMA, CILJEVI I STUBOVI REFORME

1 UVOD – RAZLOZI ZA IZRADU STRATEGIJE	115
1.1 Crnogorska poljoprivreda i njena agrarna politika su pred važnim izazovima.....	115
1.2 Ciljevi izrade Strategije.....	117
2 POLAZIŠTA PLATFORME STRATEGIJE	119
2.1 Stanje u poljoprivredi i agroindustriji.....	119
2.1.1 Poljoprivreda je značajan privredni sektor.....	119
2.1.2 Važnija ograničenja u razvoju poljoprivrede i prehrambene industrije.....	120
2.2 Uloga države u dosadašnjem razvoju.....	123
2.2.1 Modernizacija i razvoj proizvodnje hrane i ruralnih sredina traže veću podršku države.....	123
2.2.2 Različiti koncepti cjenovne i podsticajne politike.....	125
2.2.3 Poljoprivredno zakonodavstvo u postupku harmonizacije.....	126
2.3 Međunarodni okvir i zahtjevi, nacionalne strategije.....	127
2.3.1 Novi značaj poljoprivredne politike u svijetu i EU.....	127
2.3.2 Zahtjevi EU integrisanja za poglavlje Poljoprivrede.....	129
2.3.3 Važniji strateški dokumenti – okvir reformi.....	130
2.4 Dileme Strategije – mogućnost sprovođenja agrarne politike.....	132
2.4.1 Mogući koncepti agrarne politike.....	132
2.4.2 Zašto je koncept razvoja održive poljoprivrede potencijalno najbolje rješenje?...	135
3 RAZVOJNI CILJEVI I STUBOVI AGRARNE POLITIKE	137
3.1 Principi i ciljevi reformi.....	137
3.1.1 Principi koncepta.....	137
3.1.2 Osnovni ciljevi.....	139
3.1.3 Operativni ciljevi.....	140

3.2 Stubovi reforme	142
3.2.1 Reforma agrarne politike	142
3.2.2 Reforma zakonodavstva	144
3.2.3 Reforma institucija	144
3.2.4 Okviri budžetskog planiranja	145
4 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	146

KONCEPT MJERA AGRARNE POLITKE I BUDŽETSKI PLAN 2007-2013.

1 OSNOVNA POLAZIŠTA AGRARNE REFORME	151
1.1 Uvod	151
1.2 Ocjena okvira budućih EU donacija	153
1.2.1 Ocjena potencijalne pretprijetne podrške	153
1.2.2 Ocjena potencijalne pristupne EU podrške	154
1.3 Nacrt osnovnih mjera agrarne politike	156
1.3.1 Strateške smjernice budžetske podrške	156
1.3.2 Polazišta za definisanje pojedinačnih mjera	158
2 OPERATIVNI PLAN PO VRSTAMA MJERA	159
2.1 Tržišno-cjenovna politika	159
2.1.1 Polazišta	159
2.1.2 Mjere za stabilizaciju tržišta i dohotka	160
2.1.3 Direktna plaćanja u biljnoj proizvodnji	161
2.1.4 Direktna plaćanja u stočarstvu	162
2.1.5 Planirani okvir budžeta za tržišno-cjenovno politiku	163
2.2 Politika ruralnog razvoja	163
2.2.1 Polazišta	163
2.2.2 Podizanje konkurentnosti	164
2.2.3 Održivo gazdovanje resursima	168
2.2.4 Programi razvoja sela	171
2.2.5 Lider pristup	173
2.2.6 Planirani okvir budžeta za politiku ruralnog razvoja	173
2.3 Stručni servisi i javne usluge u poljoprivredi	173
2.3.1 Polazišta	173
2.3.2 Mjere	174
2.3.3 Planirani okvir budžeta za podršku stručnim službama i javnim uslugama za poljo-	

privredu	175
3 Projekti podrške prilagođavanju EU i izvođenju Strategije	176
3.1 Harmonizacija zakonodavstva	176
3.2 Reforma institucija	178
3.2.1 Polazišta	178
3.2.2 Reorganizacija Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede	178
3.2.3 Reforma drugih institucija u poljoprivredi	179
3.3 Plan realizacije projekata predviđenih Strategijom	181

PRILOZI

Ruralni razvoj	185
Analiza stanja u agroindustrij	225
Zahtjevi EU integrisanja za poglavlje poljoprivrede	239

SPISAK TABELA

ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA I PERSPEKTIVE RAZVOJA

Tabela 1: Makroekonomski indikatori; 2000-2004.	32
Tabela 2: Poljoprivredno zemljište (000 ha); 1992-2003.	35
Tabela 3: Raspored opština po rejonima i struktura poljoprivrednih površina	36
Tabela 4: Površine voćnjaka i broj stabala; 1992-2003.	39
Tabela 5: Proizvodnja voća (000 t); 1992-2003.	40
Tabela 6: Proizvodnja masline; 1992-2003.	41
Tabela 7: Vinogradarska proizvodnja; 1992-2003.	41
Tabela 8: Površine osnovnih ratarskih i povrtarskih kultura (ha); 1992-2003.	42
Tabela 9: Proizvodnja osnovnih ratarskih i povrtarskih kultura (000 t); 1992-2003.	44
Tabela 10: Nivo prinosa važnijih ratarsko-povrtarskih kultura u pojedinim zemljama Evrope; prosjek 2001-2003.	44
Tabela 11: Broj stoke i proizvodnja stočarskih proizvoda, 1992-2004.	46
Tabela 12: Broj goveda po rejonima; 1998. i 2004.	47
Tabela 13: Učešće poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u ukupnom uvozu i izvozu Crne Gore; 2000-2004.	53
Tabela 14: Uvoz i izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda po tarifnim glavama u 2004. godini	54

Tabela 15: Uvoz i izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda prema destinacijama u 2004. godini	54
Tabela 16: Potrošnja poljoprivredno-prehrambenih proizvoda po stanovniku; 1992-2002.	56
Tabela 17: Pregled međunarodnih donacija za programe podrške poljoprivredi	74
Tabela 18: Struktura Agrobudžeta za 2001. i 2004. godinu.....	76
Tabela 19: Agrarni budžet po grupama mjera; 2002-2005.	77
Tabela 20: Pregled mjera tržišno-cjenovne politike po sektorima; 2002-2005.	78
Tabela 21: Mjere ruralnog razvoja po sektorima; 2002-2005.	79
Tabela 22: Mjere podrške poljoprivredi na području javnih usluga po sektorima; 2002-2005.	80
Tabela 23: Pregled visine i broja ad valorem i specifičnih tarifnih pozicija nakon uvođenja HS 2002. klasifikacije	81
Tabela 24: Prosječne otkupne cijene (EUR/t) za važnije poljoprivredne proizvode	82
Tabela 25: SWOT analiza crnogorske poljoprivrede	90
Tabela 26: Scenariji korišćenja poljoprivrednih površina.....	95
Tabela 27: Scenarijska analiza za žitarice.....	96
Tabela 28: Scenarijska analiza za krompir	97
Tabela 29: Scenarijska analiza za povrće	98
Tabela 30: Scenarijska analiza za duvan	99
Tabela 31: Scenarijska analiza za voće.....	100
Tabela 32: Scenarijska analiza za maslinarstvo	100
Tabela 33: Scenarijska analiza za vinogradarstvo.....	101
Tabela 34: Scenarijska analiza za mlijeko	103
Tabela 35: Scenarijska analiza za ovčije mlijeko.....	104
Tabela 36: Scenarijska analiza za kozje mlijeko.....	105
Tabela 37: Scenarijska analiza za meso goveda.....	106
Tabela 38: Scenarijska analiza za ovčije meso	107
Tabela 39: Scenarijska analiza za svinjsko meso.....	107
Tabela 40: Scenarijska analiza za živinsko meso.....	108
Tabela 41: Scenarijska analiza za jaja.....	109

PLATFORMA, CILJEVI I STUBOVI REFORME

Tabela 1: Pregled mogućih scenarija agrarne politike	133
--	-----

KONCEPT MJERA AGRARNE POLITIKE I BUDŽETSKI PLAN 2007-2013.

Tabela 1: Godišnja sredstva za politiku ruralnog razvoja prije pristupa za države posljednjeg	
---	--

i budućeg proširenja (SAPARD program).....	153
Tabela 2: Ocjena direktnih plaćanja na bazi kalkulacije vrijednosti po osnovnim granama za podsticaje (mil. eura)	154
Tabela 3: Sredstva za politiku ruralnog razvoja poslije pristupa za države posljednjeg i budućeg proširenja (Rumunija i Bugarska.....	155
Tabela 4: Plan projekcije osnovnih vidova budžetske podrške (mil. eura)	157
Tabela 5: Plan projekcije mjera tržišno-cjenovne politike (mil. eura).....	163
Tabela 6: Projekcija mjera prve osovine ruralnog razvoja – konkurentnosti (mil. eura)...	167
Tabela 7. Projekcija mjera druge osovine ruralnog razvoja – održivo gazdovanje resursima (mil. eura)	170
Tabela 8: Projekcija mjera treće osovine ruralnog razvoja – program razvoja sela (mil. eura)....	172
Tabela 9: Plan projekcije osnovnih vrsta (podsticaja) ruralnog razvoja (mil. eura).....	173
Tabela 10. Projekcija mjera podrške stručnim službama i javnim uslugama u poljoprivredi (mil. eura)	175
Tabela 11: Prijedlog plana donošenja zakona predviđenih u dokumentu Platforme	177
Tabela 12: Plan realizacije projekata predviđenih Strategijom	182

SPISAK GRAFIKONA

ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA I PERSPEKTIVE RAZVOJA

Grafikon 1: Struktura poljoprivrednog zemljišta, 2003.....	35
Grafikon 2: Karta teritorijalnog rasporeda rejona.....	37
Grafikon 3: Indeksi biljne poljoprivredne proizvodnje; 1992-2003	38
Grafikon 4: Indeksi biljne poljoprivredne proizvodnje; 1992-2003	39
Grafikon 5: Površine oranica i bašta; 1992-2003	42
Grafikon 6: Struktura korišćenja oranica; 1992. i 2003.	43
Grafikon 7: Površine i ukupni prinos livada i pašnjaka, 1992-2003.	46
Grafikon 8: Indeksi stočarske proizvodnje; 1992-2003.....	47
Grafikon 9: Rasna struktura populacije goveda.....	48
Grafikon 10: Prirast goveda i proizvodnja mlijeka; 1992-2003.	48
Grafikon 11: Rasna struktura populacije ovaca	49
Grafikon 12: Struktura preduzeća u prehrambenoj industriji po broju radnika	64
Grafikon 13: Ukupni agrobudžet u apsolutnom iznosu; 1999-2005	75
Grafikon 14: Učešće agrobudžeta u ukupnom budžetu Crne Gore; 1999-2005	75
Grafikon 15: Agrobudžet po osnovnim grupama mjera; 2002-2005	78

Grafikon 16: Prosječne prodajne cijene merkantilnog krompira u Crnoj Gori i nekim zemljama EU (prosjeak 2001-2003)	83
Grafikon 17: Prosječne prodajne cijene paradajza (sve vrste uzgoja) u Crnoj Gori i nekim zemljama EU (prosjeak 2001-2003)	84
Grafikon 18: Prosječne prodajne cijene jabuke, breskve i stonog grožđa u Crnoj Gori i nekim zemljama EU (prosjeak 2001-2003)	85
Grafikon 19: Prosječne prodajne cijene teladi za klanje (živa vaga) u Crnoj Gori i nekim zemljama EU u 2004.	85
Grafikon 20: Prosječne prodajne cijene jagnjadi za klanje (preračunato na zaklano- f 0,5) u Crnoj Gori i u nekim zemljama EU u 2004.	86
Grafikon 21: Prosječne prodajne cijene konzumnih jaja (preračunato u tone - f 17,24) u Crnoj Gori i u nekim zemljama EU u 2004.	86
Grafikon 22: Prosječne prodajne cijene kravljeg mlijeka (preračunato u tone - f 1,03) u Crnoj Gori i u nekim zemljama EU u 2003. (aktuelni sadržaj masti i kvalitet)	87
Grafikon 23: Budžetska podrška poljoprivredi po stanovniku (per capita) i po ukupnim poljoprivrednim zemljištima za EU i Crnu Goru	88
Grafikon 24: Podrška poljoprivrednim proizvođačima (%PSE) za EU 15 (2003), države pristupnice (2003) i za Crnu Goru	89

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA
Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja

**ANALIZA
POSTOJEĆEG STANJA
I PERSPEKTIVE RAZVOJA**

1 MJESTO POLJOPRIVREDE U EKONOMIJI

1.1 Istorijski i politički okvir

Republika Crna Gora nalazi se na jugoistoku Evrope i zauzima površinu od 13.812 km². Ukupna dužina kopnenih granica Crne Gore iznosi 614 km. Na zapadu i dijelom sjeveru graniči se sa Bosnom i Hercegovinom (225 km ili 36,6% ukupnih kopnenih granica), sjeveru i sjeveroistoku sa Srbijom (203 km ili 33,1%), jugoistoku sa Albanijom (172 km ili 28%) i jugozapadu sa Hrvatskom (14 km ili 2,3%). Dužina morske obale (Jadransko more), iznosi 293,5 km.

Prema podacima o broju stanovnika u 2004. godini (sredinom godine), na teritoriji Crne Gore živjelo je 620.533 stanovnika. Gustina naseljenosti od 45 stanovnika na 1 km² u prosjeku, svrstava Crnu Goru u red zemalja sa najmanjom gustinom naseljenosti u Evropi (jedino je manja gustina naseljenosti u nordijskim zemljama). Glavni grad Crne Gore Podgorica ima 167.578 stanovnika (2003), dok u istorijskoj prijestonici Cetinju živi 18.592 stanovnika.

Prema popisu stanovništva iz 2003. godine, Crna Gora je višenacionalna, viševjerska i višekulturna zajednica. Njenu nacionalnu i etničku strukturu čine: Crnogorci (43%), Srbi (32%), Bošnjaci (8%), Albanci (5%), Muslimani (4%) i Hrvati (1%). Pored pomenutih, u Crnoj Gori živi još 19 drugih nacionalnih i etničkih grupacija, i to: Romi, Makedonci, Slovenci, Austrijanci, Bugari, Česi, Grci, Italijani, Jevreji, Mađari, Njemci, Poljaci, Rumuni, Rusi, Rusini, Slovaci, Turci, Ukrajinci i Vlasi.

Odlukom Berlinskog kongresa (1878) Crna Gora je zvanično dobila međunarodno priznanje svoje nezavisnosti. Do 1910. godine bila je Knjaževina, a od te godine Kraljevina Crna Gora. Status samostalne države izgubila je 1918. godine, ulaskom u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, prinudnim činom detronizacije vladajuće crnogorske dinastije Petrović Njegoš. Od 1945. godine Crna Gora je narodna, potom socijalistička republika sa državnim subjektivitetom i legitimitetom jedne od šest ravnopravnih članica jugoslovenske federacije. Uvođenje demokratskih promjena donosi višepartijski sistem i prve parlamentarne izbore (1990). Aprila 1991. godine proglašena je

Republika Crna Gora, koja je od 1992. godine, zajedno sa Srbijom, konstituisala federalnu državnu zajednicu pod nazivom Savezna Republika Jugoslavija. Beogradskom poveljom, potpisanom 4. februara 2003. godine, formirana je Državna zajednica Srbija i Crna Gora. Na referendumu 21. maja 2006. godine, većinskom voljom njenih građana, Crna Gora je stekla punu državnu samostalnost.

U teritorijalnom i administrativnom smislu Crna Gora je podijeljena na 21 opštinu kao osnovnu jedinicu lokalne samouprave. U regionalnom smislu Crna Gora se dijeli na tri regije: Sjevernu, Središnju i Južnu. Regije nemaju samostalnost u upravnom kulturnom i političkom životu.

1.2 Makroekonomski okviri i uloga poljoprivrede

Crna Gora se svrstava među privredno manje razvijene zemlje. Njen bruto domaći proizvod po stanovniku (BDP per capita) iznosi 2.473 € (2004). Na privrednu razvijenost, u znatnoj mjeri, uticao je kasni početak industrijalizacije, političke promjene i dr. Crna Gora je, kao jedna od najmanje razvijenih republika bivše Jugoslavije, prošla period ubrzane industrijalizacije, koji je kulminirao visokom stopom privrednog rasta krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, da bi od kraja osamdesetih i tokom devedesetih godina prošlog stoljeća došlo do osjetne stagnacije privrednog razvoja. Ekonomske sankcije Organizacije ujedinjenih nacija, ratno okruženje, hiperinflacija, relativno dug tranzicioni period nepovoljno su uticali na efikasnost i konkurentnost domaće privrede, a time, dodatno, istakli servisiranje socijalnih problema (izražena stopa nezaposlenosti, enormno visok broj penzionera i dr.).

Nakon perioda ekonomske stagnacije prouzrokovane političkim dešavanjima na prostoru ex-Jugoslavije tokom posljednje dekade dvadesetog vijeka, Crna Gora kreće u ekonomski oporavak. U periodu 2000-2004, uočavaju se određeni pozitivni trendovi značajni za dalje uspostavljanje makroekonomske stabilnosti. Ostvareni realni rast BDP, u 2004. godini, dostigao je 3,7%, što je najviši rast u posljednjih 5 godina. U istom periodu, stopa inflacije svedena je sa 24,8% (2000) na 4,3% (2004), a stopa nezaposlenosti od 32,7% na 22,6%.

Tabela 1: Makroekonomski indikatori; 2000-2004.

Pokazatelj	Jed. mjere	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.
Stanovništvo	br.	612.496	614.791	617.085	618.233	620.533
Realni rast BDP-a	%	3,1	-0,2	1,7	2,3	3,7
BDP per capita (tekuće cijene)	€	1.669	2.024	2.109	2.318	2.473
Inflacija	%	24,8	28,0	9,4	6,7	4,3
Izvoz robe i usluga	mil €	304	385	499	462	623
Uvoz robe i usluga	mil €	427	776	818	710	914
Trgovinski bilans	mil €	-123	-391	-334	-248	-291
Tekući račun	mil €	152	305	176	-102	-143
Ukupna zaposlenost	br.	140.762	141.112	140.100	142.679	143.479
Stopa nezaposlenosti	%	32,7	31,5	30,5	25,8	22,6
Godišnja aktivna kamatna stopa	%	41,0	12,4	15,2	14,1	13,5
Budžetski deficit kao % BDP	%	:	:	:	-3,3	-2,2
Troškovi hrane, pića i duvana	%	56,6	54,3	52,7	52,1	48,0

Izvor: Agenda ekonomskih reformi, MONSTAT, Sekretarijat za razvoj, CBCG, Ministarstvo finansija RCG, ZZZ CG, Anketa o potrošnji domaćinstava, SZS, Beograd

Kod spoljnotrgovinskog poslovanja registrovan je istovremeni rast uvoza i izvoza robe i usluga, uz nešto dinamičniji rast uvoza u periodu od 2000 do 2004. godine (prosječno godišnje po stopi od +20,9%), u odnosu na izvoz robe i usluga (+19,6%).

Proizvodnja hrane i poljoprivreda imaju još uvijek značajnu ulogu u privrednom razvoju Crne Gore. Učešće poljoprivrede, lova i šumarstva u BDP Crne Gore iznosi 11,3% (2004¹). S druge strane, učešće izdataka za ishranu, piće i duvan, u ukupnim izdacima domaćinstava u Republici (prosječno za sva domaćinstva), bilježi i dalje relativno visok nivo, uz tendenciju kontinuiranog smanjenja sa 56,6% (2000) na 48,0% (2004).

Mjesto poljoprivrede u crnogorskoj ekonomiji teško je cjelovito sagledati, usljed nedostatka adekvatnih statističkih podataka. Evidentna je razlika između učešća u BDP s jedne, kao i učešća zaposlenih u poljoprivredi s druge strane, jer statistika prati kretanje broja zaposlenih u preduzećima, ali ne i na poljoprivrednim gazdinstvima². Neke tendencije o promjenama na tržištu radne snage i u strukturi aktivnog stanovništva daju podaci o učešću aktivnog poljoprivrednog, u ukupno aktivnom stanovništvu. Tako je od popisa 1961. do posljednjeg popisa 2003. godine učešće aktivnog poljoprivrednog, u ukupnom aktivnom stanovništvu, smanjeno sa 53,6% na svega 8,8%. Ovome je neophodno dodati i velike promjene u strukturi radne snage, kao i migracionim kretanjima iz ruralnih u urbana područja, uslovljena najviše ekonomskim motivima.

¹ Prema SNA konceptu.

² Tako je npr. učešće broja zaposlenih u poljoprivredi, lovu i odgovarajućim uslužnim aktivnostima, u ukupnom broju zaposlenih u Republici (2003) iznosilo svega 1,63%. Broj zaposlenih u prehrambenom sektoru, koji se karakteriše tendencijom rasta u poslednjih nekoliko godina, iznosi 3.351 ili 2,33% od ukupnog broja zaposlenih (dok je prema Anketi Ministarstva poljoprivrede, sprovedenoj u ovom sektoru, broj zaposlenih iznosio 6.266 stalnih i 1.578 sezonskih).

2 POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA

2.1 Prirodni uslovi

2.1.1 Klima

Klima se u Crnoj Gori, na relativno malom prostoru, dosta oštro smjenjuje od mediteranske do umjereno kontinentalne i planinske. Na klimatske promjene jak uticaj imaju blizina mora i reljef koji je raščlanjen rječnim dolinama i vijencima planina između kojih su uže reljefske cjeline, kotline, kraška polja, kraške površi i visoravni.

Sa aspekta značaja klime za poljoprivrednu proizvodnju, može se izdvojiti više klimatskih zona. Prva zahvata pojas Crnogorskog primorja i Zetsko-bjelopavličke ravnice, sa okolnim brdovitim terenima do 600 m n.v. i karakteriše se **mediteranskom i izmijenjenom mediteranskom klimom**. Srednja godišnja temperatura u ovoj klimatskoj zoni je 14 do 15°C, sa relativno dosta godišnjih padavina (od 1300 do 2500 mm). Usljed neravnomjernog rasporeda padavina u toku godine ova zona se karakteriše izraženom aridnošću, sa dužim sušnim periodima. Druga klimatska zona obuhvata kontinentalni dio Crne Gore, do oko 1000 m n.v. i doline rijeka Ibra, Lima, Tare, Čehotine i Pive. Karakteriše se **kontinentalnom klimom** sa prosječnim temperaturama od 8 do 9°C i ravnomjernim rasporedom padavina, koje su svega 800-900 mm. Treću klimatsku zonu čini pretplaninsko područje (preko 1000 m n.v.) i planinsko područje Crne Gore (iznad 1500 m n.v.), gdje preovlađuje **subplaninska i planinska klima**. Dakle, od juga ka sjeveru i iz rječnih dolina prema planinama klima je sve oštrija, pa je time uslovljen i izbor vrste poljoprivredne proizvodnje.

Padavine su u raznim mjestima Crne Gore kolebljive i po ukupnom obimu i rasporedu. Primorski pojas ima između 1260 (Ulcinj) i 1940 mm padavina (Herceg Novi), središnji između 2.000 i 4.500 mm, dok kontinentalni ima najmanje padavina, od 800 mm (Pljevlja) do 1345 mm (Mojkovac).

Zahvaljujući visokoj količini godišnjih padavina Crna Gora je, izuzev područja izrazitog krša, bogata izvorima i vodotocima. To omogućava dobro vodosnabdijevanje ljudi i stoke. Međutim, voda se malo koristi za navodnjavanje poljoprivrednih kultura, što se odražava na njihove prinose posebno u sušnim sezonama i južnom aridnom području. Navodnjavanjem su obuhvaćene male površine, svega oko 2.000-3.000 ha na Čemovskom polju. Procjenjuje se da je oko 13.000-15.000 ha ravničarskog zemljišta svake godine ugroženo poplavama, dok na oko 18.000 ha poljoprivrednog zemljišta nije potpuno riješeno odvodnjavanje.

2.1.2 Zemljište

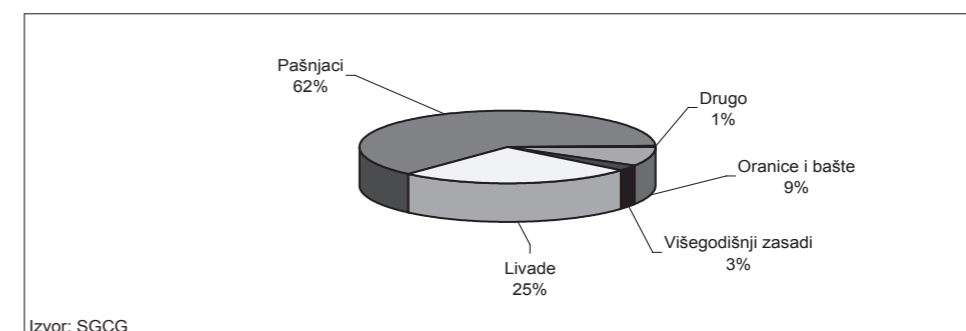
Poljoprivredne površine zauzimaju 38% od ukupne površine Crne Gore (2003). Fond poljoprivrednog zemljišta, sa ukupnom površinom od 518.067 ha ili sa oko 0,84 ha po stanovniku, predstavlja značajan resurs. Po ovom pokazatelju Crna Gora je pri vrhu zemalja u Evropi. Među članicama Evropske unije veću poljoprivrednu površinu po stanovniku ima samo Irska (1,10 ha), dok prosjek (EU-25) iznosi 0,36 ha (2003). Međutim, ukupne poljoprivredne površine ne mogu se potpuno valorizovati. To je posljedica jako izražene orografije i geološkog sastava koji su uslovlili da preovlađuju mahom plitka zemljišta niske proizvodne vrijednosti. Na oranice i bašte, voćnjake i vinograde otpada svega 58.262 ha ili 12% ukupne poljoprivredne površine.

Tabela 2: Poljoprivredno zemljište (000 ha); 1992-2003.

Kategorija	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Oranice i bašte	53,0	51,0	52,4	52,3	52,5	51,2	50,0	49,8	49,7	47,4	45,8	44,8
Višegodišnji zasadi	14,3	14,3	14,3	14,3	14,3	14,5	14,6	14,6	14,6	13,4	13,4	13,4
Livadade	118,8	120,7	119,4	119,4	119,3	121,2	121,4	120,9	121,5	129,3	130,6	131,5
Pašnjaci	326,6	326,6	326,6	326,5	327,0	328,2	328,4	328,4	327,6	325,3	325,6	325,7
Bare i trstici	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	4,3	2,7	2,7	2,7
Poljoprivredne površine, ukupno	517,1	517,1	517,1	517,1	517,6	519,6	518,8	518,2	517,8	518,1	518,1	518,1

Izvor: SGCG

U strukturi poljoprivrednih površina najveće je učešće pašnjaka i prirodnih livada, a ove kategorije najekstenzivnijeg korišćenja zemljišta zajedno čine 88% ukupne poljoprivredne površine. U Evropskoj uniji nijedna zemlja nema tako visoko učešće livada i pašnjaka. Crna Gora je po tom pokazatelju najbliža Irskoj (73%), Velikoj Britaniji i Sloveniji (oko 60%).

Grafikon 1: Struktura poljoprivrednog zemljišta, 2003

Prema statističkim podacima ukupan obim poljoprivrednog zemljišta u Crnoj Gori se u posljednjih 12 godina nije promijenio. Ako se uzme u obzir urbanizacija, izgradnja industrijskih i raznih infrastrukturnih objekata, koja je izražena u dolinama vodotoka, primorskom pojasu, a posebno u blizini naseljenih mjesta, kao i druge promjene u prostoru (širenje šuma na račun pašnjaka i livada, kao i erozione degradacije), statistički podaci o poljoprivrednim površinama mogu se smatrati precijenjenim. Na određene promjene poljoprivrednih površina ukazuju jedino podaci po kategorijama. Tako je 2003. godine u odnosu na 1992. godinu

površina oranica i bašta smanjena za 15%, a površina višegodišnjih zasada za 6%. Na drugoj strani na taj račun povećala se površina livada (11%). Ti trendovi su nepovoljni, naročito ako ih posmatramo u sklopu ionako niskog učešća najplodnijih zemljišta (oranice i bašte) u strukturi poljoprivrednih površina Crne Gore.

2.1.3 Rejonizacija poljoprivrede

Prirodni uslovi za razvoj poljoprivrede u Crnoj Gori su veoma raznovrsni i složeni. Izrazito brdsko-planinsko područje sa oštro izraženim oblicima reljefa, te nedostatak ravnih površina predstavlja glavni ograničavajući faktor za razvoj poljoprivrede. Sklop prirodnih uslova, zajedno sa svojinskim odnosima, doprinio je su da se u Crnoj Gori proizvodnja zasniva uglavnom na malim porodičnim gazdinstvima.

Na osnovu zajedničkih obilježja, kao što su: klimatski uslovi, struktura poljoprivredne proizvodnje, obradive i oranične površine, visina prinosa, zastupljenost stoke i drugo, Crna Gora se uslovno može podijeliti na pet karakterističnih rejonu, sa opštinama u njihovom sastavu. Ova rejonizacija u osnovi uvažava polazišta usvojena u *Zelenoj strategiji Crne Gore do 2000. godine* iz 1992. godine, a sličan način rejonizacije korišćen je i pri izradi drugih dokumenata koja su se bavila problematikom razvoja poljoprivrede.

Tabela 3: Raspored opština po rejonima i struktura poljoprivrednih površina

Rejon	Opštine	Ukupno		Poljoprivredno zemljište		Obradivo zemljište	
		km ²	%	ha	%	ha	%
Primorski	H.Novi, Kotor, Tivat, Budva, Bar, Ulcinj	1.591	11,5	50.815	9,8		10,3
Zetsko-bjelopavlički	Podgorica, Danilovgrad	1.942	14,0		15,3		15,3
Krš	Cetinje, Nikšić	2.975	21,5	74.320	14,3		8,3
Sjeverno-planinski	Kolašin, Mojkovac, Pljevlja, Žabljak, Šavnik, Plužine	4.462	32,5		35,6		33,2
Polimsko-ibarski	Andrijevica, Berane, B.Polje, Plav, Rožaje	2.842	20,5		25,0		32,9
Crna Gora (ukupno)					100,0		

izvor SGCG

Usljed izraženih reljefnih razlika na malom prostoru, ne može se postići potpuna homogenost bilo kojeg od navedenih rejonu. U ovoj podjeli najheterogeniji su Sjeverno-planinski i Polimsko-ibarski rejon. Heterogenosti prvog doprinosi pljevaljska, a drugog plavska i rožajska opština. Ni razlike između rejonu nijesu uvijek jasne i dovoljno izražene, pa ih stoga treba uzimati uslovno.

Primorski rejon obuhvata opštine Crnogorskog primorja, od Debelog brijega do Bojane i čini 11,5% ukupne teritorije Crne Gore. Rejon raspolaže sa oko 20.000 ha obradivih površina, relativno dobre plodnosti, kojeg čine duboka aluvijalno-deluvijalna zemljišta u poljima i uvalama i smeđa antropogena zemljišta na terasama i zaravnima. Ovaj rejon je posebno pogodan za voćarsku (južno voće i masline) i povrtarsku proizvodnju, njegovi brdoviti tereni za gajenje sitnih preživara, a bogati su medonosnim, aromatičnim i ljekovitim biljem, kao i divljim vrstama voća (šipak, smokva i dr.).

Zetsko-bjelopavlički rejon čine područja opština Podgorice i Danilovgrada i na njega otpada 14% ukupne crnogorske teritorije. U ovom području nalaze se

glavni ravničarski kompleksi Crne Gore do 200 m n.v. (Zeta, Malesija, Bjelopavlička ravnica, Čemovsko polje i dr.). Na Čemovskom polju, obalama Cijevne i Morače i u Bjelopavličkoj ravnici dominantna su smeđa zemljišta, a na području Zete i Malesije smeđa zemljišta prelaze u zonu aluvijalnih i močvarnih. U uslovima ovog rejonu uspješno se može organizovati široka paleta proizvodnji, prvenstveno povrća, zatim raznovrsna ratarska, voćarsko-vinogradarska (uključujući smokvu, narandžu i kivi) i stočarska proizvodnja.

Grafikon 2: Karta teritorijalnog rasporeda rejonu

Rejon krša obuhvata područje opština Cetinje i Nikšić, tj. starocrnogorski krš, terene do Golije, Vojnika i Maganika. Ovo područje je veoma oskudno obradivim zemljištem, koje se nalazi uglavnom u kraškim poljima, vrtačama i uvalama koje su brojne ali male i razbacane. Iako rejon krša čini 21% ukupne teritorije, obradivih površina ima samo 8,3% od ukupnog obima, što zajedno sa izraženom bezvodnošću ovog rejonu (izuzev Nikšićkog i Grahovskog polja) ograničava biljnu proizvodnju na ratarstvo i dijelom voćarstvo (do 700- 800 m n.v.). Najvažnija poljoprivredna grana je stočarstvo, posebno koze i ovce koje mogu najbolje koristiti kraške pašnjake, zatim govedarstvo i pčelarstvo.

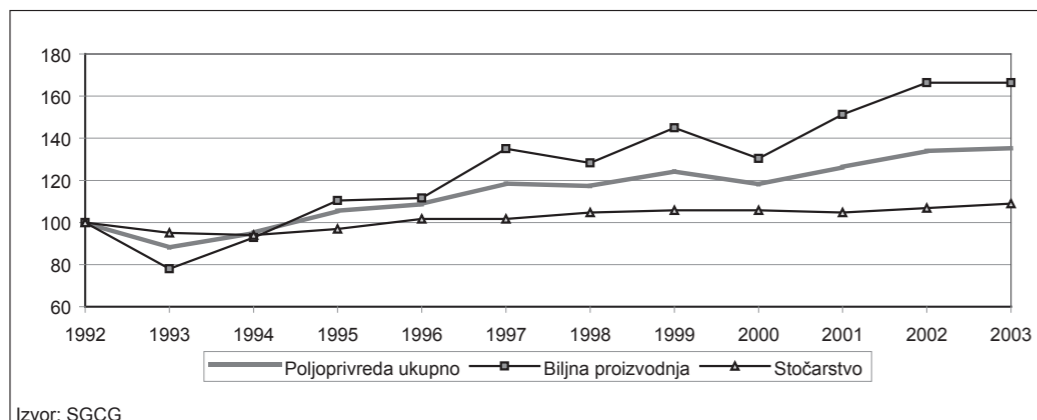
Sjeverno-planinski rejon je teritorijalno najveći (32,5%) i obuhvata sve planinske opštine centralnog i sjevernog dijela Republike. Na ovom području nalaze se brojne visoravni i zaravnjeni platoi, često i sa dubljim zemljištima, pogodnim za

gajenje strnih žita, krompira i kupusnjača, kao i za prirodne i vještačke travnjake. Najveće površine zemljišta ovog rejona su pašnjaci, pogodni za ljetnju ispašu stoke. Generalno, ovaj rejon se odlikuje kraćim vegetacionim periodom, dužim snježnim pokrivačem, oštrim zimama i mrazovima tokom jeseni i proljeća.

Polimsko-ibarski rejon obuhvata opštine koje gravitiraju u dolinama rijeka Lima i Ibra (20,5% teritorije). U ovom rejonu je, proporcionalno veličini teritorije, najveće učešće obradivih površina 32,9% ili 62.000 ha od ukupnih obradivih površina u Crnoj Gori. Obradive površine čine relativno plodna aluvijalna, deluvijalna i smeđa zemljišta na starim rječnim terasama i jezerskim sedimentima na ravnom i blago valovitom terenu i smeđe, uglavnom kiselo zemljište na umjereno strmim padinama rječnih dolina. Sve ovo, zajedno sa klimatskim uslovima i bogatstvom u izvorskim i tekućim vodama, koje se mogu koristiti i za navodnjavanje čini ovaj rejon izuzetno značajnim za sve tri grane poljoprivrede, tj. ratarstvo sa povrtarstvom, voćarstvo i stočarstvo.

2.2 Važniji sektori poljoprivredne proizvodnje

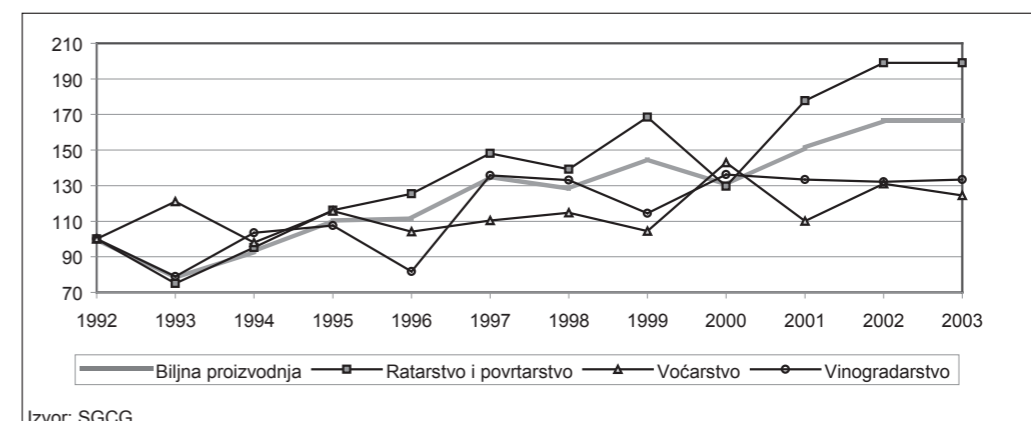
Političke i ekonomske promjene koje su se u Crnoj Gori desile krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, prema statističkim podacima, nijesu dovele do pada proizvodnje, koji je bio karakterističan u drugim zemljama u tranziciji. Tako je od 1992. do 2003. godine ostvaren rast ukupne poljoprivredne proizvodnje, po prosječnoj godišnjoj stopi od +2,8%. Veće povećanje iskazuje biljna proizvodnja (godišnja stopa rasta +4,7%), dok je kod stočarstva ostvaren znatno manji, ali stabilniji rast (+0,8%).

Grafikon 3: Indeksi poljoprivredne proizvodnje; 1992-2003.

2.2.1 Biljna proizvodnja

Kod biljne proizvodnje, i pored znatnih oscilacija, od 1992. do 2003. godine, trend povećanja vidljiv je kod svih grupa biljne proizvodnje. Najbrži rast je ostvaren u ratarsko-povrtarskoj proizvodnji koja se u posmatranom periodu povećavala po prosječnoj godišnjoj stopi od +6,4%, dok su voćarska i vinogradarska proizvodnja rasle umjereno (+2,0% i +2,7% godišnje).

Izvor: SGCG

Grafikon 4: Indeksi biljne poljoprivredne proizvodnje; 1992-2003.

Voćarstvo

Statistički podaci o voćarstvu u Crnoj Gori su dosta oskudni. Nema podataka o površinama za pojedine voćne vrste, dok neke voćne vrste statistika i ne registruje.

Prema statističkim podacima, površine voćnjaka (i maslinjaka) u 2003. godini zauzimale su 9.580 ha. U kontinentalnom dijelu Crne Gore najviše se gaje šljiva, jabuka i kruška, a u primorskom smokva, narandža i mandarina. U odnosu na 1992. godinu, ukupna površina pod voćnjacima smanjila se za oko 10%, a broj rodni stabala za 5%. Posmatrajući broj rodni stabala unutar pojedinih voćnih vrsta, uočava se znatno smanjenje kod breskve, dok se broj stabala narandže i mandarine u istom periodu povećao. Kod ostalih voćnih vrsta promjene u broju stabala bile su relativno male.

Tabela 4: Površine voćnjaka i broj stabala; 1992-2003.

Pokazatelj	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Površina* (ha)	10.584	10.625	10.625	10.597	10.585	10.709	10.728	10.744	10.761	9.533	9.542	9.580
Broj stabala (000)												
Jabuka	346	344	350	372	360	362	372	321	327	331	348	363
Kruške	178	178	183	186	161	160	161	166	168	175	185	186
Šljive	1.270	1.244	1.247	1.290	1.238	1.238	1.236	1.284	1.277	1.216	1.210	1.227
Trešnje	97	96	97	96	94	93	99	101	104	105	107	109
Breskve	334	321	321	299	281	245	221	243	196	198	193	196
Orasi	46	43	43	41	41	42	42	41	42	42	44	45
Smokve	246	246	246	244	243	225	225	226	214	205	208	203
Narandže, mandarine	143	156	156	144	147	143	186	215	222	216	221	209
Ukupno	2.660	2.627	2.644	2.672	2.565	2.508	2.542	2.598	2.553	2.487	2.517	2.538

*Zajedno sa maslinjacima.

Izvor: SGCG

Sve voćne vrste, osim agruma i breskve, gaje se ekstenzivno na okućnicama ili u vidu manjih zasada bez primjene agrotehničkih mjera (obrada, đubrenje, rezidba, zaštita od bolesti i mraza, navodnjavanje) pa je rodost niska i

alternativna (svake druge ili treće godine). To je, pored vremenskih prilika, osnovni razlog za prilično velike varijacije ukupnih prinosa. Uprkos tome, u periodu 1992-2003. godine evidentan je blagi trend povećanja proizvodnje. To povećanje je, posmatrano po vrstama, najznačajnije u smokve, narandže i mandarine kod kojih su, pored ukupnih, znatno porasli i prosječni prinosi po stablu.

Tabela 5: Proizvodnja voća (000 t); 1992-2003.

Pokazatelj	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Jabuka	3,2	7,6	2,9	1,9	4,5	5,1	2,3	1,9	9,5	2,4	6,0	5,0
Kruške	1,8	2,9	1,4	1,5	1,6	1,7	1,1	1,6	2,2	1,5	2,2	2,1
Šljive	5,9	9,6	8,7	0,9	9,6	8,5	3,1	2,9	10,8	4,7	7,9	6,5
Trešnje	1,7	1,7	1,6	1,3	1,3	1,5	1,5	1,6	1,7	1,7	1,5	1,5
Breskve	4,1	3,2	4,0	3,4	3,6	3,5	2,5	3,1	3,0	3,1	3,2	3,4
Orasi	0,4	0,5	0,3	0,4	0,5	0,6	0,4	0,6	0,6	0,4	0,5	0,6
Smokve	1,7	1,7	1,8	1,7	2,1	2,5	2,4	2,5	3,6	4,5	4,2	4,4
Narandže i mandarine	1,6	1,3	2,0	1,8	1,7	1,9	3,3	3,1	3,2	4,1	4,8	3,5
Ukupno	20,4	28,5	22,7	12,9	24,9	25,3	16,6	17,3	34,6	22,4	30,3	27,0

Izvor: SGCG

U sjevernom dijelu Crne Gore šljiva je dominantna voćna vrsta i uglavnom se koristi za proizvodnju rakije (preko 95%) dok se manji dio prerađuje u džemove i slatko, suši ili konzumira u svježem stanju. Mogućnost čuvanja prerađevina od šljiva i njihov relativno lak plasman uticali su da se, i pored krčenja oboljelih stabala, u periodu 1992-2003. godine, brojnost održava na približno istom nivou.

Mogućnost otkupa tržišnih viškova je činilac od koga u znatnoj mjeri zavisi proizvodnja jabuke i kruške. Čim se stvore mogućnosti za otkup (preradu ili konzumnu upotrebu) sakupljanje plodova biva intenzivnije, dok neizvjesna realizacija dovodi do toga da znatne količine plodova ostanu nesakupljene. U novije vrijeme plodovi kruške se gotovo u cjelosti prerađuju u rakiju.

Nedovoljan nivo znanja proizvođača i neadekvatan sortiment javljaju se kao limitirajući faktor bržeg razvoja voćarstva u Crnoj Gori.

Maslinarstvo

Maslina je najstarija suptropska kultura na crnogorskom primorju. Procjenjuje se da je najstarije stablo staro preko 2000 godina. Sa oko 3.200 ha, maslina pokriva trećinu ukupne površine pod voćnjacima. Od nekadašnjih 620.000 stabala, danas na crnogorskom primorju ima oko 412.000 rodni stabala. Preovladavaju stabla stara 100 i više godina. Oko 70% zasada je tradicionalno, dok mladih stabala ima manje od 10%. U sortimentu su sa više od 90% zastupljene autohtone sorte (žutica i dr.), koje se uglavnom koriste za proizvodnju ulja, ali i za proizvodnju konzerviranog ploda na tradicionalni način. Uprkos sortnom potencijalu za proizvodnju maslinovog ulja ekstra kvaliteta, proizvodnja je vrlo ekstenzivna zbog čega se ni postojeći nivo proizvodnje ne koristi u potpunosti (ispod 50%). Prinos jako varira i kreće se od 300 tona godišnje u nerodnim godinama do 4.000 tona u rodni godinama. Kako se ukupan prinos koji se ubere (sa manje od polovine stabala), dijeli sa ukupnim brojem stabala to dovodi do toga da je stavka prosječnog prinosa po stablu u statistici permanentno niska.

Tržište i potražnja za domaćim proizvodima od masline postoji, ali zbog nedovoljne iskorišćenosti raspoloživih kapaciteta i pored blagog povećanja posljednjih godina, ni izdaleka ne zadovoljava domaće potrebe.

Tabela 6: Proizvodnja masline; 1992-2003.

Pokazatelj	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Broj stabala (000)	407	412	411	412	409	416	435	436	429	427	427	412
Proizvodnja (000 t)	1,0	0,9	0,2	7,6	0,2	0,3	4,0	2,4	1,8	0,4	0,6	0,9
Prinos po stablu (kg)	2,5	2,3	0,5	18,5	0,4	0,7	9,2	5,5	4,1	1,0	1,4	2,2

Izvor: SGCG

Vinogradarstvo

Površine pod vinogradima u Crnoj Gori iznose 3.859 ha (2003). U periodu 1992-2003. godine površine pod vinogradima imaju relativno ujednačen nivo, sa blagom tendencijom rasta. Zahvaljujući povoljnim klimatsko-edafskim uslovima Crnogorskog vinogradarskog rejona u njemu se mogu uspješno gajiti sorte vinove loze svih perioda-epoha sazrijevanja i namjene korišćenja.

U loznom sortimentu preovlađuju vinske sorte (90%) za proizvodnju crvenih (vranac, kratošija, merlot, kaberne) i bijelih vina (krstač, šardone, rkaciteli, sovinjon). Stone sorte čije grožđe je namijenjeno za potrošnju u svježem stanju (kardinal, ribijeri, italija) čine 10%. U Biotehničkom institutu postoji kolekcija sorti vinove loze koja se sastoji od preko 550 sorti i hibrida loze.

Imajući u vidu da od vinskih sorti na vinogradarskim terenima Crne Gore dominiraju autohtone sorte (preko 70%), to su njihovi prinosi ujednačeni, stabilni i standardnog sortnog kvaliteta, koji se koriste za proizvodnju vrhunskih crnogorskih vina.

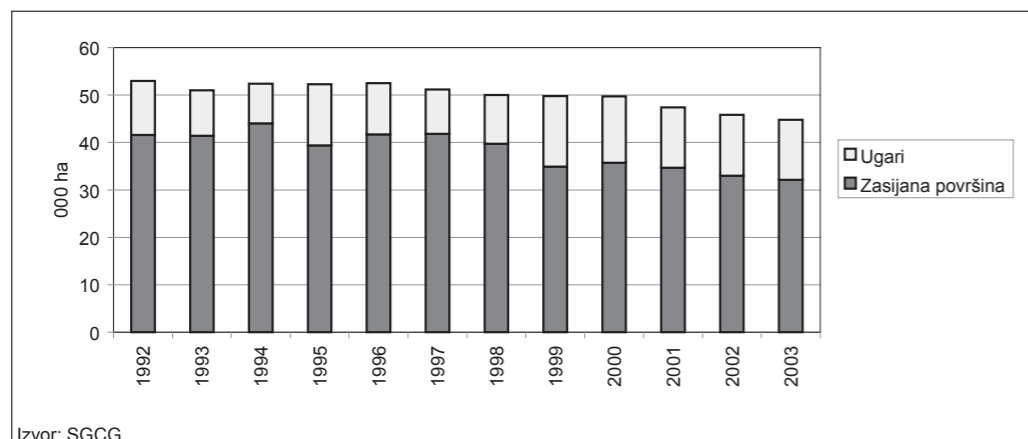
Tabela 7: Vinogradarska proizvodnja; 1992-2003.

Pokazatelj	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Površina vinograda (000 ha)	3,7	3,7	3,7	3,7	3,7	3,8	3,8	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9
Broj stabla vinove loze (mil.)	17,2	16,7	16,5	16,4	14,4	15,3	15,3	15,5	15,1	15,3	15,3	15,3
Proizvodnja (000 t)	26,4	20,9	27,4	28,4	21,6	35,8	34,9	30,1	36,0	35,3	35,0	35,1
Prinos po ha (t)	7,2	5,7	7,5	7,6	5,8	9,4	9,1	7,8	9,3	9,2	9,1	9,1
Prinos po stablu (kg)	1,5	1,2	1,7	1,7	1,5	2,3	2,3	1,9	2,4	2,3	2,3	2,3

Izvor: SGCG

Ratarstvo i povrtarstvo

Od ukupno 44.818 ha pod oranicama u 2003. godini ratarsko-povrtarska proizvodnja odvijala se na 32.135 ha. Preostalih 12.683 ha, odnosno 28% ukupnih oraničnih površina, predstavljaju površine koje se uopšte ne obrađuju ili se na njima odvija proces ekstenzivne poljoprivrede. Zbog smanjivanja ukupnih površina oranica i bašta i stalno visokog udjela neobrađenih oranica, od 1992. do 2003. godine površine na kojima se odvija ratarsko-povrtarska proizvodnja smanjile su se za 23%. To ukazuje na slabo i nedovoljno korišćenje ionako ograničenog resursa.

Izvor: SGCG

Grafikon 5: Površine oranica i bašta; 1992-2003.

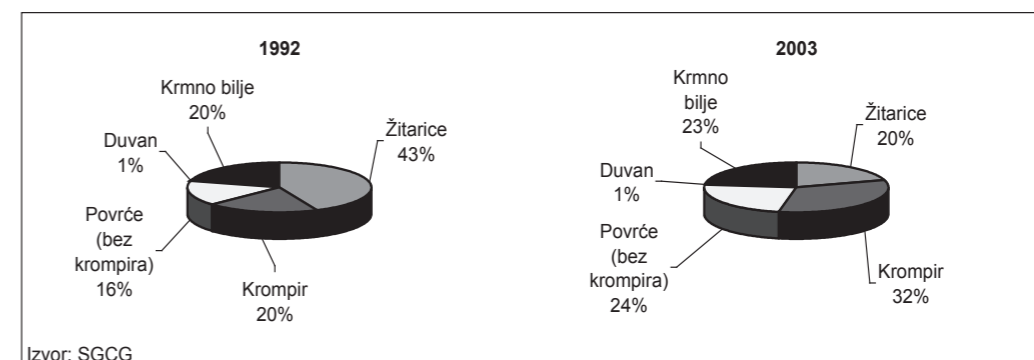
Trend stalnog smanjenja površina pod oranicama uslovljen je naročito smanjenjem površina zasijanih žitom, koje su 2003. godine zauzimale nešto više od jedne trećine (36%) onih iz 1992. godine. U blagom opadanju su i površine pod oraničnim krmnim biljem, dok kod krompira i povrća statistika bilježi povećanje površina.

Tabela 8: Površine osnovnih ratarskih i povrtarskih kultura (ha); 1992-2003.

Pokazatelj	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Oranice - ukupno	53.000	51.000	52.400	52.300	52.500	51.200	50.000	49.800	49.700	47.400	45.800	44.800
Ugari	11.400	9.600	8.400	12.900	10.800	9.400	10.300	14.900	14.000	12.700	12.800	12.700
Zasijana površina	41.600	41.400	44.000	39.400	41.700	41.800	39.700	34.900	35.700	34.700	33.000	32.100
Žitarice	17.934	17.657	19.710	13.472	13.300	12.496	10.573	9.740	9.390	8.080	7.061	6.466
Pšenica	3.664	3.543	5.552	3.341	2.614	2.365	1.683	1.731	1.478	1.463	1.428	1.448
Raž	190	195	148	128	99	158	59	50	66	74	43	48
Kukuruz	6.013	6.136	6.209	5.506	5.620	5.205	4.224	4.129	3.932	4.069	3.776	3.366
Ječam	6.378	6.178	6.147	4.497	4.967	4.768	4.607	3.138	3.208	1.811	1.325	1.147
Ovas	1.689	1.605	1.654	1.251	1.441	1.155	1.115	692	706	663	489	457
Krompir	8.200	8.568	9.718	10.101	10.244	10.387	9.812	10.008	10.577	10.626	10.504	10.505
Povrće (bez krompira)	6.672	6.731	6.062	6.263	8.071	8.416	9.304	7.416	7.770	7.898	8.079	7.628
Luk crni	559	568	631	648	697	695	670	610	690	682	642	628
Luk bijeli	249	259	286	285	266	267	226	223	223	228	235	192
Paradajz	949	971	690	669	1.079	1.153	1.154	961	989	1.038	1.079	1.014
Paprika	792	809	494	443	746	838	869	796	827	817	799	799
Pasulj	512	551	606	593	643	651	714	593	620	643	622	670
Grašak	72	91	162	145	192	174	183	163	144	138	153	170
Kupus i kelj	1.378	1.388	1.724	1.766	1.897	1.847	2.010	1.844	1.945	1.936	2.028	1.903
Dinja i lubenica	1.224	1.225	703	907	1.484	1.758	1.728	1.298	1.445	1.547	1.591	1.333
Duvan	299	337	224	179	345	260	299	231	208	216	184	201
Krmno bilje	8.392	7.925	8.103	7.543	8.161	8.946	8.055	7.442	7.507	7.882	7.176	7.257
Kukuruz za krmu	378	210	207	201	137	104	121	71	130	100	108	103
Stočna repa	347	364	375	394	312	292	328	291	310	310	277	290
Djetelina	720	683	1.381	925	1.310	1.300	1.039	1.015	871	917	895	770
Lucerka	4.858	3.678	2.846	3.156	3.241	3.734	3.513	3.175	3.162	3.296	2.942	2.994

Izvor: SGCG

Promjene u zasijanoj površini odrazile su se i na strukturu sjetve. Površine pod žitima su se, sa 43% u 1992. godini, smanjile na svega 20% u 2003. godini. U strukturi sjetve dominiraju krompir i povrće koji zajedno zauzimaju 56% ukupno zasijanih površina (u 1992. 36%).

Izvor: SGCG

Grafikon 6: Struktura korišćenja oranica; 1992. i 2003.

I pored smanjivanja površina pod oranicama na kojima se odvija ratarsko-povrtarska proizvodnja, od 1992. do 2003. godine kod većine ratarskih kultura proizvodnja se znatno povećala. Najveći porast proizvodnje zabilježen je kod **povrća** (u prosjeku više od 3 puta) i **krompira** (više od 2 puta), što je prije svega rezultat izrazito velikog povećanja prinosa. Povećanju proizvodnje u ovim sektorima doprinijelo je poboljšanje tehničke opremljenosti i tehnološkog nivoa proizvodnje, uvođenje u proizvodnju visokorodnih sorti i hibrida, savjetodavni rad kao i povoljne otkupne cijene i direktna podrška proizvođačima.

Povećanje proizvedenih količina posljednjih godina karakteristično je i za **duvan**, iako su podaci zvanične statistike znatno drugačiji od onih koji se mogu dobiti iz drugih relevantnih izvora³. Proizvodnja je locirana u podgoričkom proizvodnom području (u Zeti i Malesiji). Do 2003. godine, isključivo se gajio hercegovački duvan, kada se u masovnu proizvodnju uvode dva nova, visokoprosna američka tipa duvana: berlej i merilend. Na trend povećanja proizvodnje duvana u Crnoj Gori presudan uticaj imaju visoki prinosi koji se postižu gajenjem novih tipova duvana.

U odnosu na 1992. godinu proizvodnja se smanjila jedino kod žita gdje se, uprkos većim prinosima, nije moglo nadoknaditi veliko smanjenje zasijanih površina.

Prinosi glavnih ratarskih i povrtarskih kultura u Crnoj Gori, iako rastu i dalje su relativno niski i još uvijek daleko od prinosa koji se postižu u zemljama Zapadne Evrope, odnosno na nivou su prinosa koje imaju zemlje u okruženju (u tranziciji).

³ Prema podacima Duvanskog kombinata u Podgorici proizvedena količina duvana od 1999. godine povećala se za 7 puta. U 2004. proizvedeno je 504 tone, a u 2005. godini 634 tona. Organizovana proizvodnja počinje formiranjem crnogorskog monopola 1903. godine, što predstavlja prvu organizovanu proizvodnju neke kulture u poljoprivredi Crne Gore.

Tabela 9: *Proizvodnja osnovnih ratarskih i povrtarskih kultura (000 t); 1992-2003.*

Pokazatelj	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.
Žitarice												
Pšenica	8,9	8,1	13,6	9,2	6,4	6,6	4,6	4,5	2,9	4,1	4,9	4,4
Raž	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Kukuruz	10,4	8,2	12,9	13,2	13,8	14,2	9,4	9,9	6,8	10,3	10,8	8,6
Ječam	10,7	7,3	10,3	8,8	9,2	9,1	6,4	4,6	4,1	3,4	3,0	2,2
Ovas	2,4	1,9	3,2	2,3	1,9	2,3	2,0	1,2	0,9	1,1	1,1	0,8
Krompir	45,2	30,9	48,8	48,9	52,2	67,6	51,2	72,1	60,8	70,4	101,3	113,3
Povrće												
Luk crni	2,2	2,0	3,1	3,0	3,5	3,9	3,9	3,8	3,0	3,2	3,3	3,3
Luk bijeli	0,6	0,5	0,7	0,7	0,7	0,9	0,8	0,7	0,5	0,7	0,7	0,7
Paradajz	5,8	5,8	5,4	7,0	10,5	14,6	17,7	18,9	22,7	21,2	24,4	22,8
Paprika	4,0	4,2	3,2	3,7	5,6	8,7	12,0	17,6	16,3	17,0	17,1	16,4
Pasulj	0,9	0,7	0,9	1,1	1,1	1,3	1,3	1,4	1,5	1,9	1,9	2,2
Grašak	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,5	0,3	0,3	0,3	0,4
Kupus i kelj	9,6	7,4	13,4	14,5	15,8	18,3	20,6	27,3	24,6	28,6	26,8	27,2
Dinja i lubenica	7,9	6,7	7,1	11,7	13,4	24,3	26,5	34,3	35,6	41,3	47,9	38,6
Duvan	0,7	0,7	0,4	0,4	0,7	0,8	0,6	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4
Krmno bilje												
Kukuruz za krmu	4,7	1,6	1,5	1,9	1,1	1,1	1,0	0,7	1,4	1,1	1,6	1,1
Stočna repa	2,4	2,3	2,7	5,0	3,2	3,4	2,9	3,1	2,5	3,6	3,8	4,5
Djetelina	1,7	1,2	5,2	3,2	5,0	5,2	4,5	3,9	2,4	3,3	3,7	3,1
Lucerka	12,2	8,8	7,7	11,4	12,1	11,7	13,4	11,7	10,6	11,8	10,9	12,0

Izvor: SGCG

Tabela 10: *Nivo prinosa važnijih ratarsko-povrtarskih kultura u pojedinim zemljama Evrope; prosjek 2001-2003.*

Država	Prinos (t/ha)				Indeks (Crna Gora = 100)			
	Pšenica	Kukuruz	Krompir	Paradajz	Pšenica	Kukuruz	Krompir	Paradajz
Njemačka	7,1	8,5	39,6	149,8	229	318	440	724
Holandija	8,4	8,8	42,7	459,5	270	331	475	2220
Belgija	8,3	11,0	43,6	312,0	268	413	484	1507
Francuska	6,7	8,2	40,1	127,2	217	309	446	614
Mađarska	3,5	5,1	21,9	38,2	112	191	243	185
Albanija	3,0	4,0	15,1	26,6	96	150	168	129
Bugarska	2,8	3,1	13,2	15,6	90	118	147	75
Hrvatska	3,7	5,1	9,2	9,9	120	193	102	48
Bosna i Hercegovina	2,5	3,7	8,4	8,3	82	139	93	40
Crna Gora	3,1	2,7	9,0	20,7	100	100	100	100

Izvor: <http://faostat.fao.org>

Kao glavni limitirajući faktori u ratarskoj proizvodnji javljaju se: neuređenost i niska plodnost zemljišta, neadekvatna osnovna obrada i predstjetvena priprema,

neodgovarajući izbor sorti i hibrida, nepovoljan sklop biljaka, bolesti i štetočine, nepovoljan raspored padavina, klimatski stresovi, kao i nedovoljan nivo znanja poljoprivrednih proizvođača.

Proizvodnju povrća karakteriše nedostatak intenzivne njivske proizvodnje i neadekvatna sjetvena struktura. Tretman povrtarstva kao dodatne djelatnosti podstakao je proizvodnju malih količina, prije svega za lokalno tržište. Nedovoljno je razvijena proizvodnja povrća u zaštićenom prostoru (odvija se na oko 60 ha, što je ekvivalentno znatno većim površinama na otvorenom), mada je u posljednjih nekoliko godina intenziviran razvoj plasteničke proizvodnje.⁴

Nizak nivo znanja većine povrtara ima za posljedicu primjenu ekstenzivnih metoda gajenja, a samim tim i niskih prinosa koji su u koliziji sa visokom cijenom sjemena i drugih repromaterijala. Primjena neadekvatne i zastarjele mehanizacije, uz nerazvijene kapacitete za preradu, ne omogućuje rentabilnu proizvodnju povrća za industrijsku namjenu. Sortiment povrća koji se danas koristi uglavnom je dobar, a sjemena se uglavnom uvoze iz Holandije.

Proizvodnja sjemena povrća (izuzev sjemenskog krompira) do sada nije razvijana.

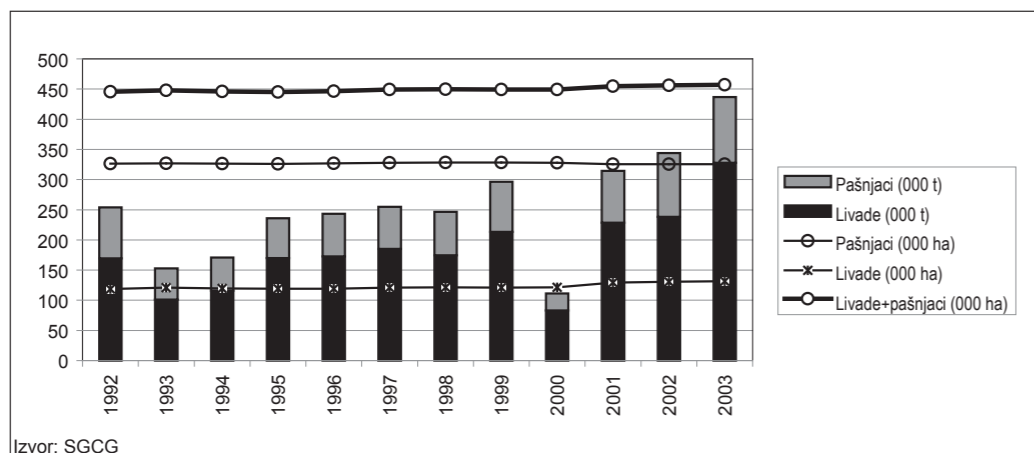
Livade i pašnjaci

Površine pod pašnjacima u posmatranom periodu, 1992-2003. godine, ostale su skoro nepromijenjene, mada ima ekspertskih ocjena da taj statistički podatak ne odgovara stanju na terenu. Zbog očitog smanjenja brojnosti populacija preživara, posebno ovaca, dio tih površina, naročito u kategoriji šumskih pašnjaka, permanentno prelazi u šumsko zemljište. Te promjene je statističkim provjerama veoma teško pratiti. Djelimično se taj gubitak nadoknađuje na račun površina pod livadama, koje se iz istih razloga pretvaraju u pašnjake. I pored toga, imamo trend rasta površina livada, uglavnom kao posljedicu smanjenja površina pod oranicama.

Prirodne livade čine preko 90% ukupne površine pod livadama, dok su sijani travnjaci zastupljeni samo na manjim površinama bolje organizovanih seljačkih gazdinstava. Prosječni prinosi na livadama su relativno niski (1,5-1,8 t/ha sijena) jer se na znatnom dijelu površina ne primjenjuju nikakve agrotehničke mjere. Ovdje treba imati u vidu i to da se navedeni prinosi obično odnose na prinos u jednom redovnom otkosu, a nema procjene prinosa koji se sa tih površina iskoristi putem paše. Nizak prinos sijena na livadama prati i loš kvalitet kao posljedica nepovoljnog florističkog sastava, kasne kosidbe i nepravilnog spremanja. Prirodne livade i pašnjaci, kao najveći potencijal za proizvodnju krmnog bilja sve više su izloženi procesima degradacije, koji se ogledaju kroz nepovoljne promjene botaničkog sastava, povećano učešće bezvrijednih i škodljivih vrsta i sl.

Sa aspekta realizovane proizvodnje, u periodu 1992-2003. godine, došlo je do određenih pozitivnih trendova. Proizvodnja na livadama u odnosu na 1992. godinu povećana je skoro 2 puta, dok je proizvodnja na pašnjacima porasla oko 30%.

⁴ Zbog problema sa veoma visokim cijenama inputa za ovaj vid proizvodnje (od materijala za objekat, sistema za navodnjavanje i grijanje do sjemena, đubriva i dr.) proizvođači se opredjeljuju najčešće za podizanje plastenika manje veličine (od 500 do 1000 m²), što uzrokuje visoke cijene proizvoda koje nisu konkurentne sličnim proizvodima iz okruženja.

Grafikon 7: Površine i ukupni prinos livada i pašnjaka, 1992-2003.

2.2.2 Stočarska proizvodnja

Od pojedinih grana poljoprivrede stočarstvo ima najveći ekonomski značaj u crnogorskoj poljoprivredi. Poseban je značaj stočarstva u tome što se putem gajenja preživara iskorišćavaju manje produktivne površine (pašnjaci i livade), koje preovlađuju u strukturi ukupnih poljoprivrednih površina Crne Gore, što je i uticalo da se kao vodeće stočarske grane razviju govedarstvo i ovčarstvo.

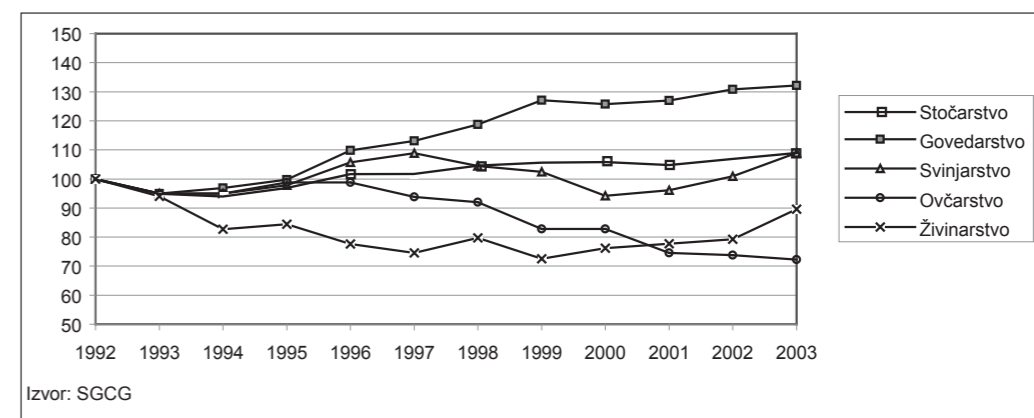
U pogledu brojnog stanja pojedinih vrsta stoke, može se reći da je relativno stabilan broj goveda i svinja u posljednjem desetogodišnjem periodu, dok je evidentno opadanje broja ovca i konja. Broj živine je tokom 1990-ih imao blagi pad, a od 2000. prisutan je pozitivan trend. Zvanična statistika još ne objavljuje podatke o broju i proizvodnji u kozarstvu, a prema procjenama Biotehničkog instituta populacija koza broji između 50 i 55 hiljada grla.

Tabela 11: Broj stoke i proizvodnja stočarskih proizvoda, 1992-2004.

Pokazatelj	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Broj stoke (000)													
Goveda (ukupno)	188	177	169	173	180	180	176	178	180	179	178	183	175
Krave i steone junice	130	123	120	123	125	124	123	124	128	121	120	124	127
Svinje	23	24	22	22	22	22	24	23	22	19	21	22	24
Ovce	488	449	430	431	448	439	392	333	306	293	244	241	252
Živina	953	860	794	806	781	771	750	813	745	791	817	838	890
Konji	19	17	16	16	16	16	15	14	12	11	10	10	9
Proizvodnja (prirast)													
Goveda (000 t žive mjere)	12,1	11,5	11,7	12,1	12,8	12,5	12,2	12,2	12,0	12,6	13,5	13,3	:
Svinje (000 t žive mjere)	4,6	4,4	4,4	4,5	4,9	5,0	4,9	4,8	4,4	4,5	4,8	5,2	:
Ovce (000 t žive mjere)	10,4	9,8	9,8	10,2	10,2	9,7	9,2	7,9	7,9	7,3	7,4	7,1	:
Živina (000 t žive mjere)	2,0	1,9	1,8	1,9	1,9	1,8	1,8	1,7	1,8	2,0	2,0	:	:
Jaja (mil. komada)	87	82	69	71	62	60	67	60	62	62	63	104	:
Mlijeko (mil. litara)	143	134	137	141	153	163	177	195	197	194	198	203	:

Izvor: SGCG

Obim ukupne stočarske proizvodnje bilježi pozitivne trendove. Najveći rast u odnosu na 1992. godinu ostvaren je u govedarstvu (po prosječnoj godišnjoj stopi 2,6%), dok je u ovčarskoj proizvodnji došlo do smanjenja (-2,6% godišnje), mada je to opadanje u posljednje tri godine zaustavljeno. U svinjarstvu su izražene karakteristične ciklične oscilacije bez izrazitog trenda. U živinarstvu je ispoljen trend smanjenja proizvodnje do 1999. godine, a poslije toga uslijedilo je blago povećanje. Ovdje treba naglasiti da statistika ne evidentira na adekvatan način ili skoro nikako brojersku proizvodnju, što onemogućava tačno utvrđivanje proizvodnje živinskog mesa.

Grafikon 8: Indeksi stočarske proizvodnje; 1992-2003.

Govedarstvo

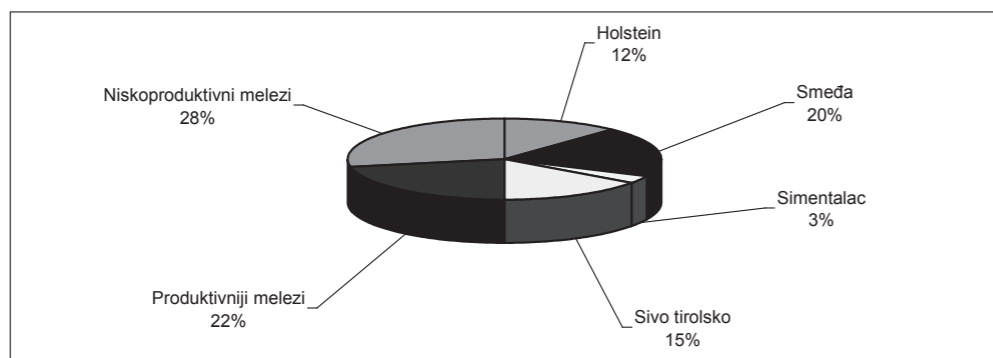
Govedarstvo, kao najvažnija grana stočarstva, sa ukupnim brojem od oko 175.000 grla i 127.000 plotkinja (krava i priplodnih junica), godišnje ostvaruje proizvodnju oko 200 miliona litara mlijeka i blizu 9.000 tona mesa svih kategorija. Govedarska proizvodnja je veoma raširena, tako da je u manjoj ili većoj mjeri prisutna na većini poljoprivrednih gazdinstava u Republici, mada nije ravnomjerno raspoređena na cijeloj teritoriji. U Polimsko-ibarskom i Sjeverno-planinskom rejonu, koji obuhvataju oko 60% poljoprivrednih površina, gaji se oko 62% goveda. Međutim, broj goveda u ova dva reiona posljednjih godina opada, što je posljedica u prvom redu napuštanja (depopulacije) sela. Istovremeno broj goveda u rejonu Krša, Zetsko-bjelopavličkom i Primorskom rejonu blago se povećava, što je vjerovatno uslovljeno razvojem prerađivačkih kapaciteta u tim područjima i blizinom velikih potrošačkih centara.

Tabela 12: Broj goveda po rejonima; 1998. i 2004.

Rejon	1998		2004	
	Broj (000)	Struktura (%)	Broj (000)	Struktura (%)
Primorski	14	8	19	11
Zetsko-bjelopavlički	20	12	24	14
Krša	20	12	23	13
Sjevernoplaninski	56	32	54	31
Polimsko-ibarski	63	36	55	31
Crna Gora ukupno	173	100	175	100

Izvor: SGCG

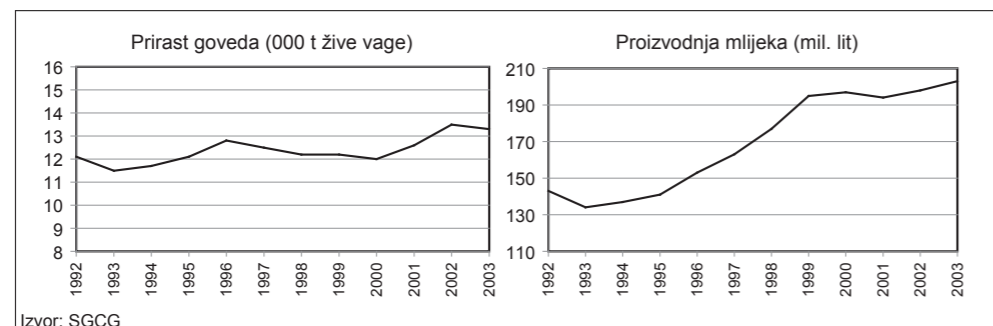
Rasni sastav goveda dosta je nepovoljan jer još uvijek, prema procjenama Biotehničkog instituta, razni melezi predstavljaju čak 50% ukupne populacije. Sivo tirolsko učestvuje sa 15%, dok su visokoproduktivne rase holštajn i smeđa zajedno zastupljene sa oko 32%. Izmjena rasnog sastava ide u pravcu povećanja učešća upravo ove dvije rase, kao i simentalca koga sada ima svega oko 3%. Vještačkim osjemenjivanjem obuhvaćeno je svega oko 25% populacije.

Grafikon 9: Rasna struktura populacije goveda

Upravo ovakav rasni sastav uticao je da u govedarstvu preovlađuje dvojni pravac proizvodnje mlijeka – meso, pri čemu je ipak naglasak na mlijeku.

Proizvodnja mesa posmatrana preko ukupnog prirasta je u posljednjih desetak godina bila u blagom porastu, ali sa dosta oscilacija, dok je proizvodnja mlijeka u istom periodu imala znatno izraženiji rast.

Grafikon 10: Prirast goveda i proizvodnja mlijeka; 1992-2003.

Na relativno skromnu proizvodnju mesa, presudan uticaj ima visoko učešće teladi u ukupnom broju zaklanih grla. Prema statističkim podacima, u posljednjih 5 godina telad su činila 48 do 54% ukupnog broja grla goveda zaklanih u klanicama. Međutim, ako se ima u vidu da je u domaćinstvima još više zastupljeno klanje teladi, u odnosu na ostale kategorije, onda ovi procenti na ukupnom nivou mogu biti samo još veći. Na izraženu praksu klanja teladi ukazuje i podatak o broju grla po kategorijama. U ukupnoj populaciji goveda na krave i junice otpada čak 68%, dok sve ostale kategorije čine svega 32%. Poređenja radi, u Sloveniji učešće ostalih kategorija u ukupnoj populaciji je 60%. U cjelini uzevši, proizvodnja goveđeg mesa (svih kategorija) u Crnoj Gori procjenjuje se na oko 80 kg po plotkinji.

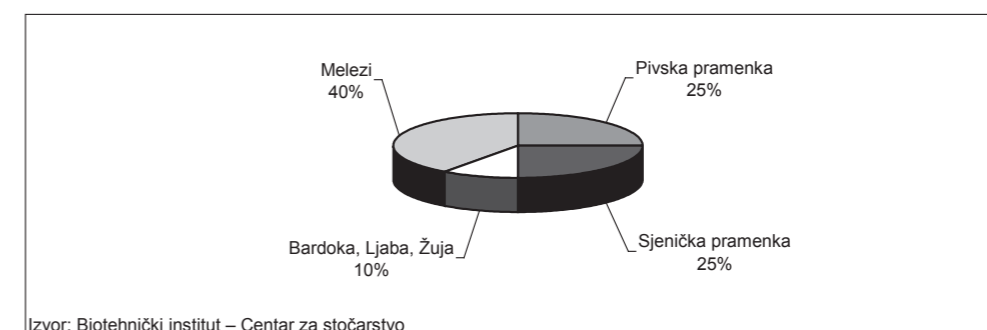
Ukupna proizvodnja mlijeka je u posljednjih 10 godina povećana sa 140 na oko 200 miliona litara, dok je broj plotkinja u istom periodu neznatno rastao (sa 123 na 127.000 grla). To ukazuje da je došlo do značajnog povećanja proizvodnje po grlu. Međutim, današnja prosječna proizvodnja od oko 2.000 litara po grlu (prema podacima i procjenama Biotehničkog instituta) još uvijek je daleko ispod prosjeka većine evropskih zemalja (Holandija 7.296, Austrija 5.476, Svajcarska 5.447, Slovenija 4.066 kg). Prema podacima Službe za selekciju stoke, prosječna mliječnost populacije krava, obuhvaćene kontrolom mliječnosti (2% populacije), znatno je veća i iznosi oko 4.100 kg.

Od ukupne količine proizvedenog mlijeka svega 10-12% isporučuje se mljekarama i industrijski prerađuje. Značajane količine mlijeka se koriste za ishranu teladi, upravo zbog visoke cijene teladi, a poteškoća u otkupu mlijeka. Ostale količine prerađuju se u domaćinstvima u razne vrste autohtonih mliječnih proizvoda (uglavnom razne vrste sireva i dijelom u kajmak) i kao takvi se, pored dijela za sopstvenu potrošnju, plasiraju na tržište.

Ovčarstvo

Ovčarstvo je, takođe, veoma značajna grana stočarstva i po ekonomskom značaju dolazi odmah iza govedarstva. Ovčarska proizvodnja zasnovana je na gajenju oko 250.000 grla. Teritorijalno posmatrano, ovce se gaje pretežno u sjevernom dijelu Crne Gore, odnosno u Sjeverno-planinskom (37%) i Polimsko-ibarskom rejonu (32%), gdje se nalazi i glavnina pašnjačkih i livadskih površina (60%). Preovlađuje ekstenzivno gajenje ovaca, i to uglavnom lokalnih sojeva pramenke trojnog pravca proizvodnje (mlijeko, meso, vuna). Ovčarska proizvodnja zastupljena je pretežno u onim područjima gdje se u najvećoj mjeri napuštanja sela, što je i jedan od osnovnih razloga dugogodišnjeg opadanja broja ovaca, sve do prije dvije godine kada je taj trend zaustavljen.

U pogledu rasnog sastava, preovladava pramenka sa više lokalnih autohtonih sojeva, dok je učešće visokoproduktivnih grla u čistoj rasi (virtemberg, il de frans, istočnofrizijska) veoma malo, skoro zanemarljivo. Dominiraju dva soja pramenke: pivska ili jezeropivska i sjenička. Sojevi kao što su bardoka, ljaba i zetska žuja, s obzirom na manju zastupljenost, imaju i manji ekonomski značaj, ali sa aspekta očuvanja genoma autohtonih sojeva njihov je značaj veliki. U ukupnoj populaciji je veoma visoko učešće meleza (oko 40%). To su melezi između lokalnih sojeva pramenke i melezi pramenke sa produktivnim rasama, prije svega virtembergom. Sa aspekta proizvodnje mesa, posebno su značajni melezi sjeničke pramenke i virtemberg, koji su ujedno i najbrojniji.

Izvor: Biotehnički institut – Centar za stočarstvo

Grafikon 11: Rasna struktura populacije ovaca

Ranije se ovčarska proizvodnja odlikovala trojnom proizvodnjom: meso-mlijeko-vuna. Kako je vuna praktično izgubila ekonomski značaj, sada se može govoriti samo o dvojnog pravcu: meso-mlijeko. Procjenjuje se da je odnos vrijednosti tih proizvoda: meso 65-70%, a mlijeko 30-35%, u zavisnosti od područja, načina proizvodnje i mliječnosti ovaca.

Proizvodnja ovčijeg mlijeka, prema rezultatima istraživanja, kreće se od 80 do 110 kg po ovci, jedino bardoka u dobrim uslovima može dostići nešto veću proizvodnju (do 150 kg). Plodnost ovaca je u osnovi dosta ujednačena i kreće se oko 120%, a u većoj mjeri zavisi od načina gajenja i kvaliteta ishrane nego od pripadnosti soju.

Prema statističkim pokazateljima, u posljednjih deset godina prosječna godišnja proizvodnja po plotkinji iznosila je: 45 kg namuzenog mlijeka i oko 30 kg prirasta žive mjere, dok je u 2003. godini prosječna proizvodnja mlijeka po plotkinji iznosila 58 litara, a prirast žive mjere 37 kg. Ovo povećanje proizvodnje po plotkinji može se objasniti dijelom poboljšanjem uslova držanja (prije svega ishrane) i, s druge strane, sve većim učešćem meleza sa boljim proizvodnim osobinama.

Kozarstvo

Kozarstvo je, iako znatno manjeg obima u poređenju sa ovčarstvom (oko 50 do 55.000 priplodnih grla), od posebnog značaja za krševita područja Crne Gore (područje opština Nikšić, Cetinje, Danilovgrad, dijela Podgorice i Primorja) u kojima su prirodni preduslovi za gajenje drugih vrsta preživara (goveda i ovaca) znatno nepovoljniji.

U pogledu rasnog sastava populacija koza u Crnoj Gori može se grubo podijeliti na 3 grupe: plemenite rase (uglavnom alpska i sporadično sanska) i grla u tipu plemenitih, domaća balkanska koza sa više varijeteta po boji i melezi, dobijeni neplanskim ukrštanjem različitih varijeteta domaće balkanske koze i istih sa plemenitim rasama.

Posebno pozitivne tendencije u kozarskoj proizvodnji u posljednje vrijeme ispoljene su u povećanju broja vlasnika većih stada i kroz povećanje broja grla po stadu. Prema podacima Ministarstva poljoprivrede o uzgojnim premijama u kozarstvu u 2004. godini, 200 farmera gajilo je više od 30 priplodnih koza u stadu, odnosno u prosjeku 75 grla. Ostatak populacije čine male farme sa po 2 do 30 grla u stadu. Mada po obimu i vrijednosti ovo nije zanemarljiva proizvodnja, statistika još ne evidentira ovaj sektor stočarske proizvodnje.

Prema rezultatima detaljnih istraživanja Biotehničkog instituta, prosječna proizvodnja mlijeka po grlu je 140 kg, a prosječna proizvodnja mesa po grlu je oko 15 kg. Godišnja proizvodnja kozjeg mesa (jareće i meso odraslih i izlučenih grla) procjenjuje se na oko 850 tona, a godišnja proizvodnja mlijeka procjenjuje se na oko 5.000 tona.

Živinarstvo

U živinarstvu su se posljednjih godina desile značajne promjene, od otvaranja brojnih porodičnih farmi za proizvodnju jaja, ekspanzije brojlerske proizvodnje, do otvaranja klaničnih i prerađivačkih kapaciteta za taj sektor, a koje zvanična statistika još uvijek ne evidentira i ne obrađuje na adekvatan način. To uslovljava veliku disproporciju između zvaničnih statističkih podataka i ostvarenih rezultata u proizvodnji.

U posljednjih nekoliko godina prisutna je tendencija povećanja proizvodnje živinskog mesa, prije svega, putem tova brojlera. Prema podacima Ministarstva poljoprivrede u 2004. godini utovljeno je više od 1,5 miliona brojlera i proizvedeno preko 2.000 tona živinskog mesa. Posljednjih nekoliko godina zastupljen je u manjoj mjeri i tov ćuraka i to najčešće za potrebe domaćinstva, a manji broj se bavi proizvodnjom za tržište.

Znatan napretka postignut je u proizvodnji jaja. Pored jedne velike (bivše društvene) farme kapaciteta 120.000 koka nosilja, osnovan je veći broj porodičnih farmi kapaciteta obično od nekoliko stotina do nekoliko hiljada koka nosilja. Tako se u intenzivnom uzgoju danas u Crnoj Gori (prema podacima Ministarstva poljoprivrede i Udruženja živinara) gaji oko 250.000 koka nosilja i to uglavnom

u kaveznom sistemu, što rezultira proizvodnjom oko 75 miliona komada jaja. U ekstenzivnom uzgoju na seoskim domaćinstvima, gaji se još oko 600.000 koka i drugih vrsta živine, gdje se proizvodnja jaja procjenjuje na oko 60 miliona komada, koja uglavnom idu za podmirenje sopstvenih potreba domaćinstva.

Bržem razvoju živinarstva, a naročito proizvodnje živinskog mesa, doprinijelo je zaokruživanje proizvodnog procesa kroz razvoj sektora proizvodnje koncentrovane stočne hrane, odgoj roditeljskog jata hibrida teške linije, otvaranje inkubatorske stanice i proizvodnja jednodnevnih pilića, otvaranje savremenih klanica za živinu i razvoj prerađivačkih kapaciteta.

Svinjarstvo

Svinjarstvo predstavlja industrijsku granu stočarstva koja u Crnoj Gori još uvijek nije tako značajna kao što je to slučaj sa govedarstvom, ovčarstvom, a u posljednje vrijeme i živinarstvom. Postojeći fond, prema statističkim pokazateljima, ima oko 24.000 svinja, od čega je nešto preko 2.000 priplodnih grla (krmača, nazimica i nerastova) i to uglavnom meleza između landrasa i velikog jorkšira, a znatno manje su zastupljena priplodna grla duroka i pietrena. Ukrštanje i hibridizacija, kao uobičajeni postupci za dobijanje boljih rezultata u svinjarstvu, ne sprovode se planski. Usljed toga postižu se dosta skromni rezultati u pogledu broja odgojene prasadi po krmači i visine prirasta.

Postoji relativno mali broj farmi koje gaje priplodne svinje (oko 500) i na taj način se proizvede oko 15.000 svinja za klanje sa prosječnom težinom na klanju od 100 kg. Pored toga, iz Srbije se svake godine uveze i do 40.000 prasića za tov. Ukupna proizvodnja svinjskog mesa izražena preko prirasta žive mjere iznosi oko 5.000 tona.

Uzgoj svinja, a naročito tov svinja, vrši se uglavnom na gazdinstvima, u nekoliko srednjih i samo u jednom velikom preduzeću koje sa 550 krmača godišnje proizvede oko 6.000 tovljenika.

Ukupno posmatrano relativno skupi inputi za proizvodnju (koji se uglavnom nabavljaju sa strane), a i za taj nivo proizvodnje niske cijene žive mase, ne djeluju stimulatивно na razvoj ove stočarske grane.

Konjarstvo

Konj još nije u potpunosti izgubio svoje mjesto u poljoprivredi Crne Gore, upravo zbog specifičnosti reljefa i stepena razvijenosti same poljoprivrede i ruralnih sredina. Još uvijek je nezamjenjiv u mnogim brdskim i planinskim područjima, ne toliko u obradi zemljišta koliko u prenošenju tereta. Usljed kontinuirane depopulacije sela, a naročito veće primjene tehnike i mehanizacije broj konja je u stalnom opadanju, tako da zvanična statistika danas evidentira manje od 10.000 grla.

Najviše se gaji domaći brdski konj zbog svojih sposobnosti (izdržljivosti i snage da nosi velike terete po izrazito neravnim i kamenitim terenima), mada je u manjoj mjeri prisutno i držanje hladnokrvnjaka, pa i sportskih konja. Na području izrazitog krša (južni i jugozapadni dio Crne Gore), drže se mule i magaraci, koji služe za prenos tereta.

Pčelarstvo

Pčelarstvo u Crnoj Gori ima dugu i bogatu tradiciju. Zastupljenost više klimatskih zona, zatim velikih površina prirodnih livada i pašnjaka i prostrano kraško područje sa bogatim florističkim sastavom i obiljem medonosnog bilja, osigurali su veoma povoljne prirodne uslove za razvoj ove privredne djelatnosti. Značaj pčelarstva ne ogleda se samo u proizvodnji meda i ostalih pčelinjih proizvoda već i u ulozi pčela u oprašivanju biljaka, čime direktno utiče na povećanje prinosa raznih voćarskih, ratarskih, livadskih i dugih kultura.

Postoji podatak da je 1863. godine u Crnoj Gori bilo 18.450 pčelinjih društava. To je ujedno i prvi statistički podatak o brojnom stanju košnica u Crnoj Gori. Danas, prema evidenciji Saveza pčelarskih organizacija, ima oko 35.000 do 40.000 pčelinjih društava, ili prosječno 4 košnice po 1 km² teritorije Crne Gore. Cjelokupan broj košnica nalazi se u privatnom sektoru.

Prinosi meda po jednoj košnici zavise osim od klimatskih i drugih prirodnih uslova za lučenje nektara i od vrste pčelarenja (stacionarnog ili selećeg). Kod stacioniranog pčelarenja (zastupljeno sa 60%) prinos po jednoj košnici iznosi od 10 do 30 kg, a kod selećeg pčelarenja (zastupljeno sa 40%) proizvodnja meda se kreće od 20 do 60 kg po društvu. Ukupna godišnja proizvodnja meda se kreće od 400 do 700 tona. Samo mali dio ove proizvodnje se plasira kroz maloprodaju, a najvećim dijelom je to je prodaja na pijacama ili tzv. prodaja na kućnom pragu.

Takođe, bitno je napomenuti da bi, i na sadašnjem nivou, vrijednost koja se ostvaruje u ovoj grani poljoprivrede bila veća kada bi pčelari proširivali asortiman pčelinjih proizvoda, tj. bavili se proizvodnjom matičnog mlijeka, propolisa, polena, selekcionisanih matica itd.

3 SPOLJNA TRGOVINA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENIM PROIZVODIMA

Crna Gora je neto uvoznik poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Velika uvozna zavisnost se ogleda i u velikom učešću poljoprivrednih proizvoda u ukupnom uvozu, koji preko 3 puta prevazilazi njihovo učešće u izvozu. Ukupna robna razmjena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda je u stalnom porastu. Uz povećavanje izvoza i uvoza raste i deficit.

Tabela 13: Učešće poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u ukupnom uvozu i izvozu Crne Gore; 2000-2004.

	Ukupno (mil €)					Poljoprivredno-prehrambeni proizvodi (mil €)					Učešće poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (%)				
	2000	2001	2002	2003	2004	2000	2001	2002	2003	2004	2000	2001	2002	2003	2004
Uvoz	453,2	586,3	630,0	629,9	869,6	81,0	105,1	130,5	117,8	203,0	17,9	17,9	20,7	18,7	23,3
Izvoz	170,1	216,3	274,0	270,5	452,0	7,0	15,2	16,7	23,7	56,5	4,0	7,1	6,1	8,7	12,5
Deficit	-283,1	-370,0	-355,9	-359,4	-417,6	-74,0	-89,9	-113,7	-94,1	-146,4	26,2	24,3	32,0	26,2	35,0

Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; CBCG.

U 2004. godini, koja je prva reprezentativna godina s aspekta raspoloživosti kompletnih podataka o robnoj razmjeni Crne Gore sa drugim zemljama (uključujući i Srbiju), ukupna razmjena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (grupe 01 do 24 kombinovane nomenklature carinske tarife) iznosila je 259,5 miliona €, a deficit 146,5 miliona €. Deficit je evidentiran u svim tarifnim glavama, izuzev kod duvana (tarifa 24). Pokrivenost uvoza izvozom na agregatu, bila je na nivou od 28%.

U strukturi uvoza, koji je u 2004. godini dostigao vrijednost 203 miliona €, izdvajaju se tarifne grupe 22 - piće (15,2%), 04 - mlijeko (9,6%), 02 - meso (9,5%), 16 - prerađevine od mesa (6,4%) i grupa 19 - tjestenine i keks (7,3%). Među osnovnim poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, značajnije učešće imaju još grupa 20 - konzervirano voće i povrće (5,8%), 17 - šećer i proizvodi (5,4%) i grupa 15 - masnoće i ulja (5,2%). Tih osam grupa proizvoda je zajedno predstavljalo 65% cjelokupnog uvoza.

Uvoz pojedinih proizvoda po grupama, na najbolji način reprezentuje potrebe crnogorskog prerađivačkog sektora i preferencije domaćih potrošača. Kod grupe 22 - piće dominira uvoz kisele vode i gaziranih pića (20,9 mil. €). U grupi 04 - mlijeko, najznačajniji je bio uvoz svježeg mlijeka (7,9 mil. €), sira (5,6 mil. €), jogurta (2,2 mil. €) i mlijeka u prahu (1,1 mil. €). U okviru grupe 02 - meso, uvezeno je najviše svinjskog (13,9 mil. €), nešto manje živinskog (2,5 mil. €) i goveđeg mesa (1,8 mil. €). Većinu uvoza u grupi 20 - konzervirano voće i povrće predstavljaju voćni sokovi (6,8 mil. €).

Vrijednost izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, u 2004. godini, iznosila je nešto manje od 57 miliona €. Od toga, skoro 3/4 odnosi se na dvije grupe proizvoda - piće (39,2%) i duvan (33,8%). Među pićima najznačajniji izvozni proizvodi su vino (11,4 mil. €) i pivo (8,4 mil. €). Od ostalih proizvoda po vrijednosti izvoza izdvajaju se još sladoled (3,8 mil. €) iz grupe 21 (različiti prehrambeni proizvodi), pečurke (1,6 mil. €) iz grupe 07 (povrće), suhomesnati proizvodi (1,3 mil. €) iz grupe 02 (meso), žvake i bomboni (1,3 mil. €) iz grupe 17 (šećer) i grožđe, breskve, mandarine i borovnice (0,9 mil. €) iz grupe 08 (voće).

Tabela 14: Uvoz i izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda po tarifnim glavama u 2004. godini

Tarifa	Uvoz		Izvoz		Deficit (€)	Pokrivenost uvoza izvozom (%)
	Vrijednost (€)	(%)	Vrijednost (€)	(%)		
01 Živa stoka	1.929.076	0,9	86.187	0,1	-1.842.890	4,4
02 Meso	19.229.423	9,5	1.685.805	2,9	-17.543.618	8,7
03 Riba	2.067.949	1,0	589.028	1,0	-1.478.921	28,5
04 Mlijeko	19.546.002	9,7	55.473	0,0	-19.490.528	0,2
05 Proizvodi životinjskog izvora	283.123	0,1	30.161	0,0	-252.962	10,6
06 Drveće, cvijeće, sadnice	629.103	0,3	17.387	0,0	-611.716	2,7
07 Povrće	2.093.579	1,0	1.742.326	3,1	-351.253	83,2
08 Voće	4.200.462	2,0	1.318.152	2,3	-2.882.309	31,4
09 Kafa, čaj, začini	11.780.119	5,9	150.787	0,1	-11.629.333	1,3
10 Žitarice	9.812.151	4,9	582.580	1,1	-9.229.571	5,9
11 Brašno i mlinski proizvodi	9.118.202	4,5	282.104	0,5	-8.836.098	3,1
12 Sjeme. ind. bilje	894.039	0,4	280.312	0,5	-613.727	31,4
13 Gume, smole	62.993	0,0	317	0,0	-62.676	0,5
14 Bilj.mat.za plet.	44.207	0,0	900	0,0	-43.307	2,0
15 Masnoće i ulja	10.434.629	5,2	181.514	0,5	-10.253.114	1,7
16 Prerađevine od mesa	13.037.719	6,4	504.103	0,8	-12.533.616	3,8
17 Šećer i proizvodi	10.892.351	5,4	1.511.663	2,6	-9.380.687	13,8
18 Kakao	7.237.842	3,6	224.634	0,6	-7.013.208	3,1
19 Tjestenine, keks	14.730.908	7,3	1.139.559	2,2	-13.591.349	7,7
20 Konzervirano voće i povrće	11.742.799	5,8	171.994	0,3	-11.570.804	1,4
21 Razni preh. proizvodi	11.133.088	5,5	4.053.635	7,3	-7.079.453	36,4
22 Piće	30.865.267	15,2	22.199.699	39,2	-8.665.568	71,9
23 Stočna hrana	3.998.929	1,9	611.220	1,0	-3.387.708	15,2
24 Duvan	7.244.456	3,5	19.105.072	33,9	11.860.616	263,7
Ukupno		100,0	56.524.612	100,0	-146.483.800	27,8

Izvor: Uprava carina Crne Gore, obrada Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore

Pozitivni saldo u spoljnoj trgovini poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, Crna Gora bilježi samo kod duvana (+11,9 mio €), gdje je izvoz skoro 3 puta veći od uvoza. Iznad prosjeka je pokrivenost uvoza izvozom još kod povrća (83,2%), pića (71,9%), raznih prehrambenih proizvoda (36,4%), voća (31,4%) i ribe (28,5%). Kod drugih grupa proizvoda pokrivenost uvoza izvozom je niža i kod većine grupa ne prelazi 10%. Najniža je u grupi mlijeko (0,2%) kod koje je ostvaren i najveći deficit (-19,5 mil. €).

S aspekta destinacija u koje se izvoze, odnosno iz kojih je realizovan uvoz, izdvaja se Srbija, sa kojom je ostvareno 63,3% ukupne spoljne trgovine poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Njeno učešće u uvozu iznosilo je 56,6%, a u izvozu 87,3%. Po značaju slijede zemlje EU, sa kojima je ostvareno 23,5% ukupne robne razmjene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Zemlje EU su značajan partner, naročito na strani uvoza (29,4%), dok je kod izvoza njihovo učešće skromno (2,4%). Kod izvoza relativno veliko učešće imala je Bosna i Hercegovina (6,8%), a kod uvoza izdvaja se grupa ostale zemlje (7,4%).

Tabela 15: Uvoz i izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda prema destinacijama u 2004. godini

Zemlja	Izvoz		Uvoz		Pokrivenost uvoza izvozom (%)
	Vrijednost (€)	(%)	Vrijednost (€)	(%)	
EU-15 (stare članice)	775.472	1,4	39.898.538	19,7	1,9
EU-10 (nove članice)	573.649	1,0	19.823.174	9,8	2,9
Albanija	841.625	1,5	240.112	0,1	350,5
B I H	3.829.822	6,8	4.595.446	2,3	83,3
Bugarska	6.855	0,0	275.730	0,1	2,5
Hrvatska	425.293	0,8	5.715.854	2,8	7,4
Makedonija	223.306	0,4	2.345.658	1,2	9,5
Rumunija	30	0,0	190.630	0,1	0,0
Srbija	49.354.529	87,3	114.959.780	56,6	42,9
Rusija	72.466	0,1	-	-	-
Ostale zemlje	421.565	0,7	14.963.490	7,4	2,8
Ukupno	56.524.612	100,0	203.008.412	100,0	27,8

Izvor: Uprava carina Crne Gore, obrada Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore

Pozitivni saldo u trgovini poljoprivredno-prehrambenih proizvoda 2004. godine Crna Gora je ostvarila samo sa Albanijom i Rusijom, sa kojima je obim spoljne trgovine zanemarljivo mali. Pokrivenost uvoza izvozom bila je relativno visoka i u trgovini sa Bosnom i Hercegovinom (83%). U razmjeni sa Srbijom, kao najznačajnijim trgovinskim partnerom, pokrivenost uvoza izvozom iznosila je 42,9%, dok je sa zemljama EU dostigla samo 2,3%.

Opšti je zaključak da je Crna Gora uvozno zavisno područje sa izraženom disperzijom asortimana uvezenih proizvoda. Analiza spoljnotrgovinske razmjene može predstavljati jasan signal domaćim proizvođačima da rade na prestrukturiranju proizvodnje i stvaranju uslova za eliminisanje deficita kod onih proizvoda kod kojih postoje mogućnosti za povećanje efikasnosti proizvodnje. Relativno mali broj proizvoda koji su izvezeni, ističe problem konkurentnosti domaćih proizvođača s aspekta kvaliteta, cjenovne konkurentnosti i potencijalnih količina koje se mogu distribuirati na tržištima izvan Crne Gore.

4 POTROŠNJA POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA

Potrošnja pojedinih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u Crnoj Gori, predstavljena je na osnovu podataka dobijenih iz Ankete o potrošnji domaćinstava.

Tabela 16: Potrošnja poljoprivredno-prehrambenih proizvoda po stanovniku; 1992-2002.

PROIZVOD (kg)	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.
Meso (ukupno)	29,6	31,0	32,6	41,7	42,1	56,3	43,5	42,7	44,7	43,1	49,8
Goveđe meso	14,6	11,6	11,9	14,7	15,3	24,4	19,2	17,6	16,7	20,4	18,1
Svinjsko meso	2,5	5,7	6,1	6,0	6,7	9,0	3,3	4,0	4,5	3,4	3,2
Živinsko meso	2,6	1,6	2,1	3,8	4,2	7,1	7,1	7,4	7,3	8,8	9,3
Ovčje i kozje meso	4,1	3,5	3,3	3,6	3,4	4,2	3,1	2,3	3,3	3,3	3,9
Ostale vrste mesa (suvo meso)	4,4	6,6	6,4	7,4	9,3	6,9	6,5	7,2	8,2	10,5	9,7
Otpaci (ostalo svježe i iznutrice)	1,4	2,0	2,8	6,2	3,2	4,7	4,3	4,2	4,7	6,7	5,6
Mlijeko (u ekvivalentu sirovog)	189,6	211,0	202,3	244,7	293,2	249,6	218,1	210,7	232,0	241,0	254,7
Svježe mlijeko i svježi proizvodi	116,1	123,5	102,2	129,2	169,3	132,0	119,4	116,9	122,8	129,7	133,2
Maslac	0,1	:	:	:	:	0,1	:	:	:	:	:
Sir	10,5	12,5	14,3	16,5	17,7	16,8	14,1	13,4	15,6	15,9	17,5
Jaja (mil.komada)	121,3	123,5	127,7	172,6	188,3	165,0	176,1	167,0	174,9	174,5	185,4
Šećer	10,4	9,1	13,3	13,0	13,7	17,5	15,5	14,8	14,8	14,0	14,6
Brašno i hleb											
Pšenično, ražano i kukuruzno brašno	65,3	60,2	65,2	63,1	71,7	67,1	66,1	54,4	63,8	58,4	59,1
Sve vrste hljeba	68,3	58,7	86,9	113,9	97,5	109,5	104,2	118,5	102,0	109,9	118,8
Krompir	43,0	44,9	60,0	67,8	65,4	73,9	64,2	69,4	69,2	67,3	72,2
Voće	31,4	42,4	38,5	45,6	59,8	64,3	59,4	57,0	65,6	64,2	65,8
Povrće	102,7	80,6	95,4	127,8	134,5	138,9	133,4	131,9	139,7	136,1	146,8
Vino (l)	1,9	1,7	2,2	3,8	3,1	2,5	2,9	2,3	1,9	1,9	2,6

Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava, SZS, Beograd.

Rast potrošnje po glavi stanovnika može se zapaziti kod svih proizvoda, izuzev kod ovčijeg i kozijeg mesa, kod kojeg je zabilježena stagnacija potrošnje. U strukturi potrošnje mesa na prvom mjestu je goveđe. Živinsko meso se karakteriše najizraženijim trendom rasta. Takođe, znatan porast potrošnje zabilježen je kod

ostalim vrstama mesa, uključujući suhomesnate proizvode. Ukupna potrošnja mesa, u analiziranom periodu (1992-2002), povećavala se godišnje u prosjeku po stopi od +5,3%.

Potrošnja mlijeka (ukupna količina u ekvivalentu mlijeka) kretala se u intervalu od 200 do 300 kg po stanovniku, dostigavši maksimum 1996. godine, a zadržavši se na nivou od oko 250 kg 2002. godine. Rast potrošnje mlijeka, prosječno godišnje, po stopi od +3,0% u značajnoj mjeri naglašava važnost ove namirnice u ishrani crnogorskog stanovništva.

Kao veoma značajna namirnica u ishrani stanovništva ističe se krompir, kod koga je potrošnja posljednje godinu posmatranja, u odnosu na baznu, povećana za 67,9%. Od 1992. do 2002. godine evidentno je i povećanje potrošnje voća sa 31 kg na 65 kg po stanovniku (109%) i povrća sa 102 kg na 146 kg po stanovniku (43,1%). Potrošnja vina se, u posmatranom periodu, povećala sa 1,9 l (1992) na 2,6 l (2002), odnosno 36,8%.

5 POLJOPRIVREDA I RURALNI RAZVOJ

5.1 Opšti osvrt i ekonomski trendovi u ruralnim područjima

Mogućnosti detaljnijeg opisa, suštinski značajnog za ilustraciju ruralnog razvoja i uloge poljoprivrede u tom procesu, veoma su ograničene. Glavni je razlog za to nedostatak pouzdanih (ponekad i elementarnih) statističkih podataka. U tom pogledu, potrebno je uložiti napor u poboljšanje sistema praćenja podataka, barem o agrarnoj strukturi, socio-ekonomskom značaju poljoprivrede, strukturi dohotka i alokacije rada na poljoprivrednim gazdinstvima, po mogućnosti na nacionalnom i regionalnom nivou.⁵

Svjesni problema nedostatka statističkih pokazatelja, pomoću kojih bi se moglo prezentirati stanje ruralnog razvoja u Crnoj Gori, u okviru izrade Strategije urađena je anketa poljoprivrednih gazdinstava, koja je pokušala što realnije sagledati ekonomski položaj poljoprivrednih proizvođača, značaj poljoprivrede u zapošljavanju i ostvarivanju prihoda u domaćinstvima, kao i sagledati komparativne prednosti na kojima bi se mogla graditi strategija daljeg razvoja poljoprivrede. Iako je anketa urađena samo na ograničenom uzorku gazdinstava, uspjelo se bar djelimično identifikovati probleme koji su karakteristični za cijelu Crnu Goru, kao i one koji su karakteristični za određene regione. Detaljna analiza rezultata ankete nalazi se u prilogu ove Strategije. U daljem tekstu date su samo opšte konstatacije i zaključci.

Prema dostupnim podacima za 2001. godinu, učešće stanovništva koje je živjelo u seoskim oblastima⁶ iznosi 38%. Negativan saldo migracije (oko 1% u razdoblju 1991-2001) i rastući indeks starosne dobi (od 33 u 1991. na 58 u 2001) nosi sa sobom i umjerenu depopulaciju ruralnih područja, ali i njeno istovremeno demografsko starenje (ruralna područja napušta uglavnom mlađa populacija). Negativni demografski i ekonomski trendovi izraženiji su u udaljenim ruralnim područjima. Ta područja najčešće zaostaju i u razvijenosti osnovne saobraćajne, komunalne i socijalne infrastrukture, što znači da u tim sredinama nedostaju osnovni preduslovi društvenog i ekonomskog razvoja. U ruralnim područjima, poljoprivreda je često glavni (a ponekad i jedini) generator zapošljavanja i dohotka. To potvrđuju i rezultati ankete. U anketiranom uzorku, 70% svih prihoda na gazdinstvu je iz poljoprivrede. 46% anketiranih domaćinstava ostvarivalo je više od 75% ukupnog prihoda u poljoprivredi, dok je 22% gazdinstava sve svoje prihode ostvarivalo u poljoprivredi.

Značajan doprinos poljoprivrede je i u domenu zapošljavanja radne snage.

⁵ Pošto Crna Gora nije administrativno podijeljena na regione, za statističke svrhe moglo bi se upotrijebiti pet geografskih rejona (vidi poglavlje 2.1.3).

⁶ Upotrijebljena je OECD nomenklatura seoskih oblasti. Razlika između seoskih i gradskih oblasti se bazira na gustoći naseljenosti na lokalnom (opštinskom) nivou.

Zvanični statistički podaci o učešću poljoprivrede u cjelokupnoj zaposlenosti potcjenjuju realni obim zapošljavanja radne snage u tom sektoru. Glavni uzrok tome su metodološke poteškoće statističkog praćenja zaposlenosti u poljoprivredi.⁷

Relativno niska produktivnost rada u poljoprivredi je, takođe, opšta karakteristika tog sektora. Taj problem je, pak, još izraženiji u strukturnim i tržišnim uslovima u kojima funkcionise najveći dio poljoprivrednih gazdinstava. Ovakva situacija je posljedica različitih uzroka, a jedan od njih je i nizak tehnički nivo poljoprivredne proizvodnje, koji povećava potrebu u fizičkom radu. Za ilustraciju ove tvrdnje mogu se upotrijebiti rezultati ankete iz kojih proističe da se samo oko 60% gazdinstava služi traktorom, ili da 100 ha poljoprivrednih zemljišta obrađuje 6,6 traktora.⁸ Ako se još ima u vidu da je anketirani uzorak, u izvjesnoj mjeri natprosječan, onda je tehnička opremljenost još nepovoljnija.

Dio odgovora za nisku produktivnost rada u poljoprivredi mogao bi se potražiti u većem obimu raspoložive radne snage kao posljedica gašenja – zatvaranja radnih mjesta u industriji. Važna prepreka efikasnijem sektoru je i nizak nivo razvijenosti prehrambene industrije i nedovoljno izgrađen sistem vertikalne saradnje u prehrambenom lancu i neefikasan (atomiziran) sistem distribucije prehrambenih proizvoda.

Poljoprivreda često preuzima ulogu socijalnog stabilizatora za najosjetljiviji dio populacije. To je često najugroženiji dio populacije, staračka domaćinstva koja se obično bave proizvodnjom samo za vlastite potrebe, zatim i dio radno aktivne populacije koja je direktno pogođena posljedicama tranzicije, gubljenjem zapošljenja u industriji. Vraćanje (aktiviranje) radne snage u poljoprivredu, usljed zatvaranja radnih mjesta u industriji, najizraženije je u ruralnom zaleđu većih gradskih naselja (npr. Podgorice, Nikšića, Bijelog Polja, Berana, Pljevalja).

Ekonomska situacija u ruralnim sredinama nije povoljna. Prevlađujući dio ruralnih područja susreće se sa loše razvijenom saobraćajnom, socijalnom i ekonomskom infrastrukturom. Ilustrirajući tu tvrdnju rezultatima ankete, trgovine namirnicama i osnovne škole su, u prosjeku, udaljene 3 do 4 km, a srednja škola i banka 10 km. Udaljenost autobuske stanice je 2,5 km, a pošte u prosjeku 7,5 km. Ovi (prosječni) rezultati i nisu tako nepovoljni, da nisu praćeni velikim variranjem, tako da ima seoskih sredina, kojima udaljenost do nekih, od gore nabrojanih institucija, prelazi 50 km. Blizu jedne trećine anketiranih domaćinstava smatra da im udaljenost od osnovnih ustanova (institucija) predstavlja veliki problem.

Generalno gledano, kvalitet života u ruralnim područjima je niži i ograničen je mogućnosti zapošljavanja. U nekim područjima, može se govoriti o ozbiljnoj ekonomskoj i socijalnoj degradaciji, što za rezultat ima pojavu siromaštva. To je naročito izraženo u sredinama udaljenim od gradskih centara, u kojima je došlo do intenzivnog napuštanja sela, u nekim slučajevima skoro do pražnjenja. To je imalo za posljedicu zatvaranje škola, prodavnica pa i seoskih ambulanti, a time i siromašenje u svakom pogledu. Realno je očekivati da će doći do daljeg ekonomskog slabljenja i depopulacije najudaljenijih ruralnih područja, ako se ne obezbijedi povoljniji životni i ekonomski ambijent.

⁷ Mogu se istaći dva glavna činioca za problem statističkog praćenja zaposlenosti u crnogorskoj poljoprivredi: (i) nedostatak pouzdanih statističkih informacija o osobama s formalnim statusom zaposlenosti na poljoprivrednom gazdinstvu i (ii) veliki obim rada realizovan van formalnih sistema statističkog praćenja (uglavnom vlastiti rad članova gazdinstva).

⁸ Poređenja radi, u Sloveniji 100 ha obrađuje prosječno 23,5 traktora

5.2 Strukturne karakteristike poljoprivrede

5.2.1 Struktura poljoprivrednih gazdinstava prema veličini zemljišnog posjeda

Jedna od glavnih karakteristika poljoprivredne strukture u Crnoj Gori je njena stagnacija u posljednjim decenijama. To je suprotno od prevladavajućeg trenda u evropskim zemljama, gdje se, uz intenzivan tehnološki napredak u poljoprivredi, paralelno smanjivao broj farmi, a povećavala se koncentracija i specijalizacija proizvodnje. Takve strukturne promjene u Crnoj Gori bile su više izuzetak nego pravilo. Poljoprivreda se susreće sa problemima usitnjene zemljišne i vlasničke strukture, niskog nivoa tehnološke opreme i specijalizacije proizvodnje, što se odražava u niskoj produktivnosti rada i niskim dohocima zaposlenih u tom sektoru.

Nažalost, posljednji statistički podaci o strukturi poljoprivrednih gazdinstava su iz popisa stanovništva 1991. godine. Po tim podacima, prosječna veličina farmi je veoma nepovoljna, jer u strukturi dominiraju farme čija je površina manja od 5 ha (85%). Uporedivši to sa zemljama Evropske unije, slična poljoprivredna struktura susreće se samo u Sloveniji i nekim sredozemnim zemljama (Grčka, Portugal), dok je prosječna veličina poljoprivrednih gazdinstava u drugim zemljama članicama znatno veća. Prosječna veličina farmi u Crnoj Gori slična je strukturnim uslovima u drugim zemljama Jugoistočne Evrope. Nepovoljni strukturni uslovi poljoprivrednih gazdinstava praćeni su i niskim proizvodnim potencijalom poljoprivrednog zemljišta (preovlađuju livade i pašnjaci).

Zvaničnih statističkih podataka o tome šta se dešavalo u pogledu broja poljoprivrednih gazdinstava i njihove veličine nema na raspolaganju. Uzevši u obzir često izraženi značaj poljoprivrede kao amortizera socijalnih tenzija, može se očekivati da nije došlo do značajnih promjena poljoprivredne strukture. Tu konstataciju djelimično potvrđuju i rezultati ove ankete. Prosječna površina zemljišnog posjeda anketiranih poljoprivrednih gazdinstava, u koju su bile uključene farme za koje se ocjenjuje da su nešto iznad opšteg prosjeka, iznosila je 9,95 ha. U anketiranim gazdinstvima njih 14% imalo je poljoprivredno zemljište površine veće od 20 ha. Ta gazdinstva obrađuju 41% poljoprivrednih površina u anketiranom uzorku. Površinom od 10 do 20 ha raspolagalo je 26% gazdinstava, što predstavlja 38% poljoprivrednih površina obuhvaćenih anketom. Grupe gazdinstava koje imaju na raspolaganju 5 ili manje hektara u uzorku ankete predstavljaju skoro 44% gazdinstava, a po površini manje od 10%.

5.2.2 Proizvodni tipovi poljoprivrednih gazdinstava

Strukturni, kao i prirodni uslovi, najviše utiču na raširenost proizvodnih tipova poljoprivrednih gazdinstava. Uzevši u obzir strukturu poljoprivrednog zemljišta i prirodne uslove, može se naglasiti da su uslovi, u velikom dijelu, pogodniji za stočarsku ili barem kombinovanu stočarsko-ratarsku proizvodnju. Tvrdnju potvrđuju i rezultati ankete, prema kojim je, od svih anketiranih domaćinstva, njih 55% bilo sa dominantnom stočarskom, a preostalih 45% sa dominantno biljnom proizvodnjom. Mogu se uočiti i karakteristične razlike među rejonima. Ako se analizira obim proizvodnje i obim plasmana proizvoda na tržište (i biljnih i stočarskih) može se reći da su Sjeverno-planinski, Polimsko-ibarski i Rejon krša dominantno stočarski (u ova tri rejona jedino značajno konkuriše proizvodnja krompira), u Zetsko-bjelopavličkom rejonu ove dvije proizvodnje su u ravnoteži i u Primorskom rejonu dominantna je biljna proizvodnja (voće i povrće).

Rezultati ankete ukazuju na korelaciju između proizvodnih tipova poljoprivrednih gazdinstava i obima njihovog dohotka iz poljoprivrede. Tako stočarska gazdinstva procentualno više pripadaju čisto poljoprivrednom tipu gazdinstava (svi prihodi ostvareni u poljoprivredi), a naročito tipu mješovitih gazdinstava (gdje je više od polovine ukupnih prihoda gazdinstva ostvareno u poljoprivredi). U dopunskom tipu poljoprivrednih gazdinstava (manje od polovine ukupnih prihoda gazdinstva ostvareno u poljoprivredi) više su zastupljena gazdinstva sa dominantno biljnom proizvodnjom.

5.2.3 Tehnička opremljenost poljoprivrednih gazdinstava

Opšta je ocjena, koju potvrđuju i rezultati ankete, da su poljoprivredna gazdinstava u Crnoj Gori dosta skromno opremljena mehanizacijom. Po stručnim procjenama, čak svako drugo poljoprivredno gazdinstvo ne posjeduje traktor kao nezaobilazno sredstvo mehanizacije. U anketiranim gazdinstvima, opremljenost traktorima, prikolicama, priključcima i drugim radnim mašinama (od kojih su najzastupljeniji motokultivatori sa priključcima), kretala se oko 60%. Razne uređaje i opremu na gazdinstvu (aparati za mužu krava, laktofrizi, opremu za pečenje rakije, oprema u pčelarstvu, sistemu za navodnjavanje, pumpe, mlinovi za zrnasta hraniva, opremu za vino) ima oko 45% gazdinstava, ali samo neke od navedenih.

U tehnološkoj modernizaciji poljoprivrede velike su rezerve za bolju efikasnost i unapređivanje kvaliteta poljoprivredne proizvodnje. To je vidljivo i iz iskustva raznih programa investicione podrške u poljoprivredi, gdje su relativno malim sredstvima u najosnovniju tehnološku modernizaciju (mašine i opremu) bili ostvareni veoma dobri rezultati. Za ilustraciju dobre prakse, može se izdvojiti primjer direktnog plasmana inostranih donacija u opremu za mljekarstvo (aparate za mužu i laktofrizi) na poljoprivrednim gazdinstvima. Ovakvi potezi, uz proširenje i modernizaciju lokalnih mljekara, doprinose da se obim tržišne proizvodnje mlijeka na poljoprivrednim gazdinstvima znatno popravi, a samim tim i dohodak od prodaje mlijeka.

5.2.4 Tržišna usmjerenost poljoprivrednih gazdinstava

Generalno gledajući, obim tržišne usmjerenosti poljoprivrednih gazdinstava može se označiti kao nizak. Međutim, postoje značajne razlike među pojedinim sektorima, a izvjesne razlike se mogu uočiti i između različitih rejona. Za ilustraciju tih razlika, u nastavku se navode rezultati ankete, koja je obuhvatila sva glavna proizvodna usmjerenja u poljoprivredi, a regionalna struktura uzorka poljoprivrednih gazdinstava je proporcionalno uporediva sa njihovim ukupnim brojem.

U okviru stočarske proizvodnje postoje dva načina proizvodnje i plasmana robe na tržište. To je plasman živih životinja i plasman proizvoda ili prerađevina.

Što se tiče obima proizvodnje i plasmana živih ili zaklanih životinja na tržište, rezultati ankete pokazuju da se, npr. u govedarskoj proizvodnji, 90% tržnih viškova krava i starijih kategorija plasira na tržište, teladi 82%, a ostatak se troši u domaćinstvu. Uz to treba naglasiti da u strukturi prodatih životinja preovlađuju mlađe kategorije goveda do 12 mjeseci starosti (sa skoro 90%). Ovakav odnos između plasmana mlađe i starije kategorije je najbolja potvrda da farmeri telad radije plasiraju na tržište, nego što se odlučuju za tov. Razlog za to se može tražiti u niskim otkupnim cijenama starijih grla, lošoj organizaciji otkupa, ali i u nedostatku kvalitetne kabaste stočne hrane (silaže) za jeftin i efikasan tov.

Ovčarska i kozarska proizvodnja, iako vrlo ekstenzivne, tradicionalno su tržišno orijentisane. Praktično sva jagnjad i jarad, osim dijela koji se ostavlja za priplod, plasiraju se na tržište (92%), a oko 8% ide u potrošnju u domaćinstvu. Živinarska proizvodnja je izrazito tržišno orijentisana, budući da se 98% brojlera plasira na tržište.

Drugi veoma značajan način plasmana na tržište proizvoda stočarske proizvodnje jeste plasman proizvoda ili prerađevina. Na anketiranim gazdinstvima koja se bave proizvodnjom mlijeka, 50% mlijeka se plasira u mljekare. Ovakav visok udio otkupa sirovog mlijeka je slučaj samo u anketiranom uzorku, jer je taj odnos na nivou Crne Gore znatno nepovoljniji. Prema podacima Ministarstva poljoprivrede i evidencije u mljekarama, samo 10-15% ukupne proizvodnje sirovog mlijeka otkupljuju mljekare. Ako se obim otkupa sirovog mlijeka uporedi po rejonima vidi se da je preko 40% ukupno otkupljenih količina u Zetsko-bjelopavličkom rejonu, a u Rejonu krša (Nikšić i Cetinje) nešto preko 30%. Dominacija ova dva rejona je usljed postojanja prerađivačkih kapaciteta (mljekara) na tim područjima.

Vlastita prerada proizvoda animalnog porijekla, pogotovo mlijeka, veoma je zastupljena. U sredinama gdje nema organizovanog otkupa mlijeka ili je on loše organizovan, sve proizvedeno mlijeko prerađuje se u domaćinstvu, uglavnom u razne vrste sireva, i potom plasira na tržište. Ako se uporedi obim plasmana sirovog mlijeka u mljekare i obim vlastite proizvodnje sira od kravljeg mlijeka, uočava se obrnuto proporcionalni odnos. Ovčije i kozije mlijeko se uglavnom prerađuje u domaćinstvu i plasira na tržište u obliku prerađevina.

Ratarskom proizvodnjom za tržište bavilo se svega 20% gazdinstava. Ona je uglavnom namijenjena za potrebe gazdinstva, tj. vlastite stočarske proizvodnje, tako da se samo 8% od ukupne proizvodnje plasira na tržište.

Za razliku od ratarske, u povrtarskoj proizvodnji više od polovine gazdinstava proizvodilo je za tržište, i plasiralo oko 90% ukupne proizvodnje. U toj grani količinski dominira krompir (sa oko 55% ukupne količine).

Može se generalno istaći da je suprotropsko voćarstvo uglavnom orijentisano na tržište, dok kod kontinentalnog voća često ima problema sa tržištem, dijelom zbog udaljenosti, a dijelom i zbog nedostatka radne snage, opreme i slično. Kada je u pitanju proizvodnja i plasman grožđa, znatne količine se prerađuju u domaćinstvima, tako da se dio te proizvodnje na tržište plasira u obliku vina i rakije.

Vlastita prerada poljoprivrednih proizvoda je najraširenija dopunska djelatnost poljoprivrednih gazdinstava u Crnoj Gori.⁹ Dodavanjem vrijednosti poljoprivrednim proizvodima doprinosi se dohociima poljoprivrednih gazdinstava i ostvaruje mogućnost boljeg korišćenja radne snage.

⁹ Analizom rezultata ankete utvrđeno je da se nekom dopunskom djelatnošću na farmi bavilo oko 40%, od ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava. Od navedenih tipova dopunske djelatnosti, najzastupljenija su bili prerada voća i povrća i proizvodnja namirnica animalnog porijekla. Sljedeće je po zastupljenosti pružanje usluga poljoprivrednom mehanizacijom.

6 PREHRAMBENO-PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

Jedna od strukturnih karakteristika crnogorske proizvodnje hrane, koja je često prisutna i u drugim zemljama u tranziciji i manje razvijenim ekonomijama, jeste veći udio primarne poljoprivrede u bruto društvenom proizvodu od prehrambeno-prerađivačkog sektora. To ukazuje na nizak stepen finalizacije poljoprivrednih proizvoda, značajan udio samosnabdijevanja ruralnog stanovništva hranom, kao i na izražen plasman poljoprivrednih proizvoda neregistrovanim kanalima prodaje.

Prema podacima Monstat-a, prehrambeno-prerađivačka industrija u Crnoj Gori, u toku 2002. godine, ostvarila je oko 83 miliona eura ili oko 6% učešća u bruto društvenom proizvodu. Na proizvodnju duvana odnosilo se oko jedne petine.

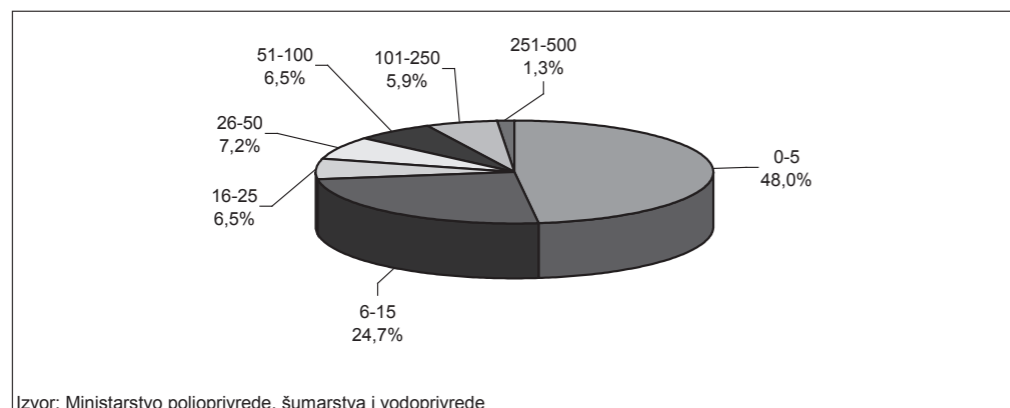
Međutim, prema dostupnim podacima iz analize Ministarstva (Upitnik o subjektima u agroindustriji, 2003), ukupna vrijednost prihoda u agroindustriji iznosila je oko 203 miliona eura¹⁰, sa najvećim učešćem mesne industrije. Ovako velika razlika ukazuje na nedovoljnu pouzdanost statističkih podataka, koji vjerovatno ne uključuju nove privatne kompanije nastale posljednjih godina.

Prema istoj analizi, ukupan broj zaposlenih u agroindustriji iznosio je 6.266 stalnih i 1.578 privremeno zaposlenih (sezonski).

Crnogorska prerađivačka industrija ima **nepovoljnu strukturu preduzeća u pogledu veličine**. Ustanovljeno je da oko 70% preduzeća u sektoru zapošljava manje od 15 radnika, a samo četiri preduzeća zapošljavaju više od 250 radnika. Prosječan broj zaposlenih je manji od 40.

U posljednjih nekoliko decenija, veoma je izražena tendencija koncentracije i brzog rasta preduzeća u prehrambenom sektoru EU i u drugim razvijenim zemljama svijeta. Motivacija za rast preduzeća sadržana je, prije svega, u podsticanju pozitivnih efekata ekonomije obima, a i mogućnosti za pariranje u odnosima sa koncentrovanim i globalnim trgovačkim sektorom.

¹⁰ Mogućnosti opisa za područje prerađivačke industrije su veoma ograničene, zbog nedostatka najelementarnijih statističkih podataka. Naime, za praćenje situacije u agroindustriji bilo bi potrebno sistematizovati praćenje osnovnih sektorskih ekonomskih indikatora (indeks obima proizvodnje, dodata vrijednost, dobit, zaposlenost, industrijska struktura) po dezagregiranim djelatnostima (NACP klasifikacija). U okviru analize stanja crnogorske poljoprivrede bila je izrađena osnovna anketa na odabranom uzorku preduzeća prehrambene industrije, kojom bi identifikovali glavne ekonomske karakteristike ovog sektora. Rezultati analize nalaze se u Prilogu II, a na ovom mjestu prikazujemo samo generalne komentare ekonomske situacije u prerađivačkom sektoru Crne Gore.

Grafikon 12: Struktura preduzeća u prehrambenoj industriji po broju radnika

Zbog nepostojanja zvaničnih statističkih podataka, nije moguće ustanoviti trendove u industrijskoj strukturi crnogorske prehrambene industrije, a na osnovu ankete trendovi idu u pravcu fragmentacije, što je s aspekta ekonomske efikasnosti i konkurentnosti veoma negativno. Nepovoljna struktura preduzeća i **loša tehnička opremljenost negativno se odražavaju na konkurentnost prehrambene industrije**. Za podizanje konkurentnosti potrebna je tehnološka modernizacija znatno većeg intenziteta, koja bi, u prvom redu, rezultirala podizanjem ekonomske efikasnosti i kvaliteta proizvoda.

Nedovoljan nivo tehnološke opremljenosti prehrambenih pogona u Crnoj Gori, otežava **dostizanje međunarodnih sanitarno-higijenskih normativa**. EU je izgradila veoma intenzivan sistem kontrole kvaliteta hrane i uslove za plasman prehrambenih proizvoda na tržište EU. Uz nedostatke na nivou preduzeća, uočeno je da postoje nedostaci i na institucionalnom nivou, tj u **implementaciji sistema kontrole kvaliteta hrane**. Zakoni i propisi nijesu harmonizovani sa zahtjevima Evropske unije, što traži značajne aktivnosti na nivou javnih institucija. Pri tome se naročito veliki zahtjevi postavljaju preduzećima da novim investicijama prevazilaze uska grla na putu primjene sanitarno-higijenskih normativa.

Prehrambena industrija se, tako, nalazi pred brojnim i krupnim izazovima, a dva su najvažnija: a) podizanje konkurentnosti u pogledu ponude kvalitetne hrane po adekvatnim cijenama, i b) sticanje svojstva stabilnog partnera – kupca sirovine od domaćih poljoprivrednih proizvođača.

Pored opštih karakteristika prehrambeno prerađivačke industrije, postoje i određene razlike po pojedinim sektorima, usljed čega se daju osnovni podaci po pojedinim sektorima.

Mlinska i pekarska industrija. Crna Gora nema sopstvenu primarnu sirovinu, ali postoje kapaciteti koji prerađuju sirovinu nabavljenu iz Srbije ili iz drugih zemalja. Veći subjekti mlinske industrije imaju kapacitet čijim se optimalnim korišćenjem može zadovoljiti veći dio potreba Crne Gore. U prošlosti su mlinovi bili suočeni sa brojnim problemima neregularnih uslova u poslovnom ambijentu (nelojalna konkurencija uvoza brašna iz država u okruženju).

Raspoloživi kapaciteti proizvodnje pekarskih pogona u potpunosti zadovoljavaju potrebe domaće potrošnje i po procjenama omogućavaju i veću proizvodnju. Hljeb još uvijek predstavlja daleko najznačajniju proizvodnu kategoriju pekarskih pogona. Pekarska industrija suočava se sa poteškoćama, koje su karakteristične i za velik dio drugih prehrambenih grana (nepoštovanje

postojećih sanitarno-tehnoloških standarda i normativa, fiskalna nedisciplina, neredovna naplata, rad na crno).

Prerada mlijeka. Ova industrija apsorbuje veoma mali dio primarne proizvodnje mlijeka (između 10 i 15%). Uslovi za preradu mlijeka su specifični i ograničeni (niska konkurentnost, mali kapaciteti i standardi prerađivačkih pogona), ali je u posljednjih nekoliko godina izgrađeno više pogona (za evropske uslove relativno malih) za proizvodnju mlječnih proizvoda relativno širokog asortimana (različiti fermentisani proizvodi, UHT mlijeko, sirevi). Predstavnici industrije ističu problem nelojalne konkurencije prilikom uvoza mlijeka i prerađevina iz Srbije.

Velik udio u snabdijevanju prerađevinama na bazi mlijeka (sir i kajmak) predstavlja plasman putem zelene pijace i direktne prodaje (tzv. prodaja na kućnom pragu), što bi i u budućnosti, uz određene izmjene, moglo predstavljati važne kanale plasmata. Uspostavljanjem određenih sanitarnih normativa, tradicionalni proizvodi bi mogli pojačati svoju ulogu na tržištu (ugostiteljstvo i turizam, izvoz).

Mesna industrija. U ovoj oblasti evidentirani su pozitivni trendovi u obimu proizvodnje i asortimanu proizvoda. Postoji nekoliko vitalnih subjekata, koji su povećali kapacitet i proširili asortiman proizvoda. Sanitarno-tehnološki uslovi u novim pogonima su na relativno solidnom nivou i ti pogoni mogu da odgovore potražnji na lokalnom tržištu. Nabavka primarnih sirovina je specifična – gotovo sve količine svinjskog mesa se uvoze (EU), za meso živine postoji ograničena domaća proizvodnja, a goveđe meso (pogotovo za konfekcioniranje) i jagnjeće meso su iz domaćih izvora. Postoje realne mogućnosti za intenzivniji otkup i širi plasman jagnječeg mesa, jer Crna Gora posjeduje jasne konkurentne prednosti i prirodne mogućnosti za taj sektor stočarstva. Potražnja zemalja EU za jagnječim mesom evidentno je veća od ponude i više od trećine potreba pokriva se iz uvoza. Postoje realne mogućnosti za plasman jagnječeg mesa na inostrano tržište, ali u isto vrijeme i veliki izazovi i barijere, koje bi trebalo prevazići.

Određeni potencijali za intenzifikaciju i izveznu orijentaciju postoje i u konfekcioniranju svježe ribe i u preradi riba. Postoje pogoni za pripremu svježe ribe u Crnoj Gori, koji su otpočeli izvoz, ali je obim realizacije još relativno skroman.

Prerada voća i povrća. Proizvodnja ovih prehrambenih proizvoda je zbog poteškoća u postojećim subjektima, u posljednjih nekoliko godina, bila na veoma niskom nivou. Postojeća primarna proizvodnja (industrijsko voće i povrće) je, zbog neriješenog otkupa, ograničenog obima. U posljednje vrijeme, adaptiraju se objekti za preradu i distribuciju, ali proizvodnja još nije značajnije povećana.

Proizvodnja pića. Proizvodnja vina je sektor koji bilježi najpovoljnije trendove u proizvodnji pića. Umjereni pozitivni trendovi su prisutni i u proizvodnji piva i žestokih pića. Proizvodnja bezalkoholnih pića i vode nailazi na poteškoće sa plasmanom. U proizvodnji pića (pogotovo bezalkoholna pića i rakija) postoji problem prisustva domaćih proizvoda koji u potpunosti ne ispunjavaju propisane standarde. U posljednje vrijeme raste interesovanje za flaširanje izvorske vode i već su dvije nove kompanije otpočele proizvodnju, a još njih nekoliko dobilo je koncesiju za korišćenje prirodnih izvorišta.

Duvanska industrija. Kapaciteti su skoncentrisani u jednoj kompaniji, koja se suočava sa brojnim problemima: siva ekonomija, otežano finansiranje tekućeg poslovanja, neriješeno pitanje privatizacije.

Proizvodnja koncentrovane stočne hrane. Posljednjih godina ovaj sektor karakteriše rast proizvodnje. Mada se proizvodnja bazira na uvoznim sirovinama, ovaj sektor ima veliki značaj za razvoj intenzivnog stočarstva. Dva veća proizvođača raspolažu znatnim kapacitetima i ovu proizvodnju u posljednje vrijeme uspješno u okviru sopstvenih kompanija integrišu u znatno širi replanac (proizvodnja jaja, živinskog i svinjskog mesa).

7 POLJOPRIVREDA I ŽIVOTNA SREDINA

7.1 Biodiverzitet i genetički resursi u poljoprivredi

Biodiverzitet Crne Gore

Bogatstvo i raznovrsnost živog svijeta - biodiverzitet je prepoznatljiva karakteristika Crne Gore. Upoređujući ga sa ostalim zemljama, može se konstatovati da je crnogorski biodiverzitet jedan od najvećih u Evropi ($S/A = 0.837^{11}$).

Kao značajna komponenta biodiverziteta, prepoznaje se i ekosistemski diverzitet, u okviru koga su identifikovana područja sa izuzetno velikom koncentracijom vrsta, tzv. biocentri ili vruće tačke diverziteta. U Crnoj Gori zastupljeni su različiti elementi flore i faune od submediteranske termofilne vegetacije, preko mezofilnih, kserofilnih ili frigidofilnih listopadnih šuma do četinarskih šuma evro-sjevernoameričkog regiona sa različitim biološkim vrstama. Na planinskim masivima razvijena je visokoplaninska vegetacija sa elementima alpsko-visokonorijске regije.

Posebnu vrijednost biodiverziteta čine endemične i reliktnе vrste i ekosistemi koji su u svom rasprostranjenju ograničeni samo na teritoriju Crne Gore ili njihovi areali neznatno zalaze u teritorije susjednih republika i država, pa su samim tim i od globalnog značaja. Veliki doprinos visokom stepenu biodiverziteta daju slatkodvodni i morski ekosistemi.

Dio prirodnog bogatstva čine i samonikle gljive, prisutne u različitim ekosistemima. Za sada je broj poznatih i proučenih vrsta i podvrsta nešto viši od 900, s tendencijom uvećanja za 20-40 vrsta i podvrsta godišnje.

U Crnoj Gori je, na osnovu raspoloživih podataka, ustanovljeno da je od ukupno oko 3.250 vrsta vaskularne flore, oko 20% ugroženo.

Genetički resursi poljoprivrednog bilja

Na sakupljanju, kolekcionisanju i istraživanju biljnih genetičkih resursa u oblasti poljoprivrede u Crnoj Gori radi Biotehnički institut. Centar za vinogradarstvo, vinarstvo i voćarstvo Biotehničkog instituta iz Podgorice ima bogatu kolekciju domaćih, odomaćenih i introdukovanih sorti **vinove loze** na Balkanu (491 genotip-sorta). Pored redovnog održavanja kolekcionog zasada na oglednom imanju radi i na introdukciji novih značajnih sorti, klonova, njihovom proučavanju, razmnožavanju i kolekcionisanju, sve u cilju očuvanja biljnih genetičkih resursa, njihove genetičke varijabilnosti i korišćenju genetičkih izvora u oplemenjivačkom radu.

¹¹ Prema Dobris Assesment 1995 i Stevanovic et al. 1995. Index $S/A = \log(S) / \log(A)$ predstavlja odnos broja vrsta vaskularne flore i veličine državne teritorije.

Centar za kontinentalno voćarstvo, ljekovito i aromatično bilje u Bijelom Polju na različitim lokalitetima prati 6 **voćnih vrsta** (jabuka-*Malus domestica*, kruška-*Pyrus communis*, šljiva-*Prunus domestica*, trešnja-*Prunus avium*, džanarika-*Prunus cerasifera* i orah-*Juglans regia*) sa oko 35 aksešena. Planira se i kolekcionisanje drijena. U okviru rada ovog Centra planiraju se aktivnosti radi formiranja kolekcije ljekovitog i aromatičnog bilja na teritoriji Crne Gore. Do sada je urađena inventarizacija na nekoliko lokaliteta i napravljena herbarska zbirka. U Centru za suptropsko voće u Baru prate se tri voćne vrste (maslina-*Olea europea*, smokva-*Ficus carica* L., šipak-*Punica granatum* L.) sa 44 aksešena.

Biotehnički institut posjeduje kolekciju od 200 gajenih i samoniklih vrsta **pšenice**. Značajan dio su autohtone populacije iz Crne Gore (113 uzoraka), 47 uzoraka je prikupljeno u drugim oblastima bivše Jugoslavije (Hercegovina, Krajina itd.) dok je iz Italije dobijeno 40 uzoraka. Do sada je kolekcionisano 8 genotipova **krompira** a intenzivno se radi na inventarizaciji i kolekcionisanju genetskog materijala pasulja, paradajza, luka i kupusnjača.

Od krmnog bilja do sada je kolekcionisano 7 genotipova *Medicago* sp. Aktivnosti će se širiti i na ostale krmne vrste.

Genetički resursi u stočarstvu

Crna Gora, na svom relativno malom prostoru, ima značajan broj populacija gotovo svih vrsta stoke koje se gaje na prostorima Balkana. Sve te populacije su po svojim bitnim genetskim i fenotipskim osobinama vrlo specifične i brojčano male. Nekih već ima tako malo da postoji realna opasnost da potpuno nestanu.

Posebno je ugroženo autohtono kratkorožno goveče **buša**. Originalne buše je danas veoma malo, možda svega nekoliko desetina ili par stotina i to u zabačenim područjima sa slabijim komunikacijama i u nepovoljnim uslovima za ishranu

U ovčarstvu je **zetska žuja** najugroženiji soj pramenke u Crnoj Gori, kojem prijete potpuno iščezavanje. Danas je ima svega 100 do 200 grla. Njena najznačajnija osobina je izuzetna otpornost i adaptiranost za gajenje u sušnim i aridnim područjima.

U nešto povoljnijem položaju su **ljaba i bardoka**, dok je vasojevička ruda skoro potpuno pretopljena u sjeničku i skoro da je vrlo teško naći primjerke ovog soja.

Pivska i sjenička pramenka nisu ugrožene u tom obliku (od nestajanja), ali su ugrožene od pretapanja usljed nekontrolisanog parenja sa drugim sojevima ili rasama. Slična situacija je i sa **domaćom balkanskom kozom**, posebno nekim njenim varijetetima, koja trenutno nije ugrožena ali zbog učestalog i nekontrolisanog parenja sa priplodnjacima visokoproduktivnih rasa može doći u opasnost.

Značajno je smanjen broj grla **domaćeg brdskog konja i magarca**, dok je domaća svinja potpuno iščezla.

7.2 Poljoprivreda i stanje očuvanosti životne sredine

Problematika očuvanja zemljišta u Crnoj Gori je veoma aktuelna, a razlozi se nalaze u činjenici da je veoma malo dubokih plodnih zemljišta u ravninama, dok je zastupljenost i struktura korišćenja poljoprivrednog zemljišta nepovoljna. Ukupne ravne površine čine svega 5% teritorije Crne Gore, što iznosi oko 70.000 ha. Od 1992. godine u Republici je na snazi Zakon o poljoprivrednom zemljištu (Sl. list RCG, br. 15/92 i 50/92), kojim se uređuje zaštita, korišćenje, unapređivanje i uređenje poljoprivrednog zemljišta kao prirodnog bogatstva i dobra od opšteg interesa.

Analiza primjene agrotehnike u poljoprivrednoj proizvodnji ukazuje da je upotreba vještačkih đubriva i hemijskih sredstava u Crnoj Gori relativno mala. Poljoprivredna domaćinstva većinom spadaju u kategoriju malih, a uz to su i tradicionalno ekstenzivna, što znači da minimalno koriste razna hemijska sredstva (za zaštitu i đubrenje). Na smanjenje te potrošnje uticala je i ekonomska kriza posljednjih 15-ak godina. Sve je ovo doprinijelo da se umnogome sačuvaju zemljišni i vodni resursi od kontaminacije izazvane upotrebom vještački sintetizovanih hemijskih sredstava u poljoprivrednoj proizvodnji.

Potrošnja mineralnih đubriva varira od veće u zonama intenzivne povrtarske proizvodnje, do minimalne ili nikakve na velikim površinama brdsko-planinskog područja. Na području Zetske ravnice gdje je zastupljena intenzivna primjena azotnih đubriva u biljnoj proizvodnji mjestimično je povećan sadržaj nitrata azota u zemljištu, ali nije prešao prag maksimalno dopuštene granice od 130 mg/kg. Prisustvo teških metala na obradivim zemljištima ravničarskog dijela sjeverne Crne Gore je na nivou normalnih, prosječnih vrijednosti, pa se ova zemljišta mogu svrstati u nezagađena.¹²

Crna Gora raspolaže brojnim vodnim resursima koji su, generalno posmatrano, veoma bogati i kvalitetni, ali postoje i određeni problemi. Jedan od problema su česte sezonske poplave, pa je neophodno regulisanje vodotoka, kao i regulisanja režima voda Skadarskog jezera i Bojane uz optimalan izbor odnosa – poljoprivreda - zaštita prirode - energetika. Pored ovih postoje i još neke značajnije površine koje zahtijevaju hidromelioracije u smislu isušavanja ili zaštite od poplave. Tu dolaze niži tereni oko Plavskog jezera, dio površina u slivu kod Nikšića i neke površine u Mrčevom i Tivatskom polju.

Industrijsko i urbano zagađenje voda je naročito izraženo u vodotoku rijeka Morače, Cehotine, Zete, a donekle i u Skadarskom jezeru. Uticaj poljoprivrede na zagađenje voda je u poređenju sa drugim oblicima zagađenja od znatno manjeg značaja.

S obzirom na nivo intenzivnosti poljoprivrede ona se ne može smatrati značajnijim zagađivačem životne sredine, uopšte. Crnogorsko područje je još uvijek dobro očuvano od zagađenja vazduha, vode i zemljišta, izuzev u užim gradskim područjima Pljevalja, Podgorice, Nikšića, Bijelog Polja i Berana, gdje na nivo zagađenja utiču industrijski i komunalni faktori. Međutim, i pored nekoliko industrijski razvijenih kompleksa lociranih u pet gradskih sredina i dalje postoje razvojem nenarušena područja, što upućuje na zaključak da je veliki dio crnogorskog prostora ekološki čist.

U mnogim područjima, naročito u brdsko-planinskom dijelu, koje ima određena prirodna ograničenja u intenziviranju poljoprivrede, postoje povoljni preduslovi za razvoj organske poljoprivrede. Razvoj organske poljoprivrede je tek na početku i dosadašnje aktivnosti su usmjerene na stvaranje normativnih i institucionalnih preduslova za potpunu afirmaciju ovog oblika proizvodnje, a kroz njega i afirmaciju komparativnih prednosti ekološki čistih, prirodnih i poljoprivrednih resursa Crne Gore.

¹² Izvor: Centar za proučavanje zemljišta i melioracije Biotehničkog instituta u Podgorici

8 INSTITUCIJE U POLJOPRIVREDI

8.1 Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede kao državni organ Republike Crne Gore ima poseban značaj i ulogu u predlaganju i konstituisanju sistemskih rješenja u oblasti agrara, utvrđivanju agrarne politike i preduzimanju mjera za njeno sprovođenje. Ministarstvo predlaže Vladi obim subvencija i drugih podsticaja ("Agrarni budžet") u okviru budžeta Republike i niz drugih dokumenata, propisa i akata koji su neophodni za skladno funkcionisanje poljoprivrednog kompleksa. Predlaže donošenje zakona i drugih propisa u oblasti poljoprivrede i veterinarstva, predlaže mjere i analizira njihov uticaj na ekonomski položaj i uslove privređivanja subjekata iz oblasti poljoprivrede i agroindustrije. Konkretno, stara se o izvršavanju sistema zdravstvene zaštite životinja kao osnove za razvoj stočarske proizvodnje i industrijske prerade, prati uslove proizvodnje, vrši nadzor nad izvršavanjem zakona iz ove oblasti, vrši poslove inspeksijske kontrole iz oblasti poljoprivrede i sl.

Ministarstvo u svom sastavu ima 3 sektora: Sektor poljoprivrede, Sektor šumarstva i lovstva i Sektor vodoprivrede. Pored sektora, sadrži i Odjeljenje za praćenje podsticajnih mjera, tržište i cijene, Referat za normativno pravne poslove iz oblasti veterinarstva, Referat za vođenje prekršajnog postupka i Službu za opšte poslove.

Sektor poljoprivrede vrši poslove Ministarstva koji se odnose na: tekuću i razvojnu politiku, normativnu djelatnost, upravni nadzor i izvršavanje zakona i drugih propisa u oblasti poljoprivrede i agroindustrije kroz djelovanje dva odsjeka: Odsjeka za poljoprivredu i Odsjeka za inspeksijski nadzor.

Veterinarska uprava

Veterinarska uprava funkcioniše kao posebno tijelo u nadležnosti Ministarstva, a zadužena je za vršenje upravnih i sa njima povezanih stručnih poslova koji se odnose na: praćenje i rano otkrivanje zaraznih bolesti, sprečavanje pojave, suzbijanje i iskorjenjivanje određenih zaraznih bolesti životinja, sprovođenje veterinarske preventive, dijagnostička i druga ispitivanja, promet živih životinja, proizvoda životinjskog porijekla, hrane za životinje u unutrašnjem prometu i prometu preko granice Republike. Uprava je odgovorna za utvrđivanje ispunjenosti veterinarsko-sanitarnih uslova za obavljanje veterinarske djelatnosti i za obavljanje djelatnosti u objektima za proizvodnju, za identifikaciju i registraciju životinja, izradu godišnjih programa monitoringa i prevencije pojedinih zaraznih bolesti životinja i zoonoza na cijeloj teritoriji Republike. U okviru Veterinarske uprave funkcioniše i veterinarska inspekcija.

Pod nadležnošću Veterinarske uprave nalazi se i Specijalistička veterinarska laboratorija, koja je osnovana kao javna ustanova. Laboratorija obavlja specijalističko-dijagnostičku i istraživačku veterinarsku djelatnost na teritoriji Crne Gore radi: zaštite i poboljšanja zdravlja životinja, otkrivanja i dijagnostikovanja bolesti životinja, kontrole zdravstvene ispravnosti sirovina, namirnica i proizvoda životinjskog porijekla, hrane za životinje i vode za napajanje, istraživačkog rada, veterinarske edukacije i prosvjećivanja javnosti i drugog.

8.2 Naučne i obrazovne institucije i stručne službe

Biotehnički institut

Biotehnički institut u Podgorici je članica Univerziteta Crne Gore i ima obrazovnu, naučno istraživačku i stručno savjetodavnu djelatnost iz oblasti poljoprivrede.

Obrazovna (nastavna) djelatnost realizuje se od sredine 2005. godine organizovanjem visokoškolskog akademskog studija Poljoprivrede. Studijski program poljoprivrede ima dva usmjerenja: Biljna proizvodnja i Stočarstvo.

Naučno istraživačka djelatnost Instituta realizuje se organizovanjem fundamentalnih i primijenjenih istraživanja iz oblasti voćarstva, vinogradarstva, ratarstva, zaštite bilja, stočarstva, agroekonomike, veterinarstva, šumarstva, slatkovodnog ribarstva i zaštite životne sredine.

Stručno savjetodavna djelatnost Instituta realizuje se kroz pružanje savjetodavnih usluga (konsalting i projektovanje) i širokog spektra laboratorijskih usluga trećim licima, te organizovanje stručnih seminara, sajmova, izložbi i sl.

U organizacionom pogledu institut čini deset naučno istraživačkih centara: Centar za agroekonomiku, Centar za zemljište i melioracije, Centar za šumarstvo, Centar za zaštitu bilja, Centar za ratarstvo i povrtarstvo, Centar za stočarstvo, Centar za veterinu, Centar za vinogradarstvo i voćarstvo, Centar za suptropske kulture i Centar za kontinentalno voćarstvo, zatim prateće laboratorije, dva ogledna imanja i tri stručne službe koje finansira Ministarstvo poljoprivrede: Služba za selekciju stoke, Laboratorija za mljekarstvo i Savjetodavna služba u biljnoj proizvodnji.

Služba za selekciju stoke funkcioniše u okviru Biotehničkog instituta kao jedinstvena služba za cijelu Republiku. Sastavljena je od 6 regionalnih terenskih centara koji pokrivaju područje svih opština. Poslovi službe za selekciju stoke mogu se svrstati u nekoliko osnovnih grupa: obilježavanje grla, kontrola rasploda (tzv. Z kontrola), kontrola mliječnosti krava, program vještačkog osjemenjavanja krava (izbor sjemena i kontrola sprovođenja), licenciranje bikova, izložbe priplodne stoke, realizacija projekata i podsticajnih mjera koje se finansiraju iz agrarnog budžeta, davanje stručnih savjeta i uputstava.

Laboratorija za mljekarstvo funkcioniše u okviru Biotehničkog instituta sa ciljem poboljšanja kvaliteta mlijeka i mliječnih proizvoda. Laboratorija ima dovoljan kapacitet za analizu mlijeka i mliječnih proizvoda za aktuelne potrebe proizvođača i prerađivača mlijeka u Crnoj Gori.

Republička savjetodavna služba u biljnoj proizvodnji pokriva teritoriju čitave Republike i organizovana je u pet centara: Bar, Bijelo Polje, Berane, Nikšić i Podgorica. Ciljevi službe su unapređivanje biljne proizvodnje u smislu povećanja prinosa i kvaliteta proizvoda. Osnovni način rada je davanje stručnih savjeta, preporuka i uputstava farmerima na terenu, kao i organizovanje edukativnih okruglih stolova sa tematikom iz oblasti biljne proizvodnje.

Srednje stručne škole

Srednje stručno obrazovanje iz oblasti poljoprivrede, prerade hrane i veterine odvija se u pet stručnih škola. Samo jedna od njih je usko profilisana kao srednja poljoprivredna škola i nalazi se u Baru, a ostale su konstituisane kao mješovite stručne škole, u kojima se, između ostalih, obrazuju i kadrovi za potrebe poljoprivrede. Takve stručne škole postoje u Podgorici, Beranama, Andrijevici i Šavniku. U ovim školama obrazuje se profil poljoprivrednog tehničara raznih usmjerenja (ratar, voćar, vinogradar, povrtar, stočar, veterinar, proizvođač mlijeka, proizvođač duvana, mesar, pekar i sl.).

Broj učenika koji pohađa stručne škole, naročito za poljoprivredna zanimanja, iz godine u godinu se smanjuje. U toku je reforma srednjeg stručnog obrazovanja i pripremaju se novi i obnavljaju stari obrazovni programi.

8.3 Udruženja, zadrugarstvo, nevladine organizacije

Zadružni savez Crne Gore

Rad preko šezdeset zadruga koordinira Zadružni savez Crne Gore. Zadružni sistem u Crnoj Gori je u institucionalnoj i finansijskoj krizi, budući da je još uvijek opterećen hipotekom iz ranijeg (socijalističkog) načina funkcionisanja. Sada važeći Zakon o zadrugama tretira zadrugu kao organizaciju isključivo fizičkih lica bez izgrađenog mehanizma za privlačenje kapitala u zadrugu, a nije propisan ni obavezan osnivački kapital (jedini osnov za priliv kapitala su bili udjeli zadrugara, koji su po pravilu bili niski).

Aktivnosti Zadružnog saveza odnose se na pružanje stručne pomoći zadrugama (kooperativama), kako iz domena pravne regulative i pravnog statusa zadruga i njihove imovine, tako i iz oblasti razvoja, sagledavanja funkcionisanja tržišta, organizovanja takmičarskih aktivnosti, saradnje sa drugim sličim asocijacijama, državnim organima i razvojnim institucijama.

Udruženje poljoprivredne, prehrambene i duvanske industrije Privredne komore Crne Gore

Privredna komora Crne Gore je krovna organizacija koja okuplja i štiti interese svih privrednih subjekata u Republici. U okviru Komore funkcioniše udruženje koje obuhvata preduzeća iz oblasti poljoprivredne proizvodnje, prehrambene i duvanske industrije.

Ciljevi i zadaci Udruženja su: da prati i analizira privredna kretanja u ovim granama, da predlaže mjere radi unapređivanja uslova rada i poslovanja svojih članova; da učestvuje u pripremi mjera ekonomske politike i strategija daljeg razvoja, da sprovodi aktivnosti na poslovnom povezivanju privrednih subjekata i razvoju kooperativnih odnosa; da učestvuje u izgradnji i definisanju mehanizama zaštite domaće proizvodnje; davanje inicijativa i predlaganje mjera radi otklanjanja monopolskog položaja na domaćem tržištu i učestvovanje u izradi i primjeni granskih kolektivnih ugovora.

Udruženja poljoprivrednih proizvođača

Poljoprivredni proizvođači u Crnoj Gori imaju jedno nacionalno Udruženje poljoprivrednih proizvođača. Ovo Udruženje obuhvata oko 40 lokalnih udruženja u koja su manje-više uključeni proizvođači iz iste grane poljoprivredne proizvodnje.

Kako neka udruženja prestaju sa svojim radom a formiraju se nova, vrlo je teško dati njihov potpun pregled po opštinama. Većina udruženja registrovana su kao nevladine organizacije.

Postoji nekoliko strukovnih udruženja, kao što je Savez pčelarskih organizacija kojeg čini dvadeset pet opštinskih pčelarskih udruženja, zatim postoji Udruženje proizvođača duvana, Udruženje proizvođača povrća u zaštićenom prostoru, Udruženje živinara, Udruženje veterinar Crne Gore, kao i mnoga druga udruženja koja rade na afirmaciji organske poljoprivrede, zaštite životne sredine itd.

9 PODSTICAJNA POLITIKA U POLJOPRIVREDI

9.1 Koncept i ciljevi politike

Podsticajna politika u poljoprivredi, tokom posljednjih godina, bila je tijesno povezana sa ukupnom ulogom države u razvoju poljoprivrede, koja je bila različita u zavisnosti od perioda. Prije devedesetih, naglasak u državnoj podršci bio je na društvenom sektoru, administrativnom uređenju cijena i trgovinskoj zaštiti. U političkim turbulencijama, a pogotovo za vrijeme ekonomskih sankcija, država je bila primorana da i dalje kontroliše mnoge sektore i to putem određivanja cijena i kontrolom uvoza.

Tokom 1999. i 2000. pravi se veliki zaokret u odnosu na raniju politiku i ubrzano se uvodi potpuna liberalizacija. Od sredine 2001. godine sve cijene formiraju se slobodno. Poredeći stanje sa zemljama u regionu, u većini sektora liberalizacija je nastupila dosta brzo i sa određenim negativnim efektima za stabilnost i razvoj nekih sektora, kao što je proizvodnja mlijeka.

Podsticajna politika poslije 1999. bila je ponovo proizvodno usmjerena. Pored podsticanja proizvodnje hrane, odnosno porasta ukupne poljoprivredne proizvodnje i unapređivanja njenog kvaliteta, programi budžetske podrške, koji su obuhvatali dosta širok spektar mjera, imali su za cilj povećanje prihoda poljoprivrednika i stimulisanje ruralnog stanovništva da se bavi poljoprivredom.

Važnu komponentu agrarne politike predstavljalo je i obnavljanje ili oživljavanje određenih grana čiji je obim tokom ekonomskih sankcija i gubljenja ranijih tržišta bio znatno smanjen u odnosu na raniji period (proizvodnja ranog povrća, južnog voća i sl.). Takođe, izgradnja osnovne tržišne infrastrukture i uspostavljanje čvršće veze između primarne proizvodnje i prerade imali su važno mjesto među mjerama koje su realizovane uz budžetsku podršku.

Paralelno sa sprovođenjem liberalizacije, postavljen je cilj da se određeni manje akumulativni sektori i proizvodnje u nepovoljnijim područjima značajnije podrže iz budžeta. Stoga su pokrenuti mnogi novi programi u ovčarstvu, kozarstvu i govedarstvu, program razvoja malinarstva na sjeveru Crne Gore, veća ulaganja u seosku infrastrukturu, te program staračkih naknada i osiguranja za mlade farmere. Veoma značajno mjesto imali su programi institucionalne podrške poljoprivredi kroz finansiranje stručnih službi i formiranje novih laboratorija, jačanje rada inspekcijских službi i obuku i usavršavanje agronoma i veterinar.

Programi podrške poljoprivredi u proteklom petogodišnjem razdoblju finansirani su iz dva osnovna izvora: međunarodnih donacija i budžeta za poljoprivredu.

9.2 Međunarodne donacije

Od 1999. godine, poljoprivreda Crne Gore imala je značajnu međunarodnu podršku. Različiti vidovi doprinijeli su da se preduzmu i ubrzaju reforme u poljoprivredi: formirane su nove i modernizovane postojeće laboratorije, podržano je organizovanje poljoprivrednih proizvođača, uvedena su i neka nova tehnološka rješenja u neke od sektora poljoprivrede i prehrambene industrije. Značajno je da je dosta širok krug domaćih stručnjaka prošao određene vidove obuke i osposobljavanja za specifične oblasti poljoprivrede.

Tabela 17: Pregled međunarodnih donacija za programe podrške poljoprivredi

Projekt	Donator	Vrijednost
Donacije poljoprivrednih roba:		
- pšenica i kukuruz	USA	3,6 mil.€
- priplodne junice, tehnološka oprema za mljekarski sektor	EU	2,1 mil.€
- mineralno đubrivo i poljoprivredna mehanizacija	Japan	1,1 mil.€
Razvojni projekti usmjereni ka određenim subjektima:		
- projekti Luksemburga	Luksemburg	≈ 6 mil.€
- projekti Holandija, Italija,	Holandija, Italija,	
- ostali projekti	Njemačka i sl.	
Tehnička podrška razvoju različitih segmenata poljoprivrede		
USAID projekti za razvoj ruralnih područja kroz ulaganja u specifične infrastrukturne projekte od šireg značaja	USA	≈ 1,5 mil.€
Projekti EU za jačanje institucija za implementaciju agrarne politike	EU	2 mil.€

Iz datog pregleda uočava se da su međunarodni projekti bili značajna podrška crnogorskoj poljoprivredi. Međutim, njihov uticaj na agregatni nivo podrške može se ocijeniti kao ograničen. Zahtjevi donatora da krajnji korisnici donirane robe otplaćuju i da se formiraju tzv. obrtni fondovi za kasnija ulaganja, te obično ograničen broj primaoca podrške, snizilo je cjelokupni sektorski učinak te podrške. Pogotovo što donacije nijesu pratile budžetska ulaganja, koja su sektorski usmjeravana. Stoga je možda ispravnije zaključiti da su donacije više bile doprinos investicijama u poljoprivredi, otklanjanju nekih uskih grla i podrška izgradnji i jačanju institucija nego podrška redovnoj proizvodnji, za koju su redovno godišnje usmjeravana budžetska sredstva u vidu nepovratnih davanja.

9.3 Budžet za poljoprivredu

Najvažniji vid državne podrške razvoju poljoprivrede ostvarivan je preko agrarnog budžeta. Agrobudžet podrazumijeva set podsticajnih mjera u formi nepovratnih davanja iz ukupnog budžeta Crne Gore za razvoj poljoprivrede. Agrobudžet sadrži detaljno razrađene budžetske linije (programe), tako da su dati svi neophodni elementi (cilj, agencija za implementaciju, rokovi, aktivnosti, rezultati, struktura troškova, opis). Nakon što usvajanje ukupnog državnog budžeta prođe parlamentarnu proceduru, pristupa se izradi agrobudžeta koji se usvaja na nivou Vlade, a potom se objavljuje u Službenom listu RCG.

Uvidom u prikaze budžeta po godinama, uočavaju se izmjene u visini i strukturi budžeta, tj. namjeni podsticajnih sredstava. Ta su sredstva ranije u najvećoj mjeri trošena na direktna plaćanja (premijske za mlijeko, regresi u biljnoj i stočarskoj proizvodnji i sl.) a u posljednjim godinama proširen je broj programa koji imaju

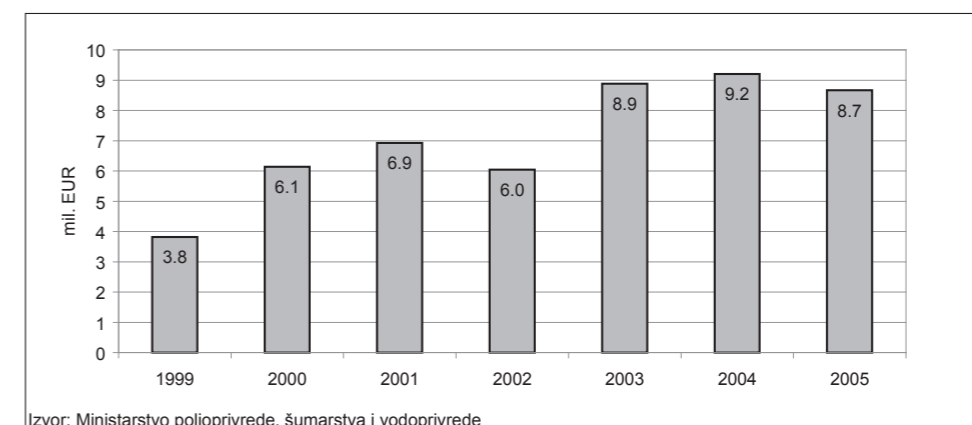
opštiji karakter i nijesu sektorski alocirani (rad stručnih službi i laboratorija, ulaganja u seosku infrastrukturu, stručnu obuku, promociju poljoprivrednih proizvoda).

Za analizu budžeta uzimani su podaci o planiranim budžetskim sredstvima, a ne o njihovoj realizaciji. S obzirom na veoma precizno planiranje budžetskih sredstava u posljednjih nekoliko godina, mala su odstupanja u realizaciji pojedinih mjera u odnosu na ono što je budžetom planirano. Stoga se mogu izvlačiti pouzdani zaključci na bazi pregleda planiranih budžetskih sredstava.

9.3.1 Učešće agrarnog u ukupnom budžetu

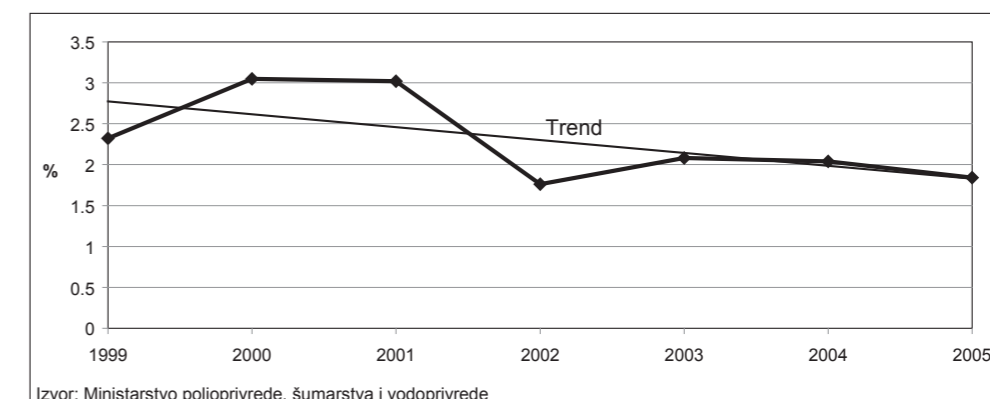
Ukupan agrobudžet bio je uslovljen brojnim činionicima: pokretanjem novih programa, nivoom međunarodne podrške, prelaskom sa dinara na njemačku marku, a kasnije na euro kao zvanično sredstvo plaćanja u Crnoj Gori.

Iznos opredijeljenih sredstava, iskazan u apsolutnim iznosima, na godišnjem nivou imao je tendenciju porasta u posljednjih 7 godina. Međutim, rast nije bio stabilan. U 2002. i 2005. je dolazilo do smanjivanja budžetske podrške u apsolutnom iznosu u odnosu na godine ranije, što je vodilo i u poteškoće kod realizacije pojedinih programa.

Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

Grafikon 13: Ukupni agrobudžet u apsolutnom iznosu; 1999-2005.

Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

Grafikon 14: Učešće agrobudžeta u ukupnom budžetu Crne Gore; 1999-2005.

I pored opšte tendencije porasta agrobudžeta posljednjih godina, njegovo učešće u ukupnom budžetu Crne Gore značajno se smanjilo. Apsolutni rast ukupnog budžeta bio je naime od 2001. godine mnogo veći od porasta agrobudžeta. U 2005. učešće agrobudžeta u ukupnom budžetu iznosilo je 1,8% dok se u periodu 1999-2001. kretalo oko 3%.

9.3.2 Struktura agrobudžeta po pojedinim sektorima

Struktura agrobudžeta po pojedinim sektorima u posmatranom periodu znatno se promijenila. Učešće programa opšteg značaja iz godine u godinu se povećava, na račun programa po sektorima. Do znatnijih promjena u strukturi budžeta došlo je u 2002. godini gašenjem nekih mjera kao što su: premije za mlijeko, regresi u biljnoj proizvodnji, učešće u izgradnji distributivnog centra voća i povrća i sl. S druge strane, uvedene su nove budžetske linije kao što su staračke naknade i osiguranje za mlade farmere.

Tabela 18: Struktura Agrobudžeta za 2001. i 2004. godinu

Sektor	2001.			2004.		
	Broj programa	Ukupno (000 €)	Učešće (%)	Broj programa	Ukupno (000 €)	Učešće (%)
Stočarstvo	9	2.888	41,8	10	1.520	16,5
Veterina	13	536	7,8	13	914	9,9
Pčelarstvo	3	67	1,0	4	57	0,6
Ribarstvo	3	41	0,6	6	97	1,1
Biljna proizvodnja	17	1.299	18,8	15	855	9,3
Ukupno po sektorima	45	4.831	70,0	48	3.443	37,4
Programi opšteg značaja (bez staračkih naknada)	12	2.075	30,0	14	3.457	37,6
Staračke naknade	-	-	-	1	2.300	25,0
Ukupno programi opšteg značaja	12	2.075	30,0	15	5.757	62,6
Ukupno	57	6.906	100,0	63	9.200	100,0

Na promjene u strukturi agrobudžeta od 2002. najznačajnije je uticalo uvođenje staračkih naknada za poljoprivrednike. U agrobudžetu 2004. godine, na primjer, staračke naknade učestvuju sa 25%. Od pojedinačnih programa veće učešće ima još program poboljšanja tržišne pozicije proizvoda crnogorske poljoprivrede sa 19,6%, pa seoska infrastruktura sa 7,6%. Ostali programi, pojedinačno uzevši, imaju znatno manje učešće.

9.3.3 Struktura agrobudžeta po vrstama mjera agrarne politike

Agrarni budžet je u posljednje vrijeme pretrpio znatne izmjene i u pogledu same forme. Do 2000. imao je vrlo jednostavnu formu bez detaljnije razrade, a od tada agrarni budžet se detaljno prikazuje po pojedinim budžetskim linijama. Međutim, i dalje je prikazivan sektorski, a ne po vrstama mjera. Stoga je u svrhu praćenja indikatora za analizu agrarne politike, budžet posmatran i prema vrstama politike i grupama mjera, i to:

- mjere tržišno-cjenovne politike,
- mjere ruralnog razvoja,
- javne usluge i servisi u poljoprivredi.

Tržišno-cjenovna politika odnosi se na pojedine poljoprivredne proizvode i sve proizvođače i sadrži mjere koje utiču na nivo cijena poljoprivrednih proizvoda ili povećavaju prihod proizvođača putem različitih oblika direktnih

budžetskih plaćanja. U ovu grupu mjera spadaju: administrativna kontrola cijena, spoljnotrgovinska zaštita, izvozni podsticaji, mjere za stabilizaciju unutrašnjeg tržišta (intervencijski otkup, druge intervencije na domaćem tržištu, podrška potrošačima), cjenovne naknade, direktna plaćanja po ha ili grlu, regresiranje troškova proizvodnje, regresi za sjeme i priplodnu stoku i sl.

Politika ruralnog razvoja uglavnom se odnosi na pojedine proizvođače, grupe proizvođača ili teritorijalna područja. Sadrži mjere koje imaju za cilj podršku multifunkcionalnosti poljoprivrede, povećanje efikasnosti i konkurentnosti poljoprivrednih proizvođača, mjere za podršku prerađivačke industrije i mjere za opšti razvoj ruralnih područja. U te mjere obično se ubrajaju: naknade proizvođačima za proizvodnju u otežanim uslovima proizvodnje (cjenovne naknade, po grlu ili po ha površine), ekološke naknade (podrška za manju potrošnju inputa i druge ekološke programe), podrška prestrukturiranju gazdinstava, podrška investicijama, podrška za obnovu višegodišnjih zasada, podrška izgradnji skladišta za voće i povrće, podrška ranom penzionisanju i podrška mladim pri preuzimanju gazdinstava, druge specifične mjere (podsticaj udruživanju) i dr.

U politiku javnih usluga i servisa spadaju mjere kojima država obezbjeđuje zaštitu i sprovođenje javnog interesa u oblastima proizvodnje hrane i ruralnog razvoja. Te mjere uglavnom nemaju direktnog uticaja na prihod proizvođača i one obuhvataju: podršku radu stručnih poljoprivrednih službi, veterinarske mjere, politika kvaliteta, istraživanje, obrazovanje i razvoj.

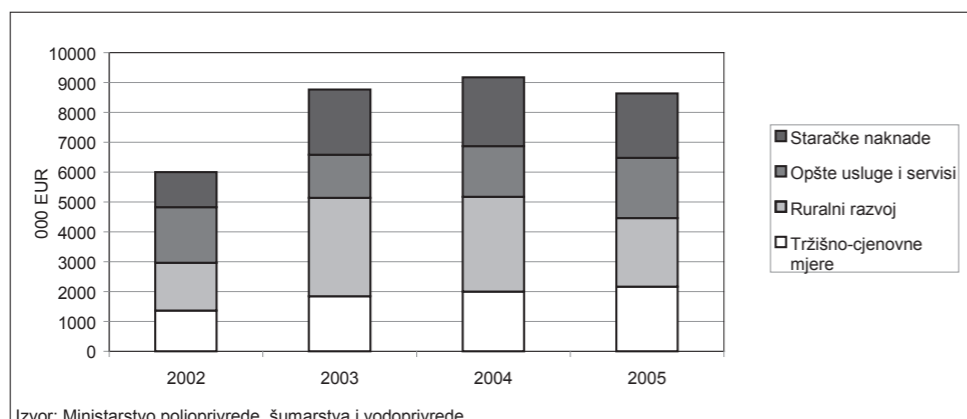
Struktura agrobudžeta za period 2002-2004, za koji je ukupna budžetska podrška razvrstana po grupama mjera pokazuje da su samo mjere tržišno-cjenovne politike u tom periodu imale stalan rast, dok je kod svih drugih grupa mjera budžetska podrška iz godine u godinu varirala. Variranje osnovnih grupa mjera u agrobudžetu govori da znatan broj mjera nije još ustaljen.

Tabela 19: Agrarni budžet po grupama mjera; 2002-2005.

Vrsta mjera	2002.		2003.		2004.		2005.	
	000 €	%	000 €	%	000 €	%	000 €	%
Tržišno-cjenovne mjere	1.369	22,7	1.847	21,0	2.001	21,8	2.162	24,9
Ruralni razvoj	1.594	26,4	3.289	37,4	3.171	34,5	2.298	26,5
Opšte usluge i servisi	1.863	30,9	1.450	16,5	1.701	18,5	2.014	23,2
Staračke naknade	1.176	19,5	2.180	24,8	2.300	25,0	2.160	24,9
Rezerve	32	0,5	27	0,3	27	0,3	34	0,4
Ukupno	6.033	100,0	8.793	100,0	9.200	100,0	8.668	100,0

Na mjere tržišno-cjenovne politike u prosjeku otpada svega 23% ukupnog agrarnog budžeta, od najmanje 21% u 2003. do najviše 25% u 2005. Učešće mjera ruralnog razvoja je nešto veće i varijabilnije, a u prosjeku iznosi blizu 1/3 (32%). Opšte usluge i servisi u ukupnom agrobudžetu čine oko jedne petine i, kao i u slučaju mjera ruralnog razvoja, imale su u posmatranom periodu izraženo variranje.

Program staračkih naknada, koji je po svojoj suštini socijalni transfer, zauzima u prosjeku u ukupnom budžetu oko 1/4, što agrarnom budžetu daje i dimenziju socijalnog, a zato do neke mjere snižava i ulogu razvojno usmjerenog.

Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

Grafikon 15: Agrobudžet po osnovnim grupama mjera; 2002-2005.

Mjere tržišno-cjenovne politike

Mjere tržišno-cjenovne politike tabelarno su prikazane po pojedinim sektorima, iz čega je vidljivo da je najveće učešće tih mjera u oblasti stočarske proizvodnje.

Od pojedinih mjera u stočarstvu najveće je učešće premija za goveda u manje povoljnim područjima (50, odnosno 60 € po grlu, samo za grla preko minimuma od pet priplodnih grla) i premija za ovce (7 € po grlu, preko minimuma od 40 grla u stadu), zatim programa vještačkog osjemenjivanja krava.

U biljnoj proizvodnji, najveće je učešće podrške proizvodnji duvana, sjemenskog krompira i programu razvoja malinarstva.

Od programa opšte podrške poljoprivredi u mjere tržišno-cjenovne politike svrstani su programi za realizaciju inostrane podrške (zajednička implementacija) i učešće u naknadi šteta u poljoprivredi.

Tabela 20: Pregled mjera tržišno-cjenovne politike po sektorima; 2002-2005.

Sektor	2002.		2003.		2004.		2005.	
	000 €	%	000 €	%	000 €	%	000 €	%
Stočarstvo	961	70	1.190	64	1.258	63	1.351	62
Veterina	-	-	-	-	-	-	-	-
Pčelarstvo	40	3	20	1	43	2	43	2
Ribarstvo	-	-	-	-	-	-	-	-
Biljna proizvodnja	327	24	377	20	425	21	354	16
Programi opšteg značaja	41	3	260	14	275	14	395	18
Ukupno	1.369	100	1.847	100	2.001	100	2.163	100

Treba istaći da je jedino podrška proizvodnji duvana klasična podrška proizvodu putem cjenovne naknade. Svi ostali programi imaju dosta elemenata politike ruralnog razvoja bilo kao podrška manje povoljnim područjima (premije u govedarstvu), održavanje ekstenzivne proizvodnje (premije u ovčarstvu) ili kao podrška investicijama (program razvoja malinarstva na sjeveru CG).

Posmatrano po vrstama mjera, u posljednjim godinama najveći dio budžeta za mjere tržišno-cjenovne politike namijenjen je plaćanjima po površini ili grlu. Ujedno te vrste mjere u periodu od 2002. do 2005. bilježe i najveći porast. Većina tog povećanja ide na račun premija u ovčarstvu i govedarstvu. Pri istom iznosu

premija po grlu stoke povećava se broj grla obuhvaćen premijom, usljed čega i ukupan iznos za ovu namjenu.

Po obimu angažovanih budžetskih sredstava, drugu najveću grupu čine mjere za smanjivanje troškova. U toj grupi najznačajnije su: premije za odgajivanje kvalitetnih priplodnih grla, proizvodnja selekcionisanih matrica, program proizvodnje stočne hrane i sl.

Cjenovne potpore u strukturi mjera tržišno-cjenovne politike učestvuju od 11 do 18%. Blagi trend povećanja budžeta za tu grupu mjera rezultat je većeg ukupnog iznosa podrške proizvodnji duvana. Podrška po jedinici proizvoda (kg osušenog duvana) bila je ista tokom posmatranog perioda, ali je iz godine u godinu značajno rasla ukupna proizvodnja.

Mjere politike ruralnog razvoja

U mjerama ruralnog razvoja nalazi se manji broj programa iz pojedinih sektora: očuvanje genetskih resursa u biljnoj i stočarskoj proizvodnji, poboljšanje tržišne infrastrukture, ekološki programi i sl. Najustaljenije učešće ima izgradnja seoske infrastrukture, na koju se godišnje izdvaja oko 10% ukupnog budžeta za poljoprivredu.

Značajno učešće (20% u 2004) ima program prestrukturiranja proizvodnje i prerađivačke industrije, koji je otpočeo u 2003. godini, a koji se u najvećoj mjeri odnosi na prestrukturiranje mljekarskog sektora.

Tabela 21: Mjere ruralnog razvoja po sektorima; 2002-2005.

Sektor	2002.		2003.		2004.		2005.	
	000 €	%	000 €	%	000 €	%	000 €	%
Stočarstvo	138	9	60	2	60	2	55	2
Veterina	-	-	100	3	100	3	-	-
Pčelarstvo	123	8	-	-	-	-	-	-
Ribarstvo	44	3	29	1	31	1	30	1
Biljna proizvodnja	281	18	30	1	150	5	155	7
Programi opšteg značaja	1.007	63	3.070	93	2.830	89	2.057	90
Ukupno	1.594	100	3.289	100	3.171	100	2.298	100

Budžet za mjere politike ruralnog razvoja vrlo je varijabilan i u značajnoj mjeri zavisi od specifičnih programa koji su po pravilu na snazi samo za ograničeno razdoblje. Zbog toga se stalno mijenja i struktura po grupama mjera.

Opšte usluge i servisi u poljoprivredi

U okviru politike podrške javnim uslugama i servisima u poljoprivredi realizuje se najveći broj programa: u stočarstvu rad službe za selekciju stoke i laboratorije za mljekarstvo; u biljnoj proizvodnji rad savjetodavne službe, kontrola plodnosti zemljišta, suzbijanje biljnih bolesti i štetočina, izvještajno-prognozna služba, zaštita masline i dr.; kao i više od 10 programa opšteg značaja (opremanje inspekcijских službi i laboratorija, podrška kadrovima i angažovanje eksperata i sl.). Najveći je broj programa u oblasti veterine, čije učešće u posljednje vrijeme prelazi 50% od ukupnih izdvajanja za ovaj vid podrške poljoprivredi. I pored važnosti preventivnih mjera za zaštitu zdravlja domaćih životinja, iz ovako visokog učešća može se opet potvrditi ranija teza da budžet nema baš izražen razvojni karakter.

Tabela 22: Mjere podrške poljoprivredi na području javnih usluga po sektorima; 2002-2005.

Sektor	2002.		2003.		2004.		2005.	
	000 €	%	000 €	%	000 €	%	000 €	%
Stočarstvo	286	15	192	13	202	12	209	10
Veterina	532	29	688	47	814	48	1.018	51
Pčelarstvo	10	0	14	0	14	0	14	0
Ribarstvo	93	0	66	0	66	0	47	0
Biljna proizvodnja	125	7	175	12	280	16	398	20
Programi opšteg značaja	816	44	315	22	325	19	327	16
Ukupno	1.863	100	1.450	100	1.701	100	2.013	100

Ukupna sredstva za opšte usluge i servise u poljoprivredi u periodu od 2002-2005. imaju blagu tendenciju povećanja. Pored veterine, povećavaju se i izdvajanja za rad savjetodavne službe, dok za ostale programe sredstva ostaju otprilike na istom nivou.

9.3.4 Usklađenost agrobudžeta sa principima Svjetske trgovinske organizacije

Sa stanovišta Svjetske trgovinske organizacije (STO) postoje programi podrške koji mogu da utiču na poremećaj međunarodne trgovine i oni koji ne utiču. U prvu grupu spada podrška koja proizvođačima garantuje određenu cijenu ili predstavlja subvenciju inputa u proizvodnji. U podršku koja ne dovodi do poremećaja međunarodne trgovine najčešće spada finansiranje sljedećih aktivnosti u poljoprivredi: edukacija, istraživanja, rad stručnih službi, kontrola kvaliteta proizvoda, izgradnja seoske infrastrukture, izlazak na tržište i promotivne aktivnosti, osiguranje poljoprivrednika, socijalni programi i sl. Prema STO, uobičajena je podjela podrške poljoprivredi u nekoliko vidova (boxes):

- Grupa mjera tzv. žutog polja (amber box) – subvencije koje dovode do poremećaja trgovine (podrška tržišnoj cijeni ili subvencionisanje inputa),
- Grupa mjera tzv. plavog polja (blue box) – politika ograničava proizvodnju na određenom nivou, a tipičan primjer su direktne subvencije (direct payment) u okviru Zajedničke poljoprivredne politike EU, koje se odnose na plaćanja vezana za definisanu oblast ili određeni broj stoke, ili 85% osnovne proizvodnje,
- Grupa mjera tzv. zelenog polja (green box) – maksimalno dozvoljena podrška koja ne utiče na međunarodnu trgovinu, pa stoga ne podliježe primjeni ograničenja.

Radi izrade dokumenta ACC/4 za pristupanje Crne Gore Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, Kancelarija za pridruživanje Srbije i Crne Gore STO uradila je analizu budžeta za 2004.

Korišćenjem veoma stroge klasifikacione šeme, 14 programa vrijednih 1,8 miliona eura (20%) pripadaju žutom polju, a sedam od njih sadrže elemente koji pripadaju zelenom polju. Ovih sedam programa iznose 1,1 milion eura, što svodi vrijednost programa koji remete trgovinu na manje od 600.000 eura (manje od 7% ukupnih izdataka).

Sporazum o poljoprivredi dozvoljava članicama (razvijenim zemljama) da potroše do pet procenata vrijednosti proizvodnje određene robe ili grupe roba bez osporavanja (takozvana klauzula *de minimis*). Pretpostavlja se da bi dati izdaci, čak i uz uključivanje pomenutih sedam programa koji imaju neke elemente zelenog polja, mogli biti podvedeni pod *de minimis* klauzulu. Kada je urađen dokument ACC/4, jedino je u slučaju duvana podrška prelazila nivo od 5%.

10 KONKURENTNOST CRNOGORSKE POLJOPRIVREDE

10.1 Uvozna zaštita

Politiku uvozne zaštite Crna Gora sprovodi samo preko carinske zaštite primjenjujući od 2005. godine kombinovanu carinsku tarifu (ad valorem i specifične carinske stope – ranije prelevmani). Kvantitativna ograničenja (kontingenti) u potpunosti su ukinuta 2003. godine. Carinska je zaštita u Crnoj Gori danas na relativno visokom nivou, i ukoliko se sadašnja carinska zaštita uporedi sa nivoom iz 2000. godine uočava se da je došlo do znatnog povećanja, sa 3,5% na 13,9%. Posebno su povećane stope za animalne proizvode (meso i prerađevine od mesa, kao i mlijeko i mliječne proizvode).

Tabela 23: Pregled visine i broja ad valorem i specifičnih tarifnih pozicija nakon uvođenja HS 2002. klasifikacije

Glava	Broj ad valorem pozicija			Prosječna carinska stopa (%)			Ukupan broj prelevmana / specifičnih carina				Spec. stopa, €/ kg
	2000.	2003.	2005.	2000.	2003.	2005.	2000.	2002.	2003.	2005.	
1 Živa stoka	57	57	55	0,3	13,8	13,0	2	1	1	1	0,20
2 Meso	112	112	259	3,7	11,3	18,6		74	76	107	do 0,30
3 Riba	95	95	323	3,3	8,6	9,1					
4 Mlijeko	71	71	177	3,1	20,8	22,5	1	12	12	69	do 0,30
5 Proizvodi životinj. izvora	23	23	21	0,0	3,5	0,0					
6 Drveće, cvijeće, sadnice	17	17	40	1,2	11,9	9,7					
7 Povrće	80	80	113	4,7	17,0	17,7	5	7	4	7	do 0,20
8 Voće	89	89	147	4,5	12,2	13,2	5	5	5	9	do 0,20
9 Kafa, čaj, začini	35	35	42	1,9	6,4	5,5					
10 Žitarice	27	27	64	0,0	2,1	2,3					
11 Brašno i mlinski proizvodi	35	35	84	4,7	5,3	4,7			1	3	0,04
12 Sjeme. ind. bilje	53	53	77	1,0	7,5	0,0					
13 Gume, smole	13	13	15	0,0	2,8	0,0					
14 Bilj.mat.za plet.	11	11	8	0,0	1,5	0,0					
15 Masnoće i ulja	65	65	125	0,9	4,0	2,4		2	1	4	do 1,0 (masl. ulje)
16 Prerađevine od mesa	29	29	92	5,0	20,0	20,9	1	14	14	48	do 0,20
17 Šećer i proizvodi	27	27	50	1,9	10,7	10,6					
18 Kakao	13	13	27	4,3	10,7	15,4					
19 Tjestenine, keks	23	23	53	4,8	5,7	7,1					
20 Konzervirano voće i povrće	82	82	310	5,0	18,2	17,2		1	1	2	0,40
21 Razni preh. proizv.	31	31	42	4,1	14,5	15,7	1	1	1	3	0,30
22 Piće	50	50	189	14,4	29,6	29,8	10	10	9	66	do 0,30
23 Stočna hrana	29	29	66	0,2	6,2	6,7					
24 Duvan	20	20	30	3,9	14,8	14,0					
Prosijek /ukupno	1087	1087	2409	3,5	12,2	13,9	25	127	125	319	

Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

I pored znatnog povećanja carinskih stopa za pomenute proizvode, one su još ispod nivoa koji primjenjuje EU, budući da se tamo pored ad valorem stope primjenjuje i specifična koja, za neke tarifne pozicije mesa ide čak i do 3 €/kg, što daje efektivnu stopu zaštite i preko 100%. Za žitarice i proizvode od njih, šećer i ulje, carinska zaštita Crne Gore je gotovo simbolična u poređenju sa EU. S druge strane, za pivo, mineralnu vodu i neke manje značajne proizvode, Crna Gora ima veći iznos carinske zaštite.

Analize koje su rađene u pripremama za pregovore o učlanjivanje Crne Gore u STO pokazuju da je prosječna efektivna carinska zaštita u Crnoj Gori 15,52% i znatno je niža od one u EU (23,97%).

10.2 Komparacija cijena i konkurentnost

10.2.1 Otkupne cijene poljoprivrednih proizvoda

U Crnoj Gori za sada još nema kvalitetnih i konsistentnih podataka o cijenama poljoprivrednih proizvoda kod proizvođača, koje su inače jedna od najvažnijih agrarno-ekonomskih informacija za analizu stanja poljoprivrede i njene konkurentnosti. Podaci o prosječnim otkupnim cijenama poljoprivrednih proizvoda¹³ u Crnoj Gori, iako se periodično prate i objavljuju u publikacijama Saveznog Zavoda za statistiku (od 2002. godine prestalo je njihovo publikovanje), nisu potpuni i metodološki usaglašeni sa standardima u EU. Nedostaju podaci za određene proizvode i godine, cijene su zaokružene, što ukazuje na značajan udio procjena, a ne odnose se uvijek samo na teritoriju Crne Gore (neke važe za Srbiju i Crnu Goru). Ipak, ove cijene omogućavaju prvo grubo poređenje sa cijenama u zemljama Evropske unije, iako ga treba uzimati sa određenom rezervom.

Tabela 24: Prosječne otkupne cijene (EUR/t) za važnije poljoprivredne proizvode

Vrsta proizvoda	2001.	2002.	2003.	2004.
Pšenica	120	114	:	:
Kukuruz	124	90	:	:
Raž	-	-	250	180
Duvan	2.050	1.750	1.860	1.600
Krompir	250	180	350	260
Luk crni	320	430	460	410
Kupus i kelj	230	250	200	180
Paradajz	770	300	620	600
Jabuke	430	680	580	650
Breskve	710	700	1.000	920
Agrumi	1.480	790	1.000	780
Grožđe	1.020	1.070	970	1.000
Telad za klanje (žive vage)	2.343	2.044	2.390	2.350
Jagnjad za klanje (žive vage)	2.369	2.332	2.080	1.830
Mlijeko, kravlje (000 l)	320	310	290	290
Jaja (000 kom)	70	70	70	70

Izvor: Monstat

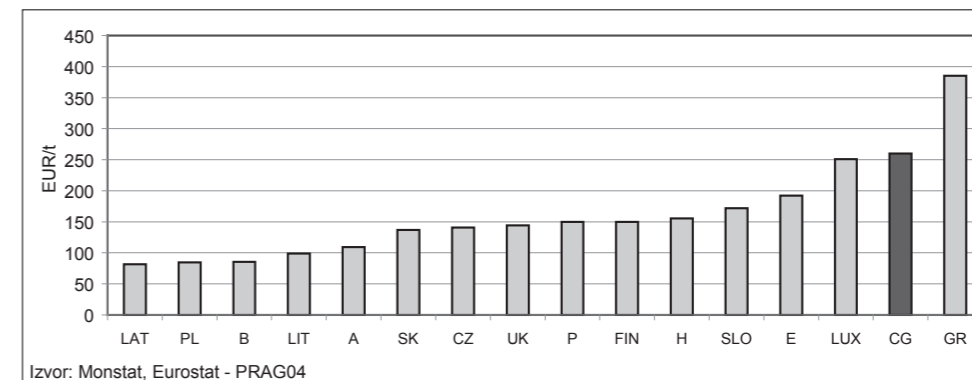
¹³ Cijene predstavljaju prosječne cijene izračunate na osnovu podataka o prodaji i otkupu (količine i vrijednosti prodatih proizvoda) poljoprivrednih organizacija i privatnih gazdinstava. Cijene pšenice i kukuruza odnose se na Srbiju i Crnu Goru, a ostalih proizvoda samo na Crnu Goru.

10.2.2 Cijene i konkurentnost u biljnoj proizvodnji

Proizvodnja **žitarica** je u Crnoj Gori u stalnom opadanju, što već samo po sebi ukazuje na nekonkurentnost ovog sektora. Tržište je praktično otvoreno i carinska zaštita veoma niska. Podaci za 2001. i 2002. godinu, koji se odnose na nivo Srbije i Crne Gore, pokazuju da su te cijene relativno niske, blizu svjetskog nivoa, odnosno blizu prosječne cijene u EU. Pad cijena žitarica u EU i njihovo približavanje nivou svjetskih cijena poslije 2000. godine bilo je praćeno uvođenjem direktnih plaćanja po hektaru (Agenda 2000). Bez mjera budžetske podrške proizvođačima, crnogorska proizvodnja žitarica objektivno ne može biti konkurentna.

Cijena **duvana** u Crnoj Gori ima tendenciju pada, tako da je znatno niža nego u Evropskoj uniji, gdje se kao primjer može uzeti Grčka (prosječna cijena 2001-2004: 2.915 eur/t). Ako se uzme u obzir da je, pored toga u poređenju sa EU, u Crnoj Gori znatno niža i budžetska podrška proizvođačima, može se zaključiti da je sadašnja proizvodnja duvana u Crnoj Gori konkurentna u poređenju sa zemljama EU. I pored toga, gledano na duži rok, perspektiva tog sektora je veoma neizvjesna. Analize na nivou EU, naime ukazuju da će proizvodnja duvana i u proizvodno najpogodnijim područjima Evrope teško konkurisati cijenom tržištima van Evrope.

Cijena **krompira** u Crnoj Gori oscilira, a u poređenju sa EU je veoma visoka. Više cijene od Crne Gore u EU ima samo Grčka, koja nije tradicionalni proizvođač krompira.

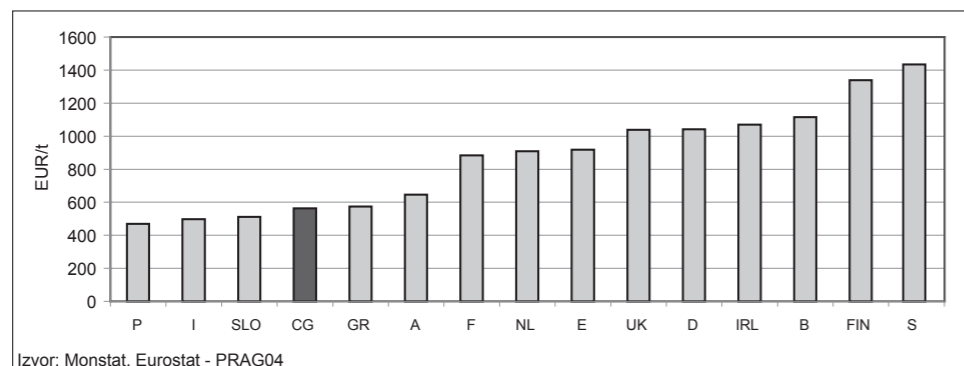

Izvor: Monstat, Eurostat - PRAG04

Grafikon 16: Prosječne prodajne cijene merkantilnog krompira u Crnoj Gori i nekim zemljama EU (prosjeak 2001-2003)

Za povoljne ekonomske uslove, koji su i doveli do razvoja ove proizvodnje u Crnoj Gori ima više razloga. Prvo, tržište je relativno zatvoreno i to ne toliko carinskim barijerama, koliko nedostatkom velikih trgovačkih centara, a time je manji i konkurentski pritisak. Na visinu otkupnih cijena krompira utiču i navike potrošača i tradicionalni način prodaje preko pijace, čime se favorizuje direktna prodaja od seljaka do kupca. Razlog za više cijene može se naći i u tome, što se uglavnom radi o ranom krompiru. U budućem periodu, može se očekivati veći pad cijena, koji će biti uslovljen otvaranjem tržišta, značajnijom penetracijom većih trgovaca i promjenom dosadašnjih navika u ishrani i nabavci krompira. Na osnovu procjene sadašnjeg stanja, proizvodnja krompira teško će izdržati konkurentni pritisak i bez većeg tehnološkog razvoja i organizacije dorade (sortiranje, skladištenje) i novih tržišnih kanala nema velikih razvojnih perspektiva.

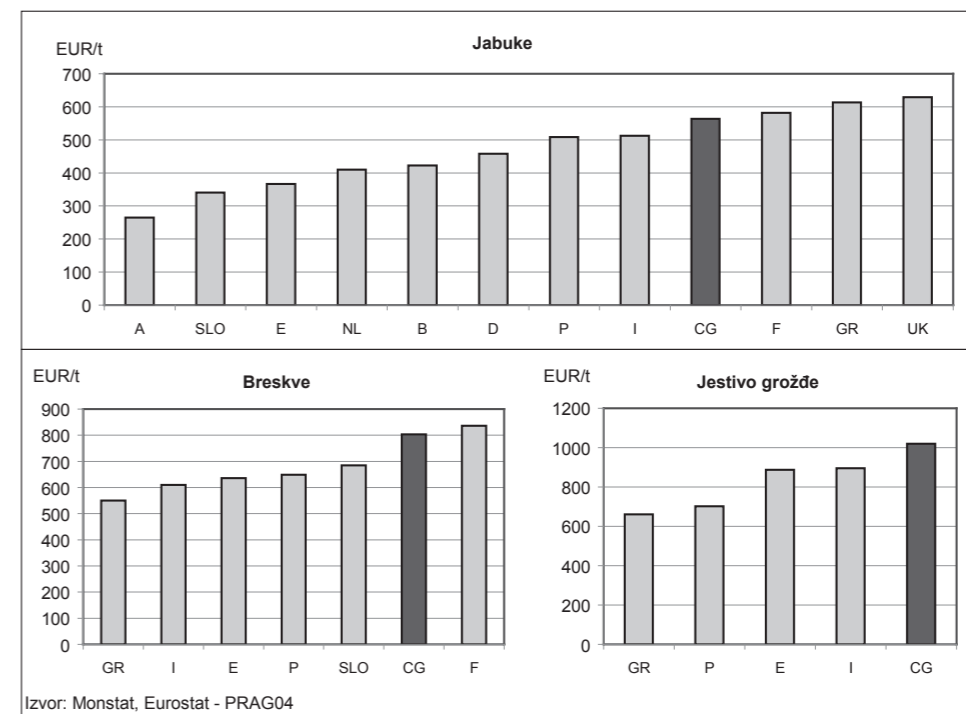
Ako se uzme **paradajz**, kao reprezent za povrtarske kulture, moglo bi se zaključiti da su cijene relativno niske i uporedive sa cijenama u onim zemljama EU, gdje prevladava proizvodnja na otvorenom i gdje su uslovi za tu proizvodnju relativno povoljni (Portugal, Italija, Grčka).

Grafikon 17: Prosječne prodajne cijene paradajza (sve vrste uzgoja) u Crnoj Gori i nekim zemljama EU (prosjeak 2001-2003)

Generalno gledano, konkurentnost povrtarskih proizvoda veća je nego kod krompira, pri čemu su i uslovi za proizvodnju relativno povoljniji. I ovdje je evidentno odsustvo značajnijeg prisustva posrednika između kupaca i proizvođača (prodaja preko pijace je veoma zastupljena), kao i konkurencije većih trgovačkih centara koji bi uvezli robu sa evropskog (Holandija) ili svjetskog tržišta. U narednom periodu može se očekivati zaoštavanje uslova na tržištu. Proizvođači se tome mogu oduprijeti jedino većim tehnološkim razvojem, povećanom proizvodnjom i boljom organizacijom. Prirodni uslovi će u znatnoj mjeri ići u prilog konkurentnosti crnogorskih povrtarskih proizvoda.

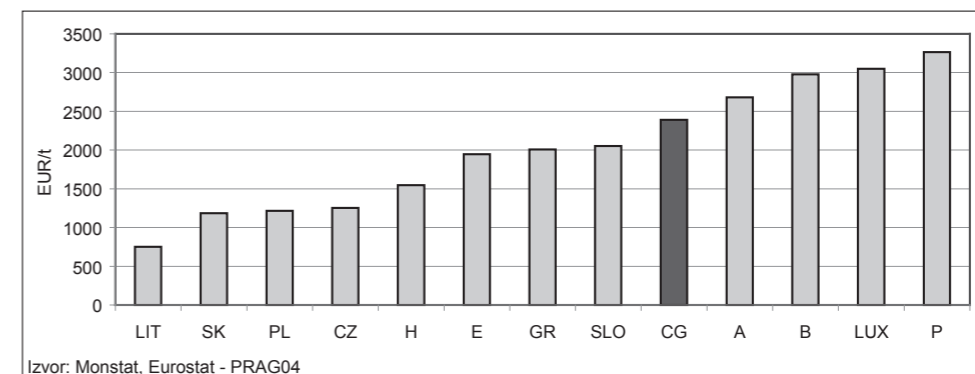
Cijene **voća** su relativno visoke, što važi i za grožđe i citruse, kod kojih je, pak, u periodu 2000-2004. godine, zabilježeno smanjenje. Razlozi su slični onim već iznesenim za krompir i povrće. Crnogorsko tržište, zbog nerazvijenosti trgovine, nije još u cjelini pod pritiskom konkurencije. U narednom periodu mogu se očekivati značajne promjene. Crnogorska proizvodnja voća, uz očigledne razlike u kvalitetu, teško da će biti konkurentna tržišnim učesnicima koji će doći sa značajnijim razvojem trgovine. Iako prirodni uslovi omogućavaju veći razvoj, neophodna će biti ulaganja u tehnologiju i organizaciju, a time i u povećanje obima proizvodnje. Trenutno, konkurentnost ove proizvodnje je pod znakom pitanja.

Grafikon 18: Prosječne prodajne cijene jabuke, breskve i stonog grožđa u Crnoj Gori i nekim zemljama EU (prosjeak 2001-2003)

10.2.3 Cijene i konkurentnost u stočarstvu

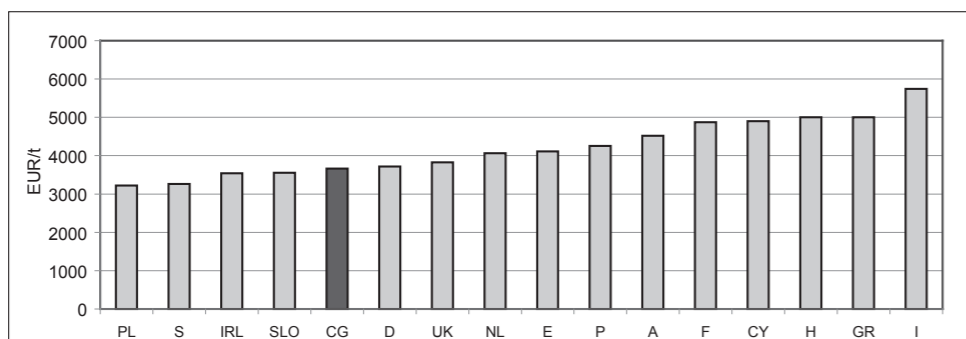
Cijena **teladi** je u Crnoj Gori među višima u odnosu na cijene u većini članica EU. Razlog za relativno visoke cijene moguće je tražiti u malom i specifičnom tržištu. Organizovan tov praktično i ne postoji, i telad uglavnom nastupa kao sporedni proizvod u proizvodnji mlijeka.

Grafikon 19: Prosječne prodajne cijene teladi za klanje (živa vaga) u Crnoj Gori i nekim zemljama EU u 2004.

U narednom periodu se ne očekuju veće promjene. Evidentan je potencijal za razvoj ekstenzivnog gajenja goveda, ali su za to potrebne veće strukturne promjene u veličini posjeda, u tehnologiji (paša na pregonim pašnjacima) i razvoj tržišta. Bez tradicije u proizvodnji, teško je očekivati brze promjene većeg intenziteta.

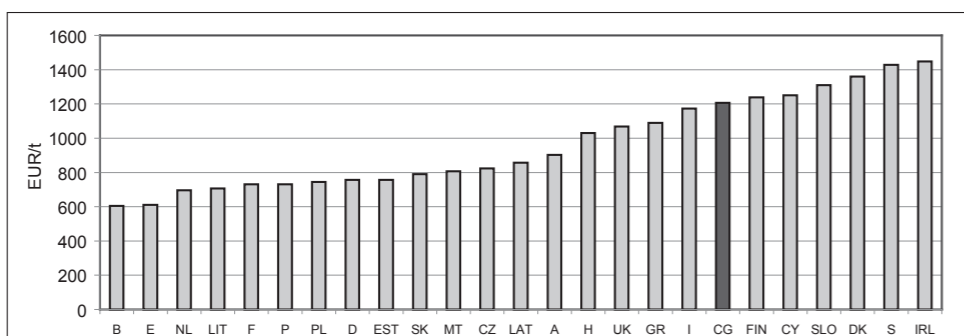
Cijena **jagnjadi za klanje** se u posljednjih nekoliko godina snižava (slično kao u EU). Cijene su relativno niske, posebno ako se uporede sa drugim mediteranskim zemljama sa sličnim uslovima (Grčka, Italija, Španija, Portugal, Kipar) i recimo Francuskom kao zemljom, gdje je potrošnja jagnječeg mesa po stanovniku relativno velika. Proizvodnja jagnjadi je jedna od rijetkih gdje je cjenovna konkurentnost u poređenju sa zemljama EU očigledna, što ukazuje i na izvozne mogućnosti. Taj potencijal se ne realizuje zbog nedovoljno razvijene tržišne infrastrukture (organizacija proizvođača, klanice sa ispunjenim higijenskim standardima, izvoznici sa međunarodnim iskustvom na tom tržištu). Zbog relativno velike potrošnje, domaće tržište će sa otvaranjem biti zanimljivo za uvoz sa trećih tržišta (Australija, Novi Zeland), gdje su cijene osjetno niže nego u EU, tako da je moguć paradoks da jedna od rijetkih, već sada konkurentnih proizvodnji, padne u recesiju. Ovdje su, svakako, potrebne investicije u tržište i organizaciju proizvodnje, a realna konkurentnost postoji.

Izvor: Monstat, EC - Prices on the representative markets

Grafikon 20: Prosječne prodajne cijene jagnjadi za klanje (prerachunato na zaklano - f 0,5) u Crnoj Gori i u nekim zemljama EU u 2004.

Cijene **jaja** su, po podacima Monstata, stabilne i ako ih uporedimo sa evropskim relativno su visoke. Cijene u većini zemalja EU su znatno niže nego u Crnoj Gori.

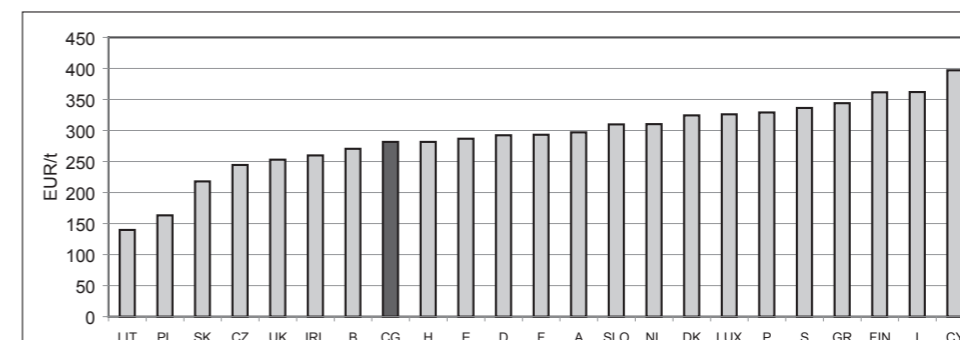
Izvor: Monstat, EC - Prices on the representative markets

Grafikon 21: Prosječne prodajne cijene konzumnih jaja (prerachunato u tone - f 17,24) u Crnoj Gori i u nekim zemljama EU u 2004.

U narednom periodu se može očekivati pad cijena, ali ne toliko da bi domaća proizvodnja bila značajnije ugrožena. Iskustva zemalja koje su liberalizovale svoje tržište ukazuju da globalizacija nije tako izražena i da regionalne karakteristike tržišta ostaju.

O cijenama **pilećeg i svinjskog mesa** nema zvaničnih podataka. Po ekspertskim ocjenama, u poređenju sa tržištem goveđeg mesa i proizvodnje jaja, očigledno je da su cijene i u tim sektorima relativno visoke. I ovdje se u narednom periodu očekuje jačanje pritiska konkurencije. Proizvodnja svinjskog mesa nema neke tradicije, a uslovi nijesu najpovoljniji (nedostatak komponenti za proizvodnju koncentrovane stočne hrane), tako da je teško očekivati veću konkurentnost ove proizvodnje. Da li isto važi i za proizvodnju pilećeg mesa, koju karakteriše snažniji razvoj u posljednje vrijeme, teško je tvrditi. To tržište sada je osigurano i jačom carinskom zaštitom. S druge strane, uz privredni razvoj očekuje se i rast potrošnje, pa je uz tehnološki i strukturni razvoj moguće očekivati dalji, mada ograničeni razvoj u proizvodnji piletine. Svakako, u manje povoljnim uslovima nego danas.

Cijena **mlijeka** lagano se snižava i nalazi se blizu prosječne cijene za EU. Ako se uzme u obzir da je kvalitet mlijeka u Crnoj Gori znatno niži, da postoje budžetski podsticaji za mlijeko uz relativno visoku zaštitu ovog tržišta, onda je konkurentnost proizvodnje mlijeka pod velikim pitanjem.

Izvor: Monstat, EC - Statistical and economic information 2004

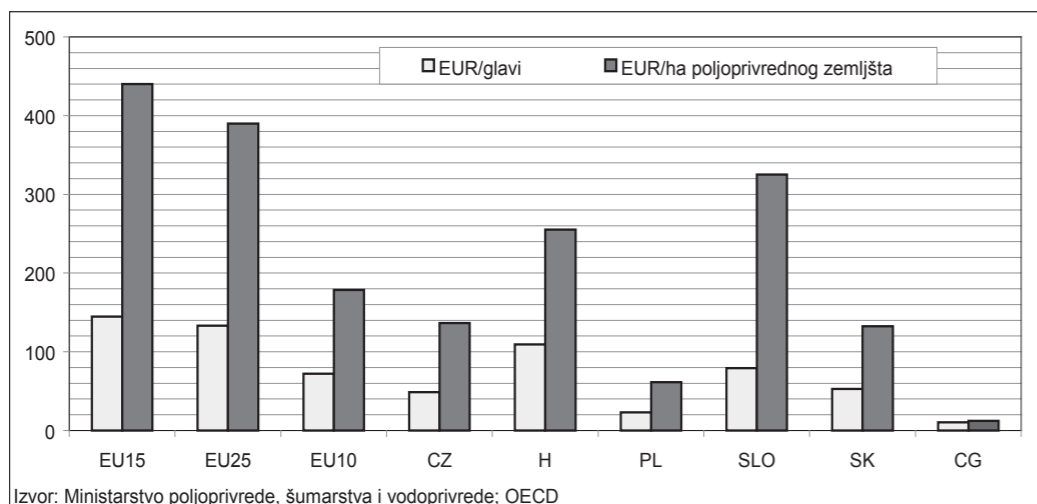
Grafikon 22: Prosječne prodajne cijene kravljeg mlijeka (prerachunato u tone - f 1,03) u Crnoj Gori i u nekim zemljama EU u 2003. (aktuelni sadržaj masti i kvalitet)

Nastaviće se rast pritiska na male mljekare, koje će teško ispunjavati visoke higijenske uslove EU. Otvaranjem tržišta i daljim razvojem trgovine mljekare će teško zadržati sadašnji cjenovni nivo. U narednom periodu, uslovi će se dalje pogoršavati za proizvođače, pa su neophodne dalje promjene u tehnologiji, strukturi i organizaciji. Specifične mogućnosti pruža proizvodnja tradicionalnih proizvoda, sa kojima je lakše držati konkurentnost i više cijene.

10.3 Komparacija budžetske podrške

Budžetska podrška u Crnoj Gori upoređena je sa budžetskom podrškom u Evropskoj uniji (2004) i nekim zemljama centralne i istočne Evrope, prije pristupa u EU (2003). Podaci za EU i zemlje pristupnice (sada nove članice) dobijeni su iz PSE kalkulacija OECD, a za Crnu Goru iz analize budžetske podrške,

prikazane u poglavlju 9. Budžetska podrška sadrži sve transfere, koji idu direktno poljoprivrednim proizvođačima, kao i transfere za finansiranje infrastrukture, opštih usluga i servisa za poljoprivredu. Za komparaciju među zemljama budžetska podrška je preračunata na broj stanovnika i površine poljoprivrednog zemljišta.

Grafikon 23: Budžetska podrška poljoprivredi po stanovniku (per capita) i po ukupnim poljoprivrednim zemljištima za EU i Crnu Goru

Po oba kriterijuma, budžetska podrška Crne Gore za poljoprivredu je niska, u poređenju sa EU kao cjelinom i u odnosu na nove članice iz posljednjeg proširenja. U Evropskoj uniji (EU 25) budžetska podrška iznosila je 133 € po stanovniku, odnosno 390 € po ha poljoprivrednog zemljišta. Poljska sa relativno niskim bruto domaćim proizvodom po stanovniku je prije pristupa za podršku poljoprivredi izdvajala 23 € po stanovniku, a Slovenija više od 80 €. Crna Gora sada odvaja oko 12 € po stanovniku ili 14 € po ha poljoprivrednog zemljišta, čime dostiže manje od 15% prosjeka novih članica (EU 10).

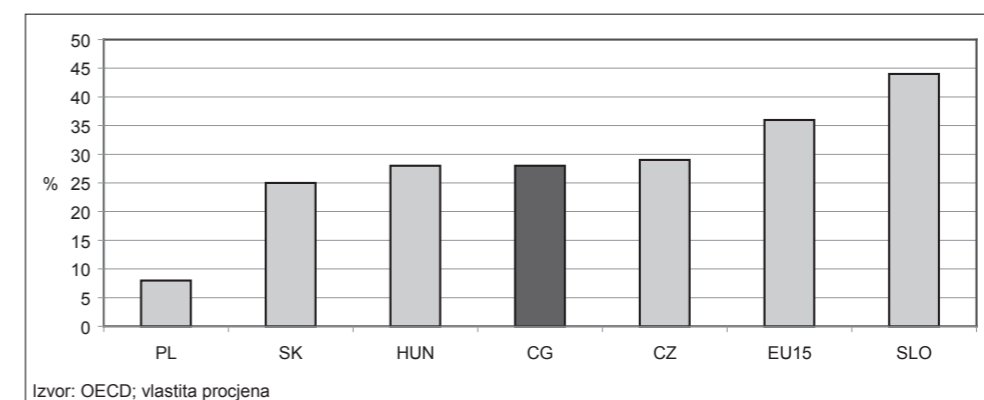
10.4 Ocjena ukupne podrške poljoprivrednim proizvođačima

Komparacija cijena i budžetske podrške omogućuje i grubu procjenu nivoa agregatne podrške poljoprivrednim proizvođačima u Crnoj Gori prema metodologiji OECD. Podrška proizvođačima (Producer Support Estimate - PSE) prema toj metodologiji sastoji se iz tržišno-cjenovne podrške (Market Price Support - MPS) i budžetske podrške (Budgetary Transfers). Tržišno-cjenovna podrška predstavlja razliku u vrijednosti proizvodnje izračunate po domaćim cijenama i vrijednosti proizvodnje po referentnim (svjetskim) cijenama. Budžetska podrška sadrži samo one transfere poljoprivredi, koji više-manje direktno utiču na dohodak poljoprivrednih proizvođača (bez infrastrukture i opštih usluga za poljoprivredu). Najčešće korišćen indikator je %PSE, koji ukazuje na to koliko dio vrijednosti proizvodnje je rezultat različitih mjera agrarne politike za podršku poljoprivredi.

Zbog nedostatka kompletnih statističkih podataka o cijenama, egzaktan izračun podrške proizvođačima za Crnu Goru još nije moguć. Gruba ocjena %PSE izvedena je na osnovu PSE za Sloveniju. Ocjena proizlazi od komparacije cijena

između Slovenije i Crne Gore po proizvodima i pretpostavke da su cijene na agregatnom nivou u Crnoj Gori barem jednake ili više od nivoa otkupnih cijena u Sloveniji. Budžetska podrška za Crnu Goru, za 2005. godinu, bila je relativno solidno ocijenjena direktno iz agrobudžeta. Rezultati simulacija ukazuju da se može agregatni PSE za Crnu Goru procijeniti na oko 28% (kod jednakog cjenovnog nivoa kao u Sloveniji), odnosno 31% (kod cjenovnog nivoa većeg za 5% od Slovenije).

Uz sve potrebne rezerve pri ovakvom grubom proračunu, može se sa velikom sigurnošću tvrditi da je % PSE u Crnoj Gori viši od 25%, što je svrstava u zemlje sa srednje visokim nivoom podrške poljoprivrednim proizvođačima. Većina te podrške (više od 95%) proizlazi iz razlike u cijenama u odnosu na svjetske cijene (tržišno-cjenovna podrška) i samo u neznatnom dijelu rezultat je budžetske podrške. Relativno visok nivo tržišno-cjenovne podrške (relativno visoke cijene na domaćem tržištu) samo je djelimično posljedica carinske zaštite a više prirode tržišta i nerazvijene tržišne infrastrukture.

Grafikon 24: Podrška poljoprivrednim proizvođačima (%PSE) za EU 15 (2003), države pristupnice (2003) i za Crnu Goru

Ova gruba ocjena daje mogućnost predviđanja šta će se događati sa podrškom poljoprivrede u narednom periodu. Već kod komparacija cijena istaknuto je da je sadašnji nivo cijena teško održiv u budućnosti. Svi naredni integracioni procesi, pristup u STO i drugi trgovinski sporazumi, regionalni ili bilateralni, veće otvaranje regiona za međunarodne investicije i jačanje trgovine, preko gradnje većih trgovačkih sistema, vodiće u promjenu tržišnih kanala i dodatne pritiske na cijene. Ovaj se proces može, možda, usporiti za koju godinu, ali ne i u većoj mjeri. I ovdje se može istaći da bez razvojne podrške, privatne i javne inicijative ovakav sektor teško da će biti sposoban da izdrži sve pritiske i iskoristi i one komparativne prednosti koje postoje. Novi koncept agrarne politike i koncept budžetske podrške su jedan od bitnih uslova da se izbjegne pad nivoa proizvodnje, do kojeg je u ranom periodu tranzicije (početak 1990-ih godina) došlo u nekim od sadašnjih novih članica EU (Poljska, Češka, Slovačka), gdje je taj pad iznosio i do 40%.

10.5 SWOT analiza crnogorske poljoprivrede

Sektorska analiza predstavlja prvi pokušaj izrade međunarodno kompatibilne analize stanja u crnogorskoj poljoprivredi. Dobijeni podaci i saznanja omogućavaju izradu opšte SWOT analize. Na taj način pokušavaju se sintetizovati dobijena saznanja i upozoriti na prednosti i slabosti, mogućnosti i opasnosti sa

kojima će se poljoprivreda ubuduće sresti, a na koje moraju paziti nosioci odluka u agrarno politici. SWOT analiza, takođe, predstavlja i osnovu za razradu drugih dokumenata Strategije.

Tabela 25: SWOT analiza crnogorske poljoprivrede

S - Prednosti (Strengths)	W – Slabosti (Weaknessis)
<ul style="list-style-type: none"> - dio proizvoda iskazuje cjenovnu konkurentnost (vino, jagnjeće meso, dio povrća); - mogućnost ekološke proizvodnje kod većine proizvoda; - još uvijek dovoljno radne snage, koja traži dodatne mogućnosti zapošljavanja; - tradicija u proizvodnji; - evidentne pozitivne promjene u proizvodnom i institucionalnom okviru u posljednjem periodu; - razvoj nekih novih grana (komercijalno živinarstvo, formiranje preradaivačke industrije). 	<ul style="list-style-type: none"> - veliki dio proizvodnje je cjenovno nekonkurentan; - zastarjelost opreme i tehnologije u proizvodnji; - nizak stepen primjene mehanizacije; - nizak nivo tehnologije i specijalizacije proizvodnje; - usitnjenost primarne poljoprivrede, - nizak obim proizvodnje po jedinici gazdinstva; - relativno visoke cijene inputa koje utiču na cijenu krajnjih proizvoda; - nizak stepen tržišne prodaje; - neorganizovanost i nepostojanje čvrstih oblika horizontalnog i vertikalnog povezivanja; - nezadovoljavajući nivo standarda kvaliteta (higijenskih i ekoloških); - neefikasnost i nekonkurentnost preradaivačke industrije (nizak obim proizvodnje, tehnološka zaostalost, nedovoljne investicije, tržišna neefikasnost); - nepovoljna ruralna - starosna i socijalna struktura; - loša infrastruktura u većem dijelu ruralnih regiona; - nizak obim budžetske podrške; - nerazvijen i neprilagođen sistem institucija i zakonodavstva (u poređenju sa standardima EU); - nedovoljno razvijen sistem informatike, statistike i analitike u poljoprivredi.
O – Mogućnosti (Opportunities)	T – Opasnosti (Threats)
<ul style="list-style-type: none"> - jačanje turizma i dodatna potražnja hrane; - razvojna podrška EU, naročito u smislu ruralnog razvoja, kao podrška poboljšanja konkurentnosti, upravljanju resursa i razvoju sela; - ekološka proizvodnja; - razvoj tradicionalnih certifikovanih proizvoda u većem obimu; - jačanje lokalne proizvodnje i tržišta; - jačanje izvoza konkurentnih proizvoda (vino, jagnjad, povrće); - uspostavljanje i jačanje nekih tržišnih tokova iz prošlosti (Hrvatsko primorje, Srbija i BiH); - efikasnost dodatne budžetske podrške; - brži tehnološki razvoj, jačanje stručne spreme i institucija koji podržavaju razvoj poljoprivrede. 	<ul style="list-style-type: none"> - otvaranjem tržišta doći će do zaoštavanja konkurencije, koja može ugroziti veliki dio komercijalne proizvodnje; - zbog niskog obima i kvaliteta, kao i preferencija strane robe, prodorom većih trgovinskih sistema dalje će se ugroziti ekonomski položaj pojedinih grana; - prejakim intenziviranjem proizvodnje ugrožava se životna sredina; - koncentrisani razvoj drugih grana privrede u pojedinim djelovima zemlje, bez razvoja poljoprivrede, može uticati na dalju depopulaciju i neiskorišćavanje prirodnih resursa; - zaostajanje u integracionim procesima i time nedostatak podrške EU; - neuvažanje uloge poljoprivrede u opštem razvoju i u prilagođavanju EU; - zatvaranje pristupačnih tržišta u regionu.

Na osnovu SWOT analize može se zaključiti da postoje slabosti koje, u slučaju realizacije opasnosti, mogu ugroziti cjelokupni razvoj poljoprivrede na duži period.

Što se tiče poljoprivrede, biće potrebno uložiti napore u prestrukturiranje sektora u smislu veće ekonomske efikasnosti, jačanja njene konkurentnosti zajedno sa preradaivačkom industrijom i poboljšanjem distributivnih kanala. Međutim, za budući ekonomski razvoj ruralnih područja, pored investicija u ruralnu infrastrukturu, bitno je i stvaranje uslova za otvaranje novih radnih mjesta, koja nisu nužno vezana za primarnu poljoprivrednu proizvodnju. Među perspektivnim ekonomskim granama, posebno treba izdvojiti turizam, gdje trendovi potrošnje ukazuju na potencijani dalji rast, a značajan dio ruralnih područja Crne Gore ima povoljne prirodne i/ili kulturno-istorijske attribute za njihov razvoj (seoski turizam – etno sela, gastronomski turizam, planinarenje, planinski ekstremni sportovi itd). Trebalo bi u znatno većoj mjeri iskoristiti potencijal za plasman posebnih prehrambenih proizvoda (npr. proizvodi organske poljoprivrede, proizvodi sa kontrolisanim porijeklom itd.) u ugostiteljstvu i turizmu.

Trenutna pozicija crnogorske poljoprivrede zahtijeva da se, idući u susret integracionim procesima, otvaranju domaćeg tržišta i dr., mjerama agrarne politike radi na što boljoj valorizaciji i pospješivanju njenih prednosti, i to kroz:

- bolju iskorišćenost trenutne cjenovne konkurentnosti i povećanje izvoza određenog broja proizvoda;
- stvaranje uslova za razvoj ekološke proizvodnje;
- naglasak na tradicionalnom aspektu i pozitivnim promjenama koje su se desile u posljednjih nekoliko godina, a na osnovu kojih je vraćeno dostojanstvo poljoprivrednim proizvođačima;
- doprinos daljem razvoju preradaivačkih kapaciteta i proizvodnjom potrebne sirovine radi povećanja dodate vrijednosti;
- uvođenje savremenih tehnologija, povećanje znanja i vještina poljoprivrednih proizvođača (veća primjena mehanizacije, veći obim proizvodnje, snižavanje troškova),
- bolju povezanost proizvođača i preradaivača koja bi rezultirala većim udjelom tržišne proizvodnje (stabilnije snabdijevanje preradaivačke industrije u pogledu obima i kvaliteta - uvođenje standarda kvaliteta, snižavanje cijena inputa) i dr.

U mjeri u kojoj se budu iskoristile mogućnosti domaće poljoprivrede (razvoj tradicionalnih proizvoda, jačanje proizvodnje za lokalno tržište, realizacija proizvoda posredstvom turističke potrošnje, ubrzani povratak na nekadašnja tržišta, brži transfer znanja od nauke i stručnih službi prema proizvođačima i dr.), utoliko će i potencijalna opasnost biti amortizovana i sa manje posljedica po crnogorsku poljoprivredu. U uslovima otvaranja tržišta domaći proizvođači bi stekli solidnu poziciju u novonastaloj situaciji, ulazak velikih trgovačkih lanaca ne bi znatnije ugrozio proizvođače za lokalno tržište, dugoročno osmišljenim razvojem poljoprivrede ističe se multiplikativnom efekat njenog razvoja na ostale grane privrede, a time na jasno definisanje mjesta i uloge poljoprivrede u crnogorskoj ekonomiji i društvu uopšte.

11 PROCJENA MOGUĆIH BUDUĆIH KRETANJA U POLJOPRIVREDI

11.1 Pristup i vrste scenarija

11.1.1 Polazišta scenarijske analize

Temeljni je cilj ovog dokumenta sagledavanje stanja i mogućih pravaca razvoja kao preduslova za definisanje ciljeva i instrumenata nove Strategije razvoja i prilagođavanja crnogorske poljoprivrede. Da bi se u tom pogledu mogle planirati mjere, a i u finansijskim pokazateljima iskazati vidovi buduće podrške razvoju poljoprivrede i seoskih sredina, bilo je potrebno dati ekspertsku ocjenu o mogućim budućim kretanjima poljoprivredne proizvodnje, tj. njenih osnovnih sektora. Prognoza je urađena uz pomoć scenarijske analize, a bazira se na predstavljenoj sektorskoj analizi i analizi konkurentnosti, uz procjenu različitih tehnoloških i ekonomskih polazišta.

Radi jednostavnijeg prikazivanja i izbjegavanja suvišnog detaljisanja, neki sektori su posmatrani objedinjeno (voćarstvo, zatim proizvodnja povrća). Neki sektori koji nijesu vezani za sadašnju i buduću direktnu podršku nijesu obuhvaćeni scenarijskom analizom.

Scenarijski pristup nema za cilj da pokaže šta će biti nakon određenog vremena, nego da na bazi većeg broja ulaznih parametara - činilaca prikaže šta bi moglo da bude. Posmatrane su dvije grupe činilaca: eksterni i interni. Među eksternim činionicima, najvažniji su:

- kretanja i tendencije na tržištu hrane u regionu, EU i na globalnom tržištu;
- dostignuti nivo pregovora u okviru STO oko globalne liberalizacije u trgovini hranom;
- stanje tržišta u našem regionu i stanje bilateralnih sporazuma koje je Crna Gora potpisala i koji se već primjenjuju;
- liberalizacija trgovine u okviru pristupanja Crne Gore Svjetskoj trgovinskoj organizaciji;
- liberalizacija trgovine u okviru Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju EU.

Najvažniji interni činioci za prognozu kretanja u poljoprivredi su:

- ispoljeni trendovi i dostignuti nivo proizvodnje u proteklom periodu u najvažnijim sektorima,
- dinamika i dostignuti stepen modernizacije pojedinih grana,
- nivo konkurentnosti važnijih poljoprivrednih proizvoda,
- promjene u makroekonomskom okviru, kretanjima u ukupnoj ekonomiji i njihov uticaj na standard stanovništva koje će se odraziti na promjene u ponudi i potražnji poljoprivrednih proizvoda na domaćem tržištu,
- razvoj turizma kao bitnog činioca indukovanja tražnje za domaćim proizvodima,
- odnos potrošača prema lokalno proizvedenoj hrani.

Ocjena proizvodnje urađena je kao produkt raspoloživih resursa (zemljišta ili broja grla stoke) i intenziteta proizvodnje po proizvodnoj jedinici (hektaru površine, rodnom stablu, grlu stoke i sl.).

Srednjoročni period se definiše kao vrijeme potrebno do pristupa u EU. Mada nema zvanične procjene o tom datumu, u ovoj analizi je uzeta 2014. godina.

U scenarijskoj analizi polazilo se od stava da velike godišnje promjene u poljoprivredi nijesu realistične. U izuzetnim prilikama, moguće je postići stope rasta do maksimuma 5-7%. Takođe, u nekim specifičnim sektorima moguće je na kraći rok ostvariti i znatno veće skokove. Međutim, na višegodišnjem nivou realno je računati sa stopom rasta od oko 4%.

Za procjenu su uzimani statistički podaci, osim u slučajevima kada je očigledno da ti podaci ne odgovaraju stvarnom stanju, a s druge strane, postoje argumentovane ekspertske ocjene o kretanjima i pokazateljima u pojedinim sektorima.

Scenarijska analiza će, pored navedenog, moći da se koristi i za druge svrhe. Tako će ona biti dodatno sredstvo pri donošenju odluka samih proizvođača o tome da li da se bave nekom proizvodnjom. Dalje, svakako da ta analiza može biti od pomoći pri sagledavanju realnih izvoznih potencijala Crne Gore. Scenarijska analiza može u izvjesnoj mjeri da bude i potpora za sistematsku analizu tržišta i agrarne politike.

11.1.2 Opis scenarija

U predviđanju buduće proizvodnje, korišćen je metod scenarijske analize, pri čemu su posmatrana tri moguća scenarija:

- pesimistički scenario,
- optimistički scenario,
- mogući tehnološki potencijal.

Pesimistički scenario

Ekspertske ocjene u pesimističkom scenariju polaze od sljedećih pretpostavki:

- ispoljavaju se slabosti i ostvaruju se opasnosti prikazane u SWOT analizi;
- marginalizacija poljoprivrede u ukupnoj razvojnoj politici države;
- pogoršavanje ekonomske situacije u pogledu novih ulaganja u tehnološki razvoj i modernizaciju proizvodnje;

- pogoršavanje ekonomske situacije u pogledu cijena outputa (znatan pad cijena u odnosu na sadašnji nivo) kao rezultat radikalnijeg otvaranja tržišta;
- neprilagođavanje budžetske politike u slučaju većih poremećaja na tržištu ili čak smanjenje aktuelne budžetske podrške i izostanak donatorske podrške.

Optimistički scenario

Optimistički scenario je ekspertska ocjena trendova proizvodnje po pojedinim poljoprivrednim granama u slučaju:

- realizacije većeg dijela prednosti i iskorišćavanja mogućnosti, utemeljenih u SWOT analizi;
- stabilizovanje domaćih cijena poljoprivrednih proizvoda i postepeno kretanje prema nivou EU cijena;
- daljnje jačanje donatorske potpore (pogotovo od EU) i povećanja domaće podsticajne politike prema nivou koji nudi Zajednička agrarna politika EU;
- ubrzanog (ali realističkog) investiranja u modernizaciju i tehnološki razvoj, a i cjeloviti ruralni razvoj;
- ubrzanog uvođenja međunarodnih standarda i uklanjanja tehničkih barijera za izvoz poljoprivrednih proizvoda na tržište EU (uvođenje HACCP standarda, modernizacija klanica, mljekara, pogona za preradu voća i povrća i dr.);
- nastavak i jačanje institucionalne podrške razvoju poljoprivrede;
- nastavak uzlaznih trendova u prihvatanju domaćih proizvoda u turističkoj potrošnji;
- jačanje pozitivnog odnosa potrošača prema specifičnim i visokokvalitetnim crnogorskim proizvodima.

Mogući tehnološki potencijal

Mogući srednjoročni tehnološki potencijal (MTP) je realna ocjena obima proizvodnje koja proizlazi iz poznavanja stanja i potencijala po pojedinim sektorima. Poređenje sa mjerljivim regionima, odnosno članicama Evropske unije (Grčka, Italija, Slovenija, Austrija) uzeto je kao ciljno stanje.

Tehnološki potencijali pojedinih sektora mogu se ostvariti u određenom dužem periodu, ako bi Crna Gora iskoristila svoje proizvodne resurse i postigla prosječan tehnološki nivo za razvijene zemlje. Srednjoročni tehnološki potencijal je isključivo ekspertska ocjena, koja služi lakšoj razradi ostalih scenarija i predstavlja maksimalnu varijantu koja u posmatranom periodu od osam godina realno nije dostižna.

11.2 Mogući scenariji korišćenja poljoprivrednog zemljišta

Ukupne poljoprivredne površine, prema zvaničnim podacima, nijesu imale u posljednjih deset godina značajnijih promjena, tj. održavale su se na približno istom nivou od oko 515.000 ha. Izvjesne promjene desile su se u strukturi tog zemljišta. Smanjene su površine pod oranicama i površine pod višegodišnjim zasadima, a ova smanjenja su išla u korist povećanja površina pod livadama tj. prešla su u niži stepen intenzivnosti korišćenja.

Tabela 26: Scenariji korišćenja poljoprivrednih površina

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100
Oranice i bašte	000 ha	52,1	45,8	88	22,9	50	33,6	73	50,5	110
Trajni zasadi	000 ha	14,3	13,5	94	12,2	90	15,7	116	21,5	159
Livade	000 ha	119,6	130,1	109	95,0	73	110,0	85	120,0	92
Pašnjaci	000 ha	326,6	326,0	100	200,0	61	244,5	75	260,8	80
Polj. zemlj. ukupno	000 ha	512,7	515,4	101	330,1	64	403,8	78	452,8	88

Pesimistički scenario. U slučaju nepovoljnog ekonomskog ambijenta (izostanka ili smanjenja investicija u poljoprivredi), u narednom periodu došlo bi do značajnijih promjena i u strukturi i ukupnom obimu poljoprivrednog zemljišta. Nastavila bi se tendencija smanjenja površina pod oranicama i baštama, kao i višegodišnjim zasadima, ali bi došlo i do radikalnog smanjenja površina pod livadama (za oko četvrtinu), a naročito pod pašnjacima (za skoro 40%). Ovako radikalno smanjenje livada i pašnjaka išlo bi u korist šikara, žbunja i šuma, koje su dijelom već zauzele te površine (ali se to ne evidentira). Smanjenje bi se dijelom odnosilo na plansko pošumljavanje, a u znatnoj mjeri i na zahvatanje najvrednijeg zemljišta širenjem urbanih sredina. Sve to bi za konačan rezultat imalo smanjenje ukupnih poljoprivrednih površina čak za oko 35%. Tako bi umjesto sadašnjih 515.000 hektara, ukupne površine bile svedene na nivo od 330.000.

Optimistički scenario. Prema tom scenariju, realno je očekivati da u narednih osam godina, sa aspekta obima i strukture korišćenja poljoprivrednih površina, tendencije idu u pravcu dostizanja tehnološkog potencijala, odnosno da budu negdje na sredini između pesimističkog i maksimalno mogućeg tehnološkog potencijala. Korišćenje poljoprivrednih površina je, u stvari, rezultanta kretanja u pojedinim sektorima prvenstveno biljne proizvodnje, ali u značajnoj mjeri i budućih tendencija u stočarskoj proizvodnji. Za ostvarenje ovog scenarija potrebno je inovirati zakonsku regulativu, gdje će posebno mjesto imati donošenje zakona o poljoprivrednom zemljištu. Takođe, nastavak i povećanje direktne podrške proizvođačima, uz sprovođenje ostalih zadataka, rezultiraće boljim korišćenjem poljoprivrednog zemljišta.

Mogući tehnološki potencijal. U korišćenju poljoprivrednog zemljišta postoji potencijal za znatno povećanje površina pod oranicama ili vraćanje na nivo sa početka 1990-ih, od oko 50.000 ha. Takođe, površine pod višegodišnjim zasadima mogu se povećati za skoro 60%. To bi uslovalo promjenu strukture korišćenja površina, jer bi se površine pod livadama smanjile za 8-10%, a pašnjaka za 20%. Čak i u projektovanju scenarija punog korišćenja tehnološkog potencijala, ekspertska je ocjena da bi uslijedilo smanjenje površina raspoloživog poljoprivrednog zemljišta na oko 450.000 ha. Ima ocjena da su ukupne površine u izvjesnoj mjeri već smanjene, samo to nije administrativno potvrđeno.

11.3 Biljna proizvodnja

11.3.1 Žita

Žita su značajna komponenta plodoreda, bez kojih je bilo kakva intenzifikacija biljne proizvodnje nezamisliva. Razvoj organske proizvodnje, koja je istaknuta kao jedan od bitnih pravaca u razvoju poljoprivrede Crne Gore, zahtijeva uvođenje širokih, funkcionalnih plodoreda, a žita su njihova najbitnija komponenta.

Znatnije povećanje proizvodnje žita nije realno usljed ograničenog kapaciteta oraničnih površina. Međutim, sve izraženije potrebe mlinske i pekarske industrije za specifičnim vrstama žita (heljda, tvrde pšenice, razne domaće sorte ječma i raži) radi proizvodnje raznih vrsta hljeba i peciva mogu uticati da se trend smanjenja površina pod žitaricama zaustavi i eventualno počne povećavati. Takođe, radi zadovoljavanja sve izraženijih potreba stočarstva za zrnastim hranivima, pa i za djelimično ublažavanje postojećeg deficita u žitu, bilo bi potrebno povećati površine pod žitima (makar do nivoa sa početka 90-ih). To očekivanje bi se vjerovatno ostvarilo uz povoljna tržišna kretanja i uvođenjem direktnih plaćanja po hektaru.

Dosadašnji trendovi pokazuju da su u posljednjih 10-ak godina površine pod žitima svedene na jednu trećinu. Iako su prinosi po jedinici površine u istom periodu porasli za 50%, ovaj pad u površinama rezultirao je smanjenjem ukupne proizvodnje za skoro 50%.

Tabela 27: Scenarijska analiza za žitarice

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100
Površina	000 ha	18,4	6,5	35	4,5	69	8,7	134	17,0	262
Prinos	t/ha	1,8	2,7	150	3,5	130	4,0	148	5,0	185
Proizvodnja	000 t	33,1	17,6	53	15,7	90	34,8	198	85,0	484

Pesimistički scenario. U uslovima odsustva direktnih plaćanja, eventualnom ispoljavanju nepovoljnih tendencija u stočarskoj proizvodnji i mlinskoj industriji, ne bi bilo uslova za unapređivanje proizvodnje žita. U uslovima potpunog otvaranja tržišta i niske konkurentnosti domaće proizvodnje površine pod žitima će se smanjivati, a u proizvodnji će opstajati samo najbolji. Međutim, i u takvim uslovima tehnološki razvoj bio bi nastavljen, što bi dovelo do blagog rasta prinosa (za oko 30%), ali bi ukupna produkcija ipak bila manja.

Optimistički scenario. U ovom scenariju predviđa se povećanje tražnje za žitaricama koju bi uslovio razvoj mlinske i industrije koncentrovane stočne hrane. Zajedno sa uvođenjem direktnih plaćanja po hektaru i uz intenzivniji tehnološki razvoj, to bi doprinijelo osjetnom rastu ove proizvodnje. Takođe, stočarstvo se postepeno razvija, što rast u proizvodnji žita po godišnjoj stopi od 3% čini vrlo realnim. Istovremeno, prinos će rasti tako da se 2012-2014. godine može očekivati sjetva na oko 8.700 ha i produkcija od 34.800 tona.

Mogući tehnološki potencijal. Ukupan potencijal u ovom sektoru je svakako veći. Postoje velike rezerve za povećanje prinosa. Podizanjem prinosa na evropski nivo i vraćanjem obima sjetvenih površina na raniji period (1992-1994) proizvodnja bi se povećala oko 5 puta. Za ostvarenje takvog predviđanja neophodan je znatno intenzivniji razvoj stočarstva, skok u tražnji mlinske industrije za žitaricama, a tome bi doprinijelo i uvođenje direktnih plaćanja na obradive površine.

11.3.2 Krompir

Situacija u ovoj grani posljednjih godina značajno se popravlja. Evidentne su promjene u strukturi proizvodnje u pravcu većeg učešća komercijalne proizvodnje. Povećava se postepeno i učešće aprobiranog sjemena za sadnju, u proizvodnju se uvode nove, visokoprinodne sorte, tehnička opremljenost je osjetno bolja i to sve skupa za posljedicu ima kontinuirani rast prinosa po jedinici površine ali i ukupne produkcije. Na ovakve trendove značajan uticaj imaju i mjere podsticajne politike za sjemensku proizvodnju, kao i zaštita domaće proizvodnje. Cijene krompira u Crnoj Gori su visoke, tako da je proizvodnja krompira sada i ekonomski zanimljiva.

Pesimistički scenario. U uslovima brzog i potpunog otvaranja tržišta i bez direktnih plaćanja po hektaru ova proizvodnja bi, usljed niske produktivnosti, došla pod žestok udar konkurencije. Površine bi se znatno smanjile. U proizvodnji bi ostali samo najbolji proizvođači (komercijalna proizvodnja) kao i dio proizvođača koji krompir gaje za sopstvene potrebe. Iako bi tehnološki razvoj bio nastavljen, a time i rast prinosa, ipak bi ukupna produkcija bila niža, a obim zavisio od meteoroloških uslova u pojedinim godinama proizvodnje.

Tabela 28: Scenarijska analiza za krompir

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100
Površina	000 ha	8,8	6,5	74	4,1	63	4,5	69	3,8	58
Prinos	t/ha	4,7	12	255	16	133	20	167	30	250
Proizvodnja	000 t	41,4	78	189	66	84	90	115	114	146

Optimistički scenario. Proizvodnja krompira u Crnoj Gori, i pored dosta povoljnih uslova za proizvodnju, u najvećem stepenu je uslovljena domaćom potrošnjom. Očekivanje izvoza većih količina krompira nije realno, osim ranog krompira gdje se mogu ostvariti značajni ekonomski efekti. U ovom scenariju uvode se direktna plaćanja i obezbijedena je odgovarajuća zaštita od udara neloyalne konkurencije. Tehnološki razvoj se nastavlja, rastu prinosi po jedinici proizvodnje. I pored znatnog smanjenja površina pod krompirom, povećan prinos bi za konačan rezultat imao povećanje ukupne produkcije.

Mogući tehnološki potencijal. Permanentnim osavremenjivanjem tehnološkog procesa i poboljšanjem tehničke opremljenosti proizvodnje, trend povećanja prinosa po jedinici površine bio bi nastavljen i dostigao bi nivo od oko 30 t/ha, što bi znatno popravilo konkurentnost ove grane. Uz blagi rast potrošnje po stanovniku (prije svega turističke), proizvodnja i na znatno manjim površinama (3.800 ha) bila bi za gotovo 50% iznad sadašnje.

11.3.3 Povrće

Proizvodnja povrća je jedna od rijetkih grana gdje i površine i prinosi rastu. Proizvodnja povrća, prema analizama datim u dokumentu I ove strategije, iskazuje konkurentnost. Podaci su dati zbirno za sve vrste i bilo bi značajno ući u strukturu ove proizvodnje i napraviti analizu pojedinačno po vrstama. Ta tema trebalo bi da bude predmet posebne sektorske analize, kojom bi se cjelovitije sagledali svi bitni aspekti ovog, za crnogorsku poljoprivredu veoma važnog sektora.

Tabela 29: Scenarijska analiza za povrće

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100
Površina	000 ha	6,5	7,8	120	8,2	105	10,2	131	12	154
Prinos	t/ha	4,7	14,7	313	18,0	122	24,0	163	35	238
	000 t	30,6	114,7	375	147,6	129	244,8	214	420	366

Pesimistički scenario. Intenzivnijim otvaranjem tržišta, naročito dolaskom velikih trgovačkih sistema, doći će do neminovnog pada cijena za većinu vrsta povrća. To će se negativno odraziti na pijačnu prodaju i u krajnjem usporiti postojeći trend rasta. Međutim, za razliku od većine drugih sektora, ovdje se i u pesimističkom scenariju očekuje povećanje ukupne produkcije za oko 30%.

Optimistički scenario. Ovaj scenario predviđa nastavak ispoljavanja pozitivnih trendova. Stoga su realna predviđanja da se u optimalnim uslovima u narednih 8 godina duplira sadašnji obim proizvodnje. Tome u prilog ide proces unapređivanja tehnološkog nivoa proizvodnje, kroz ulaganja u plasteničku proizvodnju, mehanizaciju i opremu, poboljšanje tržišne infrastrukture i sl. Poseban doprinos daljem razvoju ovog sektora daje povratak crnogorskih proizvođača na ranija tržišta, kao što su Hrvatska, Bosna i Hercegovina, u posljednje vrijeme i Slovenija.

Mogući tehnološki potencijal. U ovom sektoru postoji značajan neiskorišćeni potencijal. Površine bi se mogle povećati za oko 50%, a prinos preko dva puta, što bi za rezultat imalo povećanje produkcije za oko 3,6 puta. Postizanje tog tehnološkog potencijala zahtijeva bolju organizaciju, veći nivo tehnologije, povećanje plasteničke proizvodnje i znatnije širenje organske proizvodnje na otvorenom, kao i stvaranje većih izvoznih mogućnosti. Potenciranje gajenja unosnih povrtnarskih kultura, te gajenje autohtonih sorti povrća uticalo bi na obogaćivanje ukupne ponude hrane, što bi sigurno moglo da se plasira kroz turizam.

11.3.4 Duvan

Proizvodnja duvana je još uvijek malog obima, ukoliko se uporedi sa raspoloživim zemljišnim resursima. Ekspertske ocjene govore da u neposrednoj blizini Skadarskog jezera postoje površine koje su manje povoljne za gajenje drugih kultura, a pružaju sve uslove za gajenje duvana. Optimalnim korišćenjem tih površina proizvodnja duvana mogla bi se višestruko uvećati u poređenju sa današnjim nivoom.

U pogledu cijene, koja je za berbu iz 2005. godine iznosila oko 2 eura, duvan sada predstavlja konkurentnu kulturu, za čije gajenje vlada veoma veliko interesovanje među proizvođačima. Međutim, dalji razvoj ove grane u znatnoj mjeri će zavistiti od poslovne politike Duvanskog kombinata Podgorica, odnosno od njegove privatizacije koja treba da uslijedi u narednih godinu dana.

Pesimistički scenario. Ukoliko bi se privatizacijom Duvanskog kombinata Podgorica okolnosti za proizvodnju duvana pogoršale (nedostatak ekonomskog interesa budućeg vlasnika da otkupljuje duvan, dalje padanje cijene na svjetskom tržištu, uskraćivanje direktne podrške proizvođačima), proizvodnja duvana bila bi dovedena u pitanje. Ako se u takvom scenariju ne bi iznašlo alternativno tržište prodaje za sirovi duvan, onda bi ova proizvodnja čak mogla da bude ugašena.

Tabela 30: Scenarijska analiza za duvan

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100	2013.	2002-04=100
Površina	000 ha	0,29	0,19	66	0	0	0,35	184	3,0	1.579
Prinos	t/ha	2,10	2,10	100	0	0	3,50	167	4,5	214
Proizvodnja	000 t	0,61	0,40	66	0	0	1,23	307	13,5	3.383

Optimistički scenario. Nastavak sadašnjih pozitivnih trendova vodiće daljem povećanju površine pod duvanom i do promjene strukture zasađenog duvana u korist širokolisnih tipova, koji su znatno prinostiji. Uvođenjem novih tipova duvana u proizvodnju i određenim tehnološkim inovacijama prinos duvana po hektaru, koji posljednjih godina značajno raste, dostigao bi 3,5 t/ha. To bi za rezultat imalo dostizanje proizvodnje od oko 1.200 t ili trostruko više u poređenju sa periodom 2002-04. Treba imati u vidu da je berba 2005. već dostigla nivo od 630 t. Međutim, teško je prognozirati da će se održati izrazito pozitivan trend ispoljen u posljednjih nekoliko godina, jer se, generalno posmatrano, uslovi za proizvodnju duvana u EU pogoršavaju (reforma podrške za duvan koja je bila najveća u biljnoj proizvodnji značice njeno razdvajanje od proizvodnje i dalju redukciju). Ukoliko Duvanski kombinat bude nakon privatizacije radio projektovanim kapacitetom, biće mu potrebno oko 3.000 t duvana godišnje. Ako od te količine 40% bude iz domaće proizvodnje, što je u skladu sa sadašnjim zakonskim rješenjem, onda bi to iznosilo 1.200 t.

Mogući tehnološki potencijal. Prirodni potencijal u vidu raspoloživih resursa za višestruko veću proizvodnju postoji. Međutim, teško je predvidjeti kretanje konkurentnosti, pa je taj tehnološki potencijal teoretski i treba ga prihvatiti sa rezervom. Ukoliko bi se javila prilika za izvoz, ovu bi proizvodnju trebalo širiti u skladu sa tim mogućnostima, jer raspoloživi zemljišni kapaciteti u Crnoj Gori omogućuju neuporedivo veću proizvodnju duvana, posebno berlej tipa, po čijoj proizvedenoj količini Crna Gora može da bude među prvima u Evropi. Stvaranjem pretpostavki za izvoz, daljnjim tehnološkim razvojem ova proizvodnja bi se vrlo brzo proširila. Proizvodnja na oko 3.000 ha, sa prinosima 4,5 t/ha učinilo bi nas značajnim izvoznikom duvana.

11.3.5 Voće

Klimatski i zemljišni uslovi omogućavaju gajenje velikog broja voćnih vrsta, kontinentalnih i subtropskih, proizvodnja voća u Crnoj Gori je, osim breskve i mandarine, uglavnom ekstenzivna. Mogućnosti koje daje zastupljenost velikog broja samoniklih (divljih) voćnih vrsta, nedovoljno su iskorišćene. Nepostojanje prerađivačkih kapaciteta i neizgrađenost stalnih kanala plasmana glavni su razlozi za spor razvoj tog sektora. Prerađevine od voća, sokovi, džemovi, sušeno voće i dr. u najvećoj mjeri se uvoze.

Podaci o postojećoj proizvodnji dati su kumulativno za sve voćne vrste pa bi, kao što je već navedeno za proizvodnju povrća, bilo veoma korisno napraviti analizu pojedinačno po vrstama, naročito sa stanovišta konkurentnosti i mogućnosti izvoza (breskva, mandarina) i realnih osnova povećanja površina u bilo kom od pretpostavljenih scenarija.

Tabela 31: Scenarijska analiza za voće

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100
Površina	000 ha	7,6	6,4	84	4,8	75	6,7	105	8,7	136
Prinos	t/ha	3,1	4,5	143	4,9	110	5,2	116	8,2	183
	000 t	23,8	28,6	120	23,6	83	34,7	121	71,1	249

Pesimistički scenario. U slučaju da se tržišne prilike pogoršaju, neminovan bi bio pad površina pod voćem za oko 25%. Procjenjuje se da bi u takvim uslovima došlo do porastao prinosa po jedinici površine, tako da bi se ukupna proizvodnja smanjila za oko 15%.

Optimistički scenario. U narednom periodu treba ulagati u podizanje između 100 i 150 ha novih zasada godišnje, što će vratiti zastupljenost voćarskih površina na nivo iz 1992. godine. U tom pravcu su usmjereni postojeći podsticaji u modernizaciju tehnologije i u unapređivanje tržišne infrastrukture za plasman voća. Uz planirano povećanje podrške investicijama u ovaj sektor, prinos po jedinici površine će se povećavati i to u konačnom može dovesti do povećanja proizvodnje za više od 20%. Posebno su povoljni trendovi za intenzivno gajene voćne vrste i relativno nove kulture (malina, kivi i sl.). Svakako da će pozitivni pomaci u izvozu (i turizmu) biti jedan od glavnih pokretača daljeg razvoja ovog sektora.

Mogući tehnološki potencijal. Raspoloživi potencijal u ovom sektoru nije ni izdaleka iskorišćen. Da bi se povoljni uslovi za gajenje voća u Crnoj Gori i potencijal u ovoj proizvodnji mogli valorizovati bilo bi potrebno podizati oko 500 ha novih voćnjaka godišnje. To bi uz intenzivni pristup gajenju doprinijelo znatnoj komercijalizaciji proizvodnje i u konačnom donijelo povećanje ukupne proizvodnje od oko 2,5 puta.

11.3.6 Maslina

Maslina pokriva trećinu ukupne površine pod voćnjacima. Preovlađuju starija stabla i autohtone sorte, koje se uglavnom koriste za proizvodnju ulja, ali i za proizvodnju konzerviranog ploda na tradicionalni način. Prinos jako varira. Stanje se u posljednjih nekoliko godina polako mijenja, posebno kada su u pitanju kapaciteti za proizvodnju maslinovog ulja, nabavkom savremenih uljara manjeg kapaciteta, a takođe i započetom obnovom starih zasada.

Tržište za proizvode od masline već sada postoji, a domaća proizvodnja je manja od sadašnje potrošnje. Čvršćim povezivanjem sa turizmom sa više aspekata bi se obogatili sadržaji i ponuda u smislu zdravstvenog turizma, mediteranske dijete, karakterističnog ambijenta i dr. To bi bilo jedno od osnovnih polazišta da maslinarstvo opet postane ekonomski zanimljiva grana poljoprivrede.

Tabela 32: Scenarijska analiza za maslinarstvo

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100
Površina	000 ha	3,00	3,20	107	3,3	103	4,2	131	5,2	163
Prinos	t/ha	0,25	0,41	164	0,7	171	1,7	415	2,9	707
Proizvodnja	000 t	0,75	1,31	175	2,2	168	7,1	541	14,9	1136

Pesimistički scenario. Za razliku od prognoza za većinu ostalih sektora, i u pesimističkom scenariju predviđa se osjetan rast proizvodnje. Uz zadržavanje sadašnjih trendova, uz već započeti program obnove zasada, doći će do povećanja proizvodnje ploda i ulja. Takođe, uz podizanje novih zasada sadašnjim tempom od 4.000 sadnica godišnje, došlo bi u narednom periodu do povećanja površine pod maslinom za oko 100 ha.

Optimistički scenario. Intenziviranjem ulaganja, posebno podrškom novim investicijama, moguće je znatno povećati proizvodnju ploda masline. Ukoliko se bude sadilo 40.000 sadnica godišnje, površina pod maslinom povećala bi se u narednih osam godina za oko 1.000 ha, prinosi na 10 kg, a proizvodnja ulja na 2,2 l po stanovniku. Razvoj turizma doveo bi do značajne realizacije proizvoda od masline preko ove privredne grane.

Mogući tehnološki potencijal. U sektoru maslinarstva postoji ogroman potencijal. Donošenjem nacionalnog programa razvoja i ulaganjem u obnovu postojećih i intenzivnijim podizanjem novih zasada omogućilo bi se povećanje površina pod maslinom kao i povećanje i maksimalno iskorišćavanje prinosa, čime bi se proizvodnja ulja povećala na 4,6 l po stanovniku. Stvaranjem tržišnih pretpostavki za punu valorizaciju te proizvodnje, uz poboljšanje marketinga te uvođenje standarda u proizvodnju, ukupna proizvodnja bi se mogla povećati za preko 11 puta.

11.3.7 Vinogradarstvo

Proizvodnja grožđa u Crnoj Gori ima uzlazne trendove. Vino je najvažniji izvozni poljoprivredni artikal Crne Gore. Ima relativno konkurentne cijene. Oko polovina proizvodnje odvija se na površinama AD "13. jul – Plantaže", koje proizvode vino u moderno opremljenim pogonima sa visokim tehnološkim standardima, uključujući ISO i HACCP standard kvaliteta. Kapacitet prerađivačkih pogona je oko 300.000 hl. U narednom periodu veću pažnju treba posvetiti autohtonim sortama vinove loze u smislu podizanja kvaliteta vina i obezbjeđivanja uslova za proširenje asortimana vina sa zaštićenim geografskim porijeklom.

Tabela 33: Scenarijska analiza za vinogradarstvo

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100
Površina	000 ha	3,7	3,9	105	4,1	105	4,8	123	7,6	195
Prinos	t/ha	6,7	9,6	143	9,8	102	9,3	96	9,0	93
Proizvodnja	000 t	24,9	37,6	151	40,2	107	4,6	119	68,4	182

Pesimistički scenario. S obzirom na dostignuti stepen razvoja i sve bolju poziciju na inostranom i domaćem tržištu, trend permanentnog povećanja površina pod vinovom lozom će se nastaviti i u slučaju da se ukupna ekonomska situacija bitnije ne poboljša. I bez znatnijih dodatnih ulaganja u ovaj sektor, nastaviće se povećavanje površina vinograda, kao i određeni rast prinosa po jedinici površine. Jedina nepoznanica u ovom sektoru mogla bi biti eventualno loše sprovedena privatizacija AD "13. jul – Plantaže", koja je predviđena za naredni period.

Optimistički scenario. Realno je očekivati da će se površine pod vinovom lozom u narednom periodu povećati za oko 1 000 ha, budući da postoje raspoloživi zemljišni kapaciteti i veoma izraženo interesovanje za zasnivanje novih vinograda u privatnom sektoru. To je u saglasnosti i sa planovima razvoja "Plantaža", lidera u ovoj grani poljoprivredne proizvodnje. Zbog traženog kvaliteta vina, može se

očekivati da će se svjesno ići na manji prinos po jedinici površine, ali to neće negativno uticati na ukupne efekte u ovoj proizvodnji. Mada se ne predviđa znatnije povećanje ukupne proizvodnje (oko 20%), realno je očekivati znatno veće pozitivne ekonomske efekte, budući da se stalno unapređuje kvalitet vina koje se plasira na inostrano tržište.

Mogući tehnološki potencijal. Raspoložive površine za podizanje novih zasada su znatno veće od postojećih i one omogućavaju da se proizvodnja skoro udvostruči. Za dostizanje tehnološkog potencijala potrebna je i veća komercijalizacija privatne proizvodnje ili njeno čvršće povezivanje (vertikalna integracija) sa AD "13 jul – Plantaže". Bitna su ulaganja u obnovu zasada, tržišnu promociju i organizovanje proizvođača. Ovako značajno povećanje proizvodnje grožđa i vina treba da prati intenzivan marketing i promocija koji otvaraju mogućnosti za plasman domaćih visokokvalitetnih vina na nova tržišta širom svijeta.

11.4 Perspektive proizvodnje u stočarstvu

11.4.1 Polazišta

U okviru ukupne stočarske proizvodnje jasno se mogu definisati dva osnovna vida proizvodnje. Jedan je gajenje preživara (goveda, ovaca i koza) i konja koje se bazira na iskorišćavanju raspoloživih poljoprivrednih površina, a drugi je gajenje živine i svinja koje je po svojoj prirodi predodređeno na manje ili više intenzivni, tj. industrijski način proizvodnje.

Kako su livade i pašnjaci dominantne u ukupnim poljoprivrednim površinama, kao i znatne površine pod šikarom, makijom i sitnim rastinjem u južnom dijelu Republike, to je uslovalo da gajenje preživara dominira u ukupnoj stočarskoj proizvodnji.

Pri projektovanju daljeg razvoja stočarske proizvodnje veoma je važno i održivo iskorišćavanje raspoloživih prirodnih resursa. To podrazumijeva da se sve potrebe u kabastoj stočnoj hrani mogu podmiriti sa raspoloživih prirodnih resursa. Postojeći stočni fond preživara izražen preko stočnih jedinica (LU – livestock unit) je na nivou od oko 195.000 LU, a proizvodnja suve materije kabaste stočne hrane sa raspoloživih površina je na nivou od oko 600.000 tona. Prosječna proizvodnja od 3,1 tone suve materije kabaste hrane po uslovnom grlu u potpunosti može da podmiri potrebe sadašnje stočarske proizvodnje.

Imajući u vidu već iznesene projekcije daljeg načina iskorišćavanja poljoprivrednih površina, uz nešto veći nivo tehnološke obrade, očekuje se postepeno povećanje obima kabaste hrane po uslovnom grlu (na 3,5 do 4 tone). Ovaj obim proizvodnje kabaste hrane predstavlja polazište za projekciju stočarske proizvodnje zasnovane na gajenju preživara.

11.4.2 Proizvodnja kravljeg mlijeka

Protekli desetogodišnji period karakteriše relativno stabilan broj muznih grla i rast proizvodnje po grlu za oko 30%. Ukupna populacija krava uslovno se može podijeliti u dvije kategorije i to: produktivnija grla koja se gaje uglavnom radi komercijalne proizvodnje mlijeka i krave dojlje od kojih se značajan dio mlijeka iskorišćava za ishranu teladi, a preostali dio za potrebe domaćinstava i preradu u mlječne proizvode. Buduće projekcije obima proizvodne mlijeka vežu se samo za populaciju muznih krava.

U sektoru proizvodnje kravljeg mlijeka u posljednje vrijeme desile su se i brojne strukturne promjene: poboljšanje rasnog sastava mlječne populacije,

povećanje broja muznih grla po farmi, zatim pojava komercijalnih farmi u privatnom sektoru. Takođe, u sektoru prerade otvoreni su nov prerađivački kapaciteti i znatno je proširena paleta proizvoda.

Perspektive daljeg razvoja proizvodnje mlijeka, generalno posmatrano, karakterisaće opadanje broja produktivnijih (muznih) grla i rast proizvodnje mlijeka po grlu, a istovremeno će rasti učešće krava dojlja u ukupnoj populaciji.

Pesimistički scenario. Ukoliko bi u narednom periodu došlo do pogoršanja uslova za ovu proizvodnju, usljed većeg otvaranja tržišta, jakog konkurentskog pritiska, te pada cijena, to bi neminovno izazvalo pad broja muznih grla (usljed gašenja manjih farmi) za oko 15%. Međutim, proizvodnje mlijeka po grlu bi ipak rasla (za oko 17%), tako da bi se ukupna proizvodnja mlijeka održala na približnom sličnom nivou ili bila nešto niža (oko 1%). I u ovom scenariju nastaviće se komercijalizacija farmi odnosno razdvajanje onih farmi koje su usmjerene na proizvodnju mlijeka, od ostalih čija grla se svrstavaju u krave dojlje.

Tabela 34: Scenarijska analiza za mlijeko

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	=100	2013.	=100	2013.	=100
Krave muzare	000 grla	105	95	90	80	84	70	74	60	63
Krave dojlje	000 grla	0	9		15	167	30	333	45	500
Mlijeka (samo muzare)	kg/grlu	1600	2300	144	2700	117	3600	157	4500	196
Proizvodnja	000 t	168	218,5	130	216	99	252	115	270	124

Optimistički scenario. U narednom periodu će se nastaviti i intenzivirati poželjne strukturne promjene: povećanje mlječnosti po grlu, a posebno ukрупnjavanje farmi (povećanje broja grla po farmi) i ukupne produkcije mlijeka po farmi, kao i unapređivanje tehnološkog nivoa proizvodnje. Stoga nije realno očekivati veći rast ukupne proizvodnje mlijeka, jer je on u najvećoj mjeri uslovljen domaćom potrošnjom, budući da su mogućnosti za izvoz relativno ograničene. Uz sve to može se očekivati povećanje ukupne proizvodnje mlijeka za oko 15%, čime bi se došlo na nivo 252 miliona kg, što je približno današnjim ukupnim potrebama Crne Gore. Ovaj nivo proizvodnje realno je dostići sa populacijom od 70.000 muznih grla (što je za 26% manje od današnje) i prosječnom proizvodnjom od 3.600 kg po grlu (ili 57% veća od današnje). Istovremeno bi rastao broj krava dojlja, koji bi dostigao 30.000.

Mogući tehnološki potencijal. Potencijal u proizvodnji kravljeg mlijeka procjenjuje se na oko 270 miliona kg, što bi se moglo dostići podizanjem tehnološkog nivoa proizvodnje, između ostalih mjera, putem znatno većih investicija u ovu proizvodnju. To bi zahtijevalo podizanje proizvodnje po grlu na nivo približan ili bar dijelom uporediv sa zemljama sa sličnim prirodnim potencijalima za ovu proizvodnju. U takvim uslovima broj produktivnih (muznih) grla opao bi na 60.000, uz istovremeni rast proizvodnje po grlu na 4.500 kg u laktaciji. Kod ovih projekcija ima se na umu da je proizvodnja u znatnoj mjeri uslovljena domaćom potrošnjom (uključujući i turističku tražnju), a ne projektuje se izvoz znatnijih količina mlječnih proizvoda. U istom periodu realno je očekivati dalji rast broja krava dojlja na oko 45.000 grla, odnosno povećanje za 5 puta u odnosu na današnji broj.

11.4.3 Ovčije mlijeko

Ovčarsku proizvodnju u Crnoj Gori duži niz godina karakteriše trend smanjenja broja priplodnih grla, a prije svega muznih. Tako je, prema procjenama, u posljednjem desetogodišnjem periodu broj muznih grla više nego prepolovljen (manji je za 57%) i iznosi oko 140.000. Istovremeno se proizvodnja mlijeka po grlu povećala za 43%, tako da je ukupna proizvodnja ovčjeg mlijeka opala za oko 40% i danas je na nivou od oko 7.300 tona.

Sa aspekta proizvodnje mlijeka, ukupna populacija ovaca u ovoj scenarijskoj analizi podijeljena je na kategoriju muznih ovaca, koje se po odbiću jagnjadi mužu i mlijeko se koristi za proizvodnju autohtonih mlječnih proizvoda, i kategoriju ovaca dojilja, koje se koriste samo za proizvodnju jagnjadi, odnosno mesa (mlijeko se koristi samo za ishranu jagnjadi). Opadanje broja muznih grla praćeno je povećanjem broja ovaca dojilja za 20-ak procenata.

Tabela 35: Scenarijska analiza za ovčije mlijeko

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	=100	2013.	=100	2013.	=100
Ovce muzare	000 grla	327	140	43	120	86	155	111	190	136
Ovce dojilje	000 grla	45	55	122	60	109	115	209	145	264
Mlijeka (samo muzare)	kg/grlu	36,4	52	143	56	108	60	115	70	135
Proizvodnja	000 t	11,9	7,3	61	6,7	92	9,3	128	13,3	183

Pesimistički scenario. Ukoliko bi došlo do radikalnijeg otvaranja tržišta i pada cijena jagnjadi i jagnječeg mesa u narednom periodu, neminovno bi se smanjio i broj muznih ovaca (za oko 15%). Proizvodnja mlijeka po grlu bi u istom periodu imala neznatan rast, tako da bi ukupna proizvodnja ovčjeg mlijeka opala za 8 do 10% u odnosu na postojeću.

Optimistički scenario. Povoljne tendencije u turizmu otvaraju sve više mogućnosti za dobru tržišnu valorizaciju specifičnih mlječnih proizvoda (sir i kajmak). Ovu tendenciju će pratiti pojačano interesovanje za komercijalne farme i za unapređivanje uslova proizvodnje kroz podizanje tehnološkog nivoa (uvođenje mašinske muže, osavremenjivanje domaće prerade i ulazak većih mljekara u preradu ovčijeg mlijeka). Time bi u narednom desetogodišnjem periodu, proizvodnja trebalo da dostigne nivo od 9.000 do 9.500 tona, što bi predstavljalo povećanje u odnosu na današnji nivo za 25 do 30%. Ovaj nivo proizvodnje ostvario bi se povećanjem broja muznih grla za 10-ak procenata i podizanjem proizvodnje po grlu za 15%, tj. na 60 kg/ovci.

Mogući tehnološki potencijal. U sektoru proizvodnje ovčjeg mlijeka tehnološki je potencijal znatno veći. On bi se mogao dostići intenzivnijim ulaganjem u unapređivanje tehnologije proizvodnje, uvođenjem standarda kvaliteta i intenzivnijim prelaskom na organsku proizvodnju. Uz stvaranje tih preduslova, mogao bi se dostići tehnološki potencijal, koji se projektuje na oko 190.000 muznih grla, uz podizanje proizvodnje mlijeka na 70 kg po grlu. Na ovaj način bi se povećala ukupna proizvodnja ovčjeg mlijeka za oko 85%. U bilo kojem od mogućih scenarija perspektiva proizvodnje mlijeka, broj grla ovaca dojilja imaće rastući trend.

11.4.4 Kozje mlijeko

U kozarstvu je, generalno posmatrano, prisutan trend povećanja broja priplodnih grla, pa time i ukupne proizvodnje. Posebno je interesantna proizvodnja kozjeg mlijeka i proizvoda od tog mlijeka, koji zbog svojih specifičnih svojstava

(terapeutskih, dijetalnih i drugih) imaju u izvjesnoj mjeri karakter ekskluzivnih i kao takvi postižu relativno visoku cijenu na tržištu.

Postojeća populacija od oko 43.000 priplodnih grla sa prosječnom proizvodnjom (prema procjenama) od 95 kg (bez onog što jare posisa) ostvaruje proizvodnju od oko 4.000 tona mlijeka.

Pesimistički scenario. Ukoliko bi uslijedilo pogoršanje tržišnih uslova za ovu proizvodnju, što je malo vjerovatno, u narednom periodu došlo bi do gašenja manjih farmi i smanjenja broja priplodnih grla. Kako se i u ovakvim uslovima očekuje blagi rast proizvodnje po grlu, ukupna proizvodnja mlijeka bi se zadržala na približno istom nivou.

Tabela 36: Scenarijska analiza za kozje mlijeko

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	=100	2013.	=100	2013.	=100
Koze muzare	000 grla	28	43	154	40	93	62	144	90	209
Prinos mlijeka	kg/grlu	70,0	95	136	102	107	130	137	160	168
Proizvodnja	000 t	1,96	4,1	208	4,1	100	8,1	197	14,4	353

Optimistički scenario. Imajući u vidu sadašnje pozitivne trendove u kozarstvu, kao i solidne raspoložive resurse, sasvim je realno očekivati da će u narednom periodu kozarska proizvodnja ukupno, pa i proizvodnja kozjeg mlijeka, biti u usponu i da će se kretati u pravcu dostizanja tehnološkog potencijala. Predviđa se istovremeno povećanje i broja mlječnih koza i mliječnosti po muznoj kozi. Budući da je oslonac razvoja ekstenzivno kozarstvo, bazirano na korišćenju jeftinih izvora kabaste hrane, ne predviđa se značajniji skok mliječnosti po grlu nego će on ostati na nivou (137 kg) koji je karakterističan za domaću balkansku kozu.

Mogući tehnološki potencijal. Ako se ima u vidu da je obim postojeće proizvodnje relativno mali, a da proizvodi od kozjeg mlijeka imaju izražen tržišni karakter, pri čemu se znatan dio plasira izvozom kroz turističku potrošnju, onda je tehnološki potencijal za ovu proizvodnju znatno veći od postojećeg. U uslovima značajnijeg tehnološkog napretka, uključujući uvođenje standarda, kao i moguću certifikaciju kozjih proizvoda kao organskih, broj koza mogao bi više nego da se udvostruči, odnosno da dostigne 90.000 muznih grla. Povećanje broja grla bilo bi istovremeno praćeno i povećanjem proizvodnje po grlu za oko 70% (gdje inače postoji relativno dosta prostora). Time bi se ukupna proizvodnja mlijeka podigla na nivo od 14.000 do 15.000 tona, što je 3,5 puta više nego danas.

11.4.5 Goveđe meso

Govedarsku proizvodnju u Crnoj Gori (proizvodnju i mesa i mlijeka), generalno uzevši, karakteriše relativno visoke cijene i niska konkurentnost u poređenju sa zemljama bližeg okruženja a i šire. Budući da nema jasne podjele između mliječnog i govedarstva za proizvodnju mesa, strukturne promjene koje su se desile u sektoru proizvodnje mlijeka odnose se i na proizvodnju goveđeg mesa.

U posljednjem desetogodišnjem periodu proizvodnja goveđeg mesa bila je u blagom porastu (na ukupnom nivou oko 10%) i sada iznosi oko 9.600 tona, što je bilo praćeno smanjenjem broja zaklanih grla, a povećanjem mase trupova sa 98 na 110 kg/grlu.

Dalje perspektive razvoja ove vrste proizvodnje zavisice u velikoj mjeri od opšte situacije na tržištu kao i od mjera agrarne politike.

Tabela 37: Scenarijska analiza za meso goveda

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	=100	2013.	=100	2013.	=100	2013.	=100
Zaklano grla	000 grla	90	87	97	79	91	82	94	84	97
Masa trupova	kg/grlu	98	110	112	120	109	140	127	165	150
Proizvodnja	000 t	8,8	9,6	110	9,5	99	11,5	120	13,9	145

Pesimistički scenario. Imajući u vidu strukturne poteškoće u ovom sektoru i nisku konkurentnost, u uslovima intenzivnijeg otvaranja tržišta i izostanka dosadašnje podrške ovom sektoru, došlo bi do stagniranja, pa čak i pogoršanja stanja. Opao bi broj zaklanih grla, mada bi to bilo praćeno izvjesnim povećanjem prosječne mase pred klanje, pa time i mase trupova (za 9 do 10%). U takvim okolnostima, može se očekivati da se ukupna proizvodnja goveđeg mesa zadrži na približno istom ili nešto nižem nivou od postojećeg.

Optimistički scenario. U ovom scenariju predviđa se stabilizovanje tržišnih prilika i nastavak jačanja vertikalne integracije između sve perspektivnije mesne industrije i primarnog sektora. Stabilan razvoj ovog sektora traži još izdašnju budžetsku podršku, budući da je ovo sektor na kojem se u najvećoj mjeri ogleda multifunkcionalni karakter poljoprivrede i tijesna povezanost sa ruralnim razvojem. Dodatni impuls povećanju proizvodnje mesa će dati i razvoj mljekarskog sektora. Stoga je u projektovanom periodu realno očekivati povećanje proizvodnje goveđeg mesa do 20%, čime bi se dostigla proizvodnja od 11.500 tona mesa, što bi predstavljalo značajan napredak, ali bi još uvijek bilo nešto ispod današnjih potreba.

Mogućí tehnološki potencijal. Pri razmatranju mogućeg tehnološkog potencijala treba imati u vidu da je domaća proizvodnja u značajnoj mjeri uslovljena domaćom potrošnjom, jer su mogućnosti za izvoz znatnijih količina mesa goveda (svih kategorija) u sadašnjim prilikama realno ograničene. Uz intenzivnija ulaganja i tehnološki napredak, proizvodnja po grlu bi mogla ostvariti značajniji rast (do 50%), tj. da dostigne nivo od 160 kg/grlu. Na povećanje klanične mase išlo bi se putem produženog tova teladi, a u manjoj mjeri intenzivnim tovom junadi zbog nedostatka kvalitetne krmne baze. Dodatna mogućnost u ovom sektoru leži u organskoj proizvodnji putem pašnog tova junadi. Korišćenjem tih potencijala mogla bi se ostvariti proizvodnja od oko 14.000 tona mesa.

11.4.6 Ovčije meso

U ovčarstvu je u dužem vremenskom nizu prisutan trend smanjenja broja priplodnih grla, a time i broja zaklanih grla i proizvodnje mesa, kao glavnog proizvoda. Iako su aktuelne cijene jagnječeg mesa relativno niske i konkurentne, pogotovu u odnosu na zemlje EU, zbog neadekvatne tehnološke opremljenosti klaničnih kapaciteta, izvoza još uvijek nema. U posljednjih 10 godina broj zaklanih grla i proizvodnja ovčjeg mesa znatno je smanjena i sada, prema procjenama, iznosi oko 4.500 tona.

Tabela 38: Scenarijska analiza za ovčije meso

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	=100	2013.	=100	2013.	=100	2013.	=100
Zaklano grla	000 grla	352	199	57	185	93	280	141	340	171
Masa trupova	kg/grlu	22,1	22,3	101	20	90	20	90	20	90
Proizvodnja	000 t	7,8	4,4	57	3,7	83	5,6	127	6,8	153

Pesimistički scenario. Do ostvarenja ovog scenarija, došlo bi uz jačanje migracionih procesa na relaciji selo-grad u izrazito "ovčarskim krajevima" Crne Gore i uz potpuni izostanak paketa mjera za podršku ruralnom razvoju. Došlo bi do gašenja farmi i smanjenja broja zaklanih grla i pada proizvodnje ovčjeg mesa za 15 do 20%.

Optimistički scenario. Pretpostavke za optimističku projekciju su: zaustavljanje negativnog trenda kretanja broja ovaca i povećanje broja grla u većim stadima, konkurentna cijena jagnječeg mesa, pozitivne tendencije u turizmu i afirmacija konzumiranja jagnjetine kroz nacionalne restorane, osposobljavanje klaničnih kapaciteta i približavanje standardima za izvoz, nastavak budžetske podrške za ovčarsku proizvodnju. Ovaj scenario predviđa povećanje broja zaklane jagnjadi za 40%, uz prilagođavanje tjelesne mase zahtjevima tržišta, što bi značilo smanjenje prosječne mase trupova na 90% od postojećeg nivoa.

Mogućí tehnološki potencijal. Potencijal u ovoj proizvodnji je znatno iznad sadašnjeg nivoa proizvodnje, posebno ako se ima u vidu da postoje raspoloživi zemljišni resursi za ovu proizvodnju. Sa značajnijim tehnološkim napretkom u svim fazama proizvodnje, pogotovu u segmentu tehničkog osposobljavanja za potrebe izvoza, proizvodnja ovčjeg mesa se može povećati za preko 50%, tj. dostići obim od 6,5 do 7 hiljada tona. Ova proizvodnja se može ostvariti povećanjem broja zaklanih grla za 70%, pri čemu bi se klanična masa, kao i u prethodnom scenariju, smanjila.

11.4.7 Svinjsko meso

Proizvodnja svinjskog mesa u Crnoj Gori odvija se na dosta niskom tehnološkom nivou, sa relativno visokim izlaznim cijenama i niskom konkurentnošću. Usljed toga je obim ove proizvodnje daleko ispod nivoa koji bi zadovoljio domaće potrebe.

Tokom posljednjih desetak godina, uz povremena osciliranja, došlo je do blagog smanjenja broja zaklanih grla i povećanja klanične mase tih grla (za oko 10%), tako da se proizvodnja svinjskog mesa manje više održala na približno istom nivou (4 do 4,5 hiljade tona).

Tabela 39: Scenarijska analiza za svinjsko meso

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	=100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100	2013.	2002-04 =100
Zaklano grla	000 grla	63	56	89	50	89	73	130	85	152
Masa trupova	kg/grlu	69	76	110	80	105	76	100	75	99
Proizvodnja	000 t	4,4	4,3	97	4,0	94	5,5	130	6,4	150

Pesimistički scenario. Uzimajući u obzir današnji ekonomski ambijent za ovu proizvodnju, u narednom periodu se ne očekuje veći stepen komercijalizacije proizvodnje svinjskog mesa. Ukoliko izostane čvršće povezivanje klanične i mesne industrije sa primarnim sektorom, može doći do blagog pada broja zaklanih grla (do 10%) uz povećanje klanične mase, tako da bi se ukupna proizvodnja manje - više održala na istom nivou ili čak bila nešto niža.

Optimistički scenario. Projekcije u ovom scenariju moguće je ostvariti ukoliko dođe do uspostavljanja čvršće povezanosti između mesne industrije i primarne proizvodnje. Tome će doprinijeti i zaokruživanje odgovarajućih proizvodnih cjelina: proizvodnja koncentrovane stočne hrane – farme – mesna industrija – trgovinska mreža. Smanjivanje i potpuno ukidanje izvoznih subvencija u državama iz kojih se nabavlja sirovina za domaću mesnu industriju usmjeriće njihovu tražnju ka domaćoj proizvodnji. U takvom scenariju realno je očekivati da u narednom periodu dođe do rasta proizvodnje za oko 30%, što bi još uvijek bilo daleko ispod domaćih potreba u svinjskom mesu.

Mogući tehnološki potencijal. Postoje odgovarajuće pretpostavke da srednjoročni tehnološki potencijal u proizvodnji svinjskog mesa bude znatno veći od današnjeg. Pri tome svakako treba imati u vidu da je trenutna pokrivenost domaće potrošnje domaćom proizvodnjom ispod 40%. Zatim, značajan pokretač proizvodnje svinjskog mesa mogu biti već izgrađeni i afirmisani kapaciteti koji se bave sušenjem i proizvodnjom specifičnih dimljenih proizvoda od svinjskog mesa, kao što je njeguški pršut i dr. Može se očekivati da će interes ovih privrednih subjekata biti da, radi zaštite geografskog porijekla svojih proizvoda ili dobijanja robne marke, dio potreba u mesu podmiruju iz domaće proizvodnje. Uz gore navedene pretpostavke i obavezno tehnološko unapređivanje, proizvodnja svinjskog mesa može se povećati za oko 50% i dostići obim od oko 6.500 tona.

11.4.8 Živinsko meso

Sektor proizvodnje živinskog mesa posljednjih godina karakterisale su brojne strukturne promjene i to: otvaranje većeg broja komercijalnih farmi koje se bave tovom brojlera, otvaranja fabrika stočne hrane, formiranje inkubatorske stanice i roditeljskog jata. Ovome treba dodati i otvaranje savremenih klaničnih i prerađivačkih kapaciteta. Sve to je uticalo da se proizvodnja živinskog mesa poveća za oko 60% i to u prvom redu putem brojlerske proizvodnje. Postojeća proizvodnja živinskog mesa, prema procjenama, iznosi oko 2.400 tona.

Tabela 40: Scenarijska analiza za živinsko meso

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	2013.=100	2013.	2013.=100	2013.	2013.=100
Proizvodnja	000 t	1,5	2,4	160	2,6	108	4,0	167	5,1	212

Pesimistički scenario. U slučaju pesimističkog scenarija, koji bi podrazumijevao brzo i potpuno otvaranje tržišta i konkurentski pritisak mesa čiji se izvoz još uvijek subvencionira, uslijedio bi poremećaj na tržištu i opao bi obim komercijalne proizvodnje. To bi za posledicu imalo zaustavljanje postojećeg trenda rasta i stagnaciju ove proizvodnje na približno današnjem nivou ili eventualno ostvarivanje neznatnog rasta.

Optimistički scenario. Prema ovom scenariju, proizvodnja živinskog mesa u narednih desetak godina će nastaviti dosadašnje pozitivne trendove

uz sve bolju konkurentnost proizvoda i promociju potrošnje mesa u svježem i rashlađenom stanju. Dalji rast biće uslovljen i povećanjem konzumiranja ove vrste mesa. U odnosu na sadašnji nivo, u predviđenom periodu realno je povećanje za preko 60%.

Mogući tehnološki potencijal. Ako proizvodnja živinskog mesa uspije ostati konkurentna na domaćem tržištu, onda postoje realne mogućnosti za nastavak rasta ove proizvodnje. U tim okolnostima proizvodnja bi mogla više nego da se udvostruči i tako dostigne nivo od oko 5.000 tona živinskog mesa, čime bi se približila zahtjevima domaće potrošnje.

11.4.9 Jaja

Proizvodnja jaja u posljednjih desetak godina imala je rast od 37%. Današnja proizvodnja je na nivou od oko 120 miliona komada, od čega je približno 60% iz čisto komercijalne proizvodnje (velike – bivše društvene farme i veći broj porodičnih farmi kapaciteta do 10.000 ptica). Ostatok proizvodnje uglavnom je u domaćinstvima. Inače, proizvodnju jaja karakterišu relativno visoke cijene, što ima za posledicu nisku konkurentnost. Međutim, s obzirom da se radi o specifičnom proizvodu sa kratkim rokom trajanja, on nalazi svoje mjesto u domaćoj potrošnji.

Tabela 41: Scenarijska analiza za jaja

Pokazatelj	Jed. mjere	Stanje			Pesimistički		Optimistički		Tehnološki potencijal	
		1992-1994	2002-2004	1994=100	2013.	2013.=100	2013.	2013.=100	2013.	2013.=100
	mil. kom.	87,6	120	137	110	92	140	117	170	142

Pesimistički scenario. Ako u narednom periodu dođe do pogoršanja uslova poslovanja, većeg poremećaja i dispariteta cijena osnovnih inputa, došlo bi i do stagnacije ove proizvodnje i smanjenja kako obima proizvodnje u domaćinstvima tako i smanjenja komercijalne proizvodnje. Na ukupnom nivou proizvodnja bi opala do 10%.

Optimistički scenario. Imajući u vidu važnu specifičnost ove proizvodnje koja se ogleda u tome da se stanovništvo uglavnom lokalno snabdijeva ovim proizvodom i da nema snažnog konkurentskog pritiska sa udaljenijih destinacija, proizvodnja jaja u narednom periodu imaće trend rasta (mada nešto sporiji nego u prethodnom desetljeću) i kretaće se u pravcu dostizanja tehnološkog potencijala.

Mogući tehnološki potencijal. Srednjoročni tehnološki potencijal u proizvodnji jaja mogao bi i trebalo da bude proizvodnja oko 170 miliona komada, pod uslovom da održi konkurentnost na domaćem tržištu. To bi predstavljalo povećanje postojeće proizvodnje za oko 40% i moglo bi da podmiri ukupne crnogorske potrebe u ovom proizvodu.

12 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Šta su pokazale dosadašnje analize? Poljoprivreda ima značajnu ulogu u privrednom razvoju Crne Gore, budući da samo primarni sektor doprinosi sa više od 10% ukupnom BDP. Još je veći njen značaj za razvoj ruralnih sredina, budući da je poljoprivreda još uvijek dominantno zanimanje seoskog stanovništva.

Pored svih teškoća vezanih za tranziciju i opšteg ekonomskog zaostajanja tokom devedesetih, poljoprivredna proizvodnja nije imala pad, već je bilježila rast po stopi od 2,8% u prosjeku.

Potrebno je istaći, da su u proteklom periodu nastale odgovarajuće promjene u ukupnom odnosu društva prema ovom, ranije zapostavljenom sektoru, i da je došlo i do određenih reformskih pomaka (liberalizacija tržišta, promjene u agrarnoj politici i visini budžetske podrške za poljoprivredu, kao i institucionalne promjene). Pozitivne promjene su, očigledno, dale doprinosu rastu obima proizvodnje u tim nepovoljnim ekonomskim uslovima, ali nema vidljivih pokazatelja o pozitivnim strukturnim promjenama: posjed je dosta mali i usitnjen a prisutno je dalje njegovo usitnjavanje (fragmentacija), ostaju znatne površine neobrađene, tehnološki nivo proizvodnje je nezadovoljavajući, primjena savremenih standarda u proizvodnji, posebno u primarnom sektoru, još uvijek je na veoma niskom nivou; ukupna produktivnost je niska.

U tom pogledu je najbitniji zaključak analize stanja relativno niska cjenovna konkurentnost crnogorske poljoprivrede, koja se, prije svega, može smatrati logičnim proizvodom navedenih nepovoljnih strukturnih karakteristika, a dijelom, po mišljenju eksperata, nerealnim očekivanjem jednog broja proizvođača da se u poljoprivredi treba i može na kratak rok stvoriti velika zarada.

Rezultat niske konkurentnosti je podatak da je Crna Gora neto uvoznik hrane sa dosta visokim deficitom (145 mil. eura), koji je ekvivalentan gotovo desetini ukupnog BDP-a a, s druge strane, raspolaže znatnim zemljišnim resursima (0,84 ha ukupnog i 0,30 ha obradivog zemljišta po stanovniku).

Crnogorska vlada pokušavala je rješavati problem nekonkurentnosti i podrškom poljoprivredi. Analiza podrške poljoprivredi ukazuje da Crna Gora spada u zemlje sa srednje visokim nivoom potpore poljoprivredi. Međutim, ta analiza otkriva i jedan paradoks: budžetska podrška je veoma niska (oko 12 € po stanovniku) i na znatno je nižem nivou nego u zemljama koje su 2004. pristupile EU (70 €), ali je 95% te agregatne podrške uslovljeno cjenovnom podrškom. Čak i cjenovna podrška nije prvenstveno rezultat visoke carinske zaštite, nego stanja na tržištu.

Svakako da crnogorska poljoprivreda ima svoje potencijale, ali joj prijete i opasnosti. Tako SWOT analiza ukazuje da postoje određene prednosti i šanse crnogorske poljoprivrede, čija će puna valorizacija, uz sve iznesene podatke i ocjene o poteškoćama i opasnostima, predstavljati ogroman izazov za ovaj sektor.

Analiza stanja i SWOT analiza omogućile su i predviđanja i ekspertske ocjene budućih kretanja u poljoprivredi. Prema tim predviđanjima, datim u formi scenarijske analize, postoje realni tehnološki potencijali za znatno povećanje proizvodnje u narednih desetak godina, u nekim sektorima čak i više nego dvostruko. Međutim, za ostvarivanje optimističkog scenarija polazi se od nekoliko važnih pretpostavki: povoljna ekonomska situacija, jačanje institucionalne i finansijske podrške daljem razvoju, uspješno sprovođenje međunarodnih integracija STO i EU i dr. Scenarijska analiza takođe prikazuje i mogući pesimistički scenarij ukoliko se te pretpostavke ne ostvare. To bi značilo zaustavljanje razvoja i ponovnu marginalizaciju poljoprivrede, što bi u znatno izoštrenijim uslovima konkurencije imalo loše posljedice i na cijelokupan razvoj ruralnih područja.

Imajući u vidu navedene ocjene, a posebno već otpočete integracione procese (učlanjivanje u STO i pristupanje EU) koji u znatnoj mjeri, ako ne i potpuno, definišu buduću okvir razvoja, Crnoj Gori ne preostaje drugo nego da na bazi dosadašnjih iskustava i rezultata odlučnije krene u prevazilaženje strukturnih problema i savlađivanje brojnih izazova. Potrebno je donijeti odluku o konceptu razvoja poljoprivrede i ruralnih sredina i ponuditi jasan odgovor o odnosu države prema tom razvoju. Evropski put to nameće kao neodložnu obavezu.

Koji su preduslovi daljeg razvoja i prvi koraci koje je neophodno preduzeti u budućem periodu:

- definisanje novog koncepta razvoja poljoprivrede, sa svim neophodnim elementima za njegovu realizaciju u novoj agrarnoj politici (ciljevi, mjere i instrumenti za realizaciju);
- nastavak i intenziviranje sprovođenja reformi u oblasti agrarne politike, zakonske regulative, kao i u oblasti institucionalne podrške razvoju poljoprivrede.

Odgovorima na te izazove bavi se dokument "Platforma, stubovi i ciljeve reformi", koji proizlazi iz ovih analiza.

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA
Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja

***PLATFORMA, CILJEVI
I STUBOVI REFORME***

1 UVOD – RAZLOZI ZA IZRADU STRATEGIJE

1.1 Crnogorska poljoprivreda i njena agrarna politika su pred važnim izazovima

U proteklih petnaest godina desile su se veoma krupne promjene u političkom okviru i makroekonomskim odnosima koje su se odrazile na ostale aspekte ukupnog života i privređivanja u Crnoj Gori. Uvođenje tržišnih principa i izgradnja atributa samostalne države svakako da su imali uticaj i na poljoprivredu, kao veoma specifičan i osjetljiv sektor. Otvaranje prema međunarodnoj zajednici, a posebno jasno opredjeljenje za evropske integracione procese, zahtijeva novo definisanje uloge i značaja poljoprivrede. Pravo je vrijeme da se izradi jasan konceptualni okvir i strategija, koja će dati odgovor na ključna pitanja u sektoru proizvodnje hrane. Posebno je važno što Strategija nudi nove perspektive razvoja ruralnih područja.

Prije tranzicije, agrarna politika i mjere za njenu implementaciju primarno su bili usmjereni u razvoj tadašnjeg društvenog sektora, koji čak ni tada nije imao znatnije učešće u ukupnim poljoprivrednim kapacitetima Crne Gore. Takva državna politika imala je za rezultat funkcionisanje određenog broja kombinata, od kojih je mnoštvo opstajalo upravo zahvaljujući izdašnoj državnoj pomoći. Poljoprivreda na privatnim porodičnim gazdinstvima ostala je relativno nerazvijena, tržišno nedovoljno usmjerena, sa tradicionalnim tehnologijama, i imala više socijalni nego ekonomski značaj. Sa uvođenjem tržišnih principa i umanjivanjem državne podrške, mnogi su se od tih kombinata ugasilili. Neki su određeno vrijeme tavorili i nijesu uspjeli da se prilagode novim uslovima poslovanja a samo je manji broj njih uspješno prevladao teškoće.

Industrijalizacija je ubrzala migraciju stanovništva iz sela u grad, koje je kasnije, usljed propadanja velikih industrijskih sistema i gašenja radnih mjesta, zapadalo u specifičan vid siromaštva – besperspektivnost. S druge strane, proizvodni resursi u poljoprivredi nijesu na valjan način iskorišćeni, tako da veliki dio stanovništva Crne Gore živi u dosta teškim životnim uslovima.

Tranzicija je uklonila prepreke razvoja poljoprivrede na privatnim porodičnim gazdinstvima, ali nije razriješila temeljne strukturne dileme i nije omogućila željeni tempo razvoja.

Jedan od prvih tranzicijskih koraka bilo je vraćanje društvenog poljoprivrednog zemljišta prethodnim vlasnicima, što je praktično bilo preteča ukupne privatizacije u Crnoj Gori. Sa stanovišta korišćenja vraćenog zemljišta, taj proces do sada nije dao željene rezultate.

U prethodnim godinama, iako nepovoljnim za dinamičniji razvoj, Vlada Republike Crne Gore pokušavala je promijeniti ovo stanje pokretanjem znatnog

broja konkretnih inicijativa i reformskih koraka u poljoprivredi. Agrarna politika se konačno okrenula razvoju poljoprivrede na porodičnim gazdinstvima. Paralelno je tekao proces liberalizacije i izlaganja mnogih subjekata ozbiljnijoj tržišnoj utakmici. Na površinu su isplivale i brojne slabosti u mnogim sektorima. Crnogorska poljoprivreda se otvarala uvođenjem tržišnih principa i primjenom međunarodnih standarda i prakse.

Navedene promjene neminovno su doprinijele izmjeni samog poimanja poljoprivrede. Sa konkretnim rezultatima vraćano je samopouzdanje i u znatnoj mjeri promijenjeno ustaljeno mišljenje da biti seljak predstavlja svojevrsnu društvenu kaznu, a ne sopstveni izbor i mogućnost stvaranja prihoda za brojna domaćinstva u ruralnim sredinama. Ubrzavanju promjene odnosa prema poljoprivredi, pored Vladinih programa, sigurno da je doprinijelo i postojanje znatnih tehnoloških viškova u velikim industrijskim preduzećima.

Poljoprivreda je često bila jedina mogućnost za obezbjeđivanje prehrambene sigurnosti i zarade. U tom pogledu, poljoprivreda, pogotovo u udaljenim ruralnim područjima, još uvijek ima važnu ulogu socijalnog amortizera, što ima pozitivne i negativne predznake. Ona ublažava socijalne tenzije, ali se na taj način održava usitnjen sektor i usporavaju nužne strukturne promjene.

Crnogorska poljoprivreda je uz međunarodnu podršku ušla i u proces reforme institucija. Tako je među prvim od zemalja u regionu uvela novi sistem plaćanja mlijeka u otkupu i radi toga formirala Laboratoriju za mljekarstvo. Kasnije je izgrađena nova Specijalistička dijagnostička laboratorija u veterini, opremljena fitosanitarna laboratorija, uz nastojanje da se njihovi kapaciteti prilagode realnim zahtjevima sektora u kojima su osnovane. Na savremenim principima formirana je Služba za selekciju stoke, a kasnije Savjetodavna služba za biljnu proizvodnju.

Postignuti su određeni rezultati i na polju obuke i stručnog osposobljavanja u oblasti poljoprivrede i veterine. Dok su tokom devedesetih odlasci na usavršavanja van Crne Gore bili prava rijetkost ili gotovo prekinuti, u posljednjih pet godina, znatno su češći odlasci u inostranstvo inženjera poljoprivrede i veterinarara, bilo iz javnog ili privatnog sektora. Takođe, mnogi su poljoprivredni proizvođači dobili priliku da upoznaju praksu svojih kolega u drugim zemljama.

Postignut je napredak u redefinisaju instrumenata zaštite domaće proizvodnje. Ukinuta su količinska ograničenja pri uvozu, ali su određeni osjetljivi proizvodi zaštićeni neminovnim povećanjem carinskih stopa i uvođenjem prelevmana kao fleksibilnog prelaznog rješenja. Donesen je i Zakon o spoljnoj trgovini koji je potpuno usklađen sa principima Svjetske trgovinske organizacije (STO) i koji predviđa tri važna instrumenta zaštite: antidamping, kompenzatorne carine i mjere zaštite od prekomjernog uvoza.

Navedeni reformski iskoraci i ostvareni rezultati na unapređivanju poljoprivrede, iako još nedovoljni, predstavljaju solidnu osnovu za buduće korake i za definisanje dugoročne razvojne strategije. Oni su istovremeno ubrzali postavljanje brojnih pitanja i otvaranje novih dilema vezanih za budući održiv razvoj proizvodnje hrane i ruralnih područja Crna Gore.

Ovome treba dodati i činjenicu da su, u posljednje dvije godine, intenzivirane pripreme za samostalni ulazak Crne Gore u Svjetsku trgovinsku organizaciju i za proces stabilizacije i pridruživanja Evropskoj uniji, poštujući princip dvostrukog kolosijeka, koji stvara mogućnost da Crna Gora samostalno pregovara u mnogim sektorima, uključujući i poljoprivredu. U oba slučaja poljoprivreda je, bez sumnje, jedno od najosjetljivijih, najobimnijih i najslabijih pitanja za pregovore.

Dosadašnji strateški dokumenti vezani za oblast poljoprivrede bili su

uglavnom karakteristični po tome što su predlagali opsežne mjere za postizanje određenih ciljeva, koji su često bili postavljeni dosta ambiciozno, ponekad i prilično nerealno. Previše su bili proizvodno orijentisani, a nijesu dali ono što je najbitnije: definisanje značaja poljoprivrede i uloge države u njenom razvoju. Ti dokumenti nijesu izdržali probu vremena, ostajali su više spisak dobrih želja ali ne i platforma za promjenu stanja.

Prema tome, razlozi za izradu strategije mogli bi se podvesti pod tri osnovna:

- Crnogorska poljoprivreda nalazi se u veoma intenzivnom procesu promjena, počev od promjene samog razumijevanja suštinske uloge poljoprivrede za razvoj jedne države, pa do nužnih institucionalnih promjena;
- Nedostatak strateškog dokumenta za planiranje razvojne politike - postojeći dokumenti su, usljed dinamičnih promjena, prevaziđeni ili nemaju dovoljan obuhvat da nadomjestu ulogu i značaj koji treba da ima dokument Strategije;
- Potreba redefinisanja agrarne politike kako bi ona omogućila dalji dugoročno održiv razvoj poljoprivrede i, što je posebno važno, potreba da se ta politika usklađuje sa zahtjevima međunarodnih integracionih procesa, prije svih pristupanja Svjetskoj trgovinskoj organizaciji i članstva u Evropskoj uniji.

Sve navedeno ukazuje da se sada poljoprivreda zaista nalazi na svojevrsnoj raskršnici i pred brojnim novim izazovima:

- Kako izgraditi održiv i efikasan sektor koji može da bude konkurentan na širem tržištu?
- Kako ubrzano raditi na povećanju ukupne poljoprivredne proizvodnje do optimalnog korišćenja raspoloživih resursa s ciljem da se poveća prehrambena sigurnost i bezbjednost hrane?
- Kako osigurati održiv razvoj ruralnih područja, imajući u vidu sve njegove aspekte, posebno očuvanje životne sredine i poboljšanje životnog standarda seoskog stanovništva?
- U kom pravcu reformisati i izgrađivati institucije kako bi one mogle odgovoriti razvojnim potrebama i zahtjevima EU integracija?

Izrada strateškog dokumenta koji će biti platforma za dalje aktivnosti na stvaranju povoljnih uslova za razvoj poljoprivrede, prvi je preduslov u odgovoru na brojne izazove.

1.2 Ciljevi izrade Strategije

Osnovni je cilj ovog projekta izrada strateškog dokumenta koji će predstavljati platformu oko koje treba postići nacionalni konsenzus i koji će ponuditi:

- agrarnu politiku koja će omogućiti realizaciju ciljeva Strategije i evropske integracione procese u crnogorskoj poljoprivredi,
- set neophodnih krovnih zakona – koji će biti osnova za dalje usklađivanje zakonske regulative sa EU,
- institucionalna rješenja neophodna za realizaciju Strategije, usklađena sa realnim mogućnostima Crne Gore i sposobna da odgovore zahtjevima pristupanja EU.

Šta Strategija treba da ponudi?

Osnovne naznake budućeg razvoja, a naročito:

- pravce razvoja poljoprivrede i prerađivačke industrije u skladu sa orijentacijom da se u Crnoj Gori razvija održivi koncept ekonomije u kojoj se snažno afirmiše očuvanje životne sredine i održivo gazdovanje prirodnim resursima, gdje organska (ekološka ili biološka) poljoprivreda ima posebno mjesto;
- model razvoja koji će definisati jasnu ulogu države u odnosu na pitanje da li u Crnoj Gori stvoriti potpuno otvoreno tržište hrane, bez regulativne uloge države, ili zaštititi domaću proizvodnju hrane da bi se mogla uopšte razvijati;
- ubrzaniji razvoj sektora u kojima postoji znatan potencijal za povećanje obima proizvodnje do optimalnog nivoa korišćenja resursa i dugoročno održiv razvoj sektora koji mogu da budu konkurentni na širem tržištu.

Pravce reforme u tri najvažnija segmenta:

- *Reforma agrarne politike* - Identifikacija ciljeva i uvođenje instrumenata agrarne politike, koji omogućavaju:
 - efikasno približavanje Crne Gore evropskim integracijama postepenim usklađivanjem politike sa principima Zajedničke poljoprivredne politike (Common Agricultural Policy - CAP);
 - modernu ulogu države u razvoju poljoprivrede i ruralnih sredina.
- *Reforma pravnih i regulativnih propisa* - Definisanje propisa, pogotovo krovnih zakona, koji daju pravnu osnovu za:
 - izvođenje Strategije;
 - usklađivanje ogromnog broja propisa (oko 4.000 dokumenata sa preko 40.000 strana teksta) sa legislativom
 - Acquis communautaire EU (propisi, direktive, smjernice i sl.).
- *Institucionalne reforme* koje, uz maksimalno uvažavanje realnih mogućnosti države Crne Gore u pogledu njene veličine i ekonomske snage, ljudskih kapaciteta, veličine i značaja sektora poljoprivrede, nude rješenja za:
 - implementaciju Strategije,
 - harmonizaciju djelovanja države sa zahtjevima međunarodne zajednice, prije svega Evropske unije,
 - efikasnu primjenu politike i regulative u praksi,
 - definisanje nove, moderne uloge državne uprave na tom području, uključujući formiranje kompetentnih tijela za pojedine oblasti i reformu ostalih subjekata i institucija u poljoprivredi.

2 POLAZIŠTA PLATFORME STRATEGIJE

2.1 Stanje u poljoprivredi i agroindustriji¹⁴

2.1.1 Poljoprivreda je značajan privredni sektor

Primarna poljoprivredna proizvodnja ima relativno visoko učešće (11,3% - zvanična statistika) u ukupnom domaćem proizvodu (BDP). Nešto iznad 60% vrijednosti poljoprivrede odnosi se na stočarsku proizvodnju, a ostalo na biljne kulture. Ovi podaci govore o velikom ekonomskom značaju poljoprivrede.

Iako nema jasnih podataka o radnoj snazi u poljoprivredi već sam podatak o učešću u BDP ukazuje da je poljoprivreda značajna i u pogledu zapošljavanja aktivnog stanovništva. U vezi sa raspoloživošću radne snage za poljoprivredu, često se javljaju dva dosta pojednostavljena i prilično površna prilaza. Prvi je da nema radne snage i da neće niko da radi na selu i u poljoprivredi. Drugi, opet, ima jednu dosta izraženu demagošku dimenziju i zasniva se na mišljenju da poljoprivreda treba da apsorbira gotovo sve viškove radne snage, nastale gašenjem većih industrijskih kapaciteta i da se treba frontalno vraćati selu. Ima mnogo pokazatelja koji govore da, uzevši crnogorsku poljoprivredu u cjelini, radna snaga nije najveća prepreka njenom bržem razvoju. Ministarstvo poljoprivrede ocjenjuje da se u svakoj novoj inicijativi, projektu ili kreditnom aranžmanu pojavi dovoljan broj kandidata koji iskazuju spremnost da se bave poljoprivredom kao porodičnim biznisom.

Problem radne snage jeste izražen u udaljenijim seoskim područjima Crne Gore, ali se on neće moći rješavati pozivima za frontalni povratak nego dobro osmišljenom politikom ruralnog razvoja, kroz koju će mladi ljudi uviđati svoju šansu da se bave poljoprivredom i sa njom vezanim djelatnostima, ili čak djelatnostima iz drugih sektora. Uostalom, iskustva neuporedivo razvijenijih evropskih zemalja govore da se i tamo broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva smanjuje, ali to nema uticaja na obrađenost poljoprivrednih površina i kvalitet života na selu. Suprotno, migracijski tokovi u pravcu selo - grad tamo su sve manje izraženi ili se čak okreću. To ukazuje da dobro osmišljenom politikom ruralnog razvoja seoski prostor može pružati uporediv kvalitet života i rada.

¹⁴ Detaljan prikaz stanja dat je u dokumentu 1 Strategije. Ovdje su napomenute neke najvažnije činjenice vezane za izbor koncepta agrarne politike.

U Crnoj Gori značaj poljoprivrede ispoljava se i kroz ulogu važnog socijalnog amortizera negativnih promjena u drugim djelatnostima i kroz doprinos smanjivanju siromaštva – problema koji se posebno ispoljava tokom tranzicije. Međutim, iskustva razvijenih zemalja govore da primarna poljoprivreda ne može apsorbirati znatniji broj radne snage i da bi takav pristup zapravo blokirao ekonomski razvoj poljoprivrede. Nova radna mjesta u ruralnim područjima su preduslov i za značajniji razvoj poljoprivrede. Oboje je moguće jedino sa razvojnom funkcijom države. Samo djelovanjem tržišta neće se stvoriti uslovi za normalni ekonomski razvoj poljoprivrede i ruralnih područja, koja predstavljaju većinu ukupnog prostora države.

Značaj poljoprivrede se, svakako, ne može posmatrati samo sa stanovišta visokog učešća u GDP i u aktivnom stanovništvu. O tome najbolje govore iskustva razvijenih zemalja, u kojima poljoprivreda doprinosi ukupnom GDP tek sa nekoliko procenata. U EU-15 to učešće je ispod 2%. Moglo bi se očekivati da poljoprivreda, usljed sve manjeg doprinosa ukupnoj ekonomiji, gubi na značaju. Upravo je suprotno, značaj poljoprivrede se povećava. U razvijenim zemljama poljoprivreda postaje sve više integrisan sistem na području proizvodnje hrane, zaštite životne sredine i izbalansiranog regionalnog razvoja. Zbog njene višestruke uloge, poljoprivreda je predmet raznovrsne i veoma izdašne državne podrške. Direktna podrška poljoprivredi sve više se usmjerava ka potpori ruralnom razvoju i bezbjednosti hrane.

Sve to govori da je značaj crnogorske poljoprivrede znatno veći nego što proizlazi iz inače visokog doprinosa GDP-u. Izbalansirani razvoj jedne zemlje, kakva je Crna Gora, zahtijeva jasno definisanje uloge poljoprivrede i podrške njenog razvoja, jer bez razvoja poljoprivrede nema održivog regionalnog i ruralnog razvoja.

2.1.2 Važnija ograničenja u razvoju poljoprivrede i prehrambene industrije

U razmatranju razvojnih mogućnosti poljoprivrede polazi se, između ostalog, od tri osnovne pretpostavke:

- stanja raspoloživih resursa poljoprivrednog zemljišta i njihovog proizvodnog potencijala,
- veličine i strukture poljoprivrednih gazdinstava,
- dostignutog stepena u razvoju - stanja modernizacije i nivoa intenzivnosti u proizvodnji.

Crna Gora ne raspolaže znatnijim resursima obradivih poljoprivrednih površina za komercijalnu proizvodnju ratarskih kultura koje zahtijevaju veće površine, kao što su proizvodnja strnih žita, kukuruza, šećerne repe, uljarica. Na drugoj strani, ona raspolaže znatnom površinom prirodnih livada i pašnjaka, pa time i potencijalom za stočarsku proizvodnju, naročito govedarstvo, ovčarstvo i kozarstvo.

Uprkos ograničenim površinama, crnogorska poljoprivreda je veoma raznovrsna. Zastupljenost velikog broja poljoprivrednih grana uslovljena je, prije svega, različitim prirodnim preduslovima. Tako je u primorskom regionu zastupljeno maslinarstvo, gajenje citrusa i drugog suptropskog voća, u središnjem dijelu rano povrće, voće, grožđe, proizvodnja jaja, mesa i mlijeka, na području krša stočarstvo, sa naglaskom na kozarstvo, a u sjevernom dijelu dominiraju proizvodnja krompira, voćarstvo i ekstenzivno stočarstvo (gajenje goveda i

ovaca). Ova široka paleta proizvodnji može da znači prednost s jedne strane, ali usljed nemogućnosti da tržištu ponudi veće količine proizvoda, to je istovremeno i nedostatak. Kompenzacija za ovaj nedostatak može se naći u činjenici da zemljište, generalno uzevši, nije izraubovano i da se u Crnoj Gori još uvijek koristi nizak nivo mineralnih đubriva i sredstava za zaštitu bilja.

Ukoliko se stavi u odnos veličina poljoprivrednih površina (518,067 ha) i vrijednost ostvarene proizvodnje (prema procjeni oko 230 mil. eura), i bez dubljih analiza dolazi se do zaključka o nedovoljnoj iskorišćenosti poljoprivrednih resursa. Neiskorišćeno zemljište nalazi se čak i u plodnim ravninama, kakve su Zeta, Bjelopavlička ravnica i polja u primorskom dijelu (Ulcinj, Mrčevo polje, Radanovići i sl). U najboljem slučaju, te površine koriste se za ispašu stoke ili su na njima prirodne livade, često zakorovljene, sa kojih se dobija tek jedan otkos.

Za crnogorsku poljoprivredu može se kazati da je ona u znatnoj mjeri spoj tradicije i modernog. U velikom obimu proizvodnja se još uvijek odvija na sasvim tradicionalan način. Razumljivo je da su i rezultati u skladu sa tom odrednicom. Niska ulaganja inputa, prije svega mineralnih đubriva i sredstava za zaštitu bilja, rezultiraju niskim prinosima po jedinici proizvodnje u biljnoj, pa onda i u stočarskoj proizvodnji. Realno je da će se takav tradicionalan način još dugo zadržati.

Ipak, sve su snažniji prodori savremenog načina organizovanja proizvodnje hrane, kako na poljoprivrednim gazdinstvima, tako i u prerađivačkoj industriji. Modernizacija, po pravilu, ide brže na područjima koja su bliže većim urbanim centrima. Može se uočiti jasna razlika između ova dva vida u pojedinim poljoprivrednim granama. Tako u proizvodnji povrća imamo proizvođače koji primjenjuju veoma moderan pristup, ali su brojni i oni koji se bave proizvodnjom uglavnom na tradicionalan način, prije svega za potrebe potrošnje sopstvenog domaćinstva. U proizvodnji mlijeka, takođe, u posljednje vrijeme pojavljuju se farmeri koji ostvaruju sasvim visoku proizvodnju po grlu i ta proizvodnja za njih predstavlja porodični biznis, dok je velika većina onih koji se tom proizvodnjom bave prvenstveno da bi zadovoljili egzistencijalne potrebe porodice, a eventualne viškove nude tržištu. Posmatrajući u cjelini, ovčarstvo i kozarstvo su grane u kojima se proizvodnja u najvećem stepenu odvija na tradicionalan način, ali su istovremeno i tržišno orijentisane, čak u većem stepenu nego neke druge grane.

Jedna od karakteristika tradicionalne poljoprivrede jeste i visoka zastupljenost staračkih domaćinstava, kao i ženske radne snage koja obavlja brojne poslove na gazdinstvu. Usljed brojnih razloga, znatan je broj penzionera i hobista koji se aktivno bave poljoprivredom. U nekim sektorima, kao što su pčelarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo i sl, penzioneri često prednjače u uvođenju novina i osavremenjivanju tehnologije proizvodnje.

Navedene činjenice se ne mogu niti smiju ignorisati pri osmišljavanju koncepta nove agrarne politike. Nema dileme da podsticajna politika treba da ide u pravcu modernizacije, povećanja produktivnosti i podsticanja komercijalne proizvodnje. Ta modernizacija je opšti uslov za povećanje blagostanja ruralnog stanovništva, a bitno je da se to učini uz poštovanje principa održivog razvoja.

Primarna poljoprivredna proizvodnja u Crnoj Gori posljednjih nekoliko godina već bilježi rast u većini važnijih grana (proizvodnja povrća u zaštićenom prostoru i na otvorenom, zatim živinskog mesa, duvana, krompira, posebno sjemenskog, kao i drugih poljoprivrednih proizvoda). Taj rast je, prije svega, rezultat ukupnog zaokreta prema poljoprivredi i ukupne podrške razvoju privatnog sektora, podsticajnim mjerama i realizacijom međunarodnih projekata u ovoj grani.

Poljoprivreda i prerađivačka industrija čine nedjeljivu cjelinu u proizvodnji hrane. Stoga je vitalan i konkurentan prehrambeno-prerađivački sektor značajan

činilac razvoja poljoprivrede i ruralnih područja. Nepovoljno stanje u toj grani industrije predstavlja krupnu prepreku za veći i stabilniji plasman poljoprivrednih proizvoda, što slabi osnovni ekonomski impuls razvoja savremenog primarnog sektora i cijelog lanca proizvodnje hrane. Nepovoljno stanje u agroindustriji naslijeđeno je iz vremena kada se Crna Gora uglavnom oslanjala na nabavku prerađevina iz Srbije i drugih republika eks-Jugoslavije.

U snaženju i bržem razvoju prehrambeno-prerađivačkog sektora, za koji postoje domaće sirovine ili se one mogu bez većih poteškoća proizvesti, leži i značajan neiskorišćeni potencijal za razvoj ukupne crnogorske ekonomije. To bi, pored novog zamaha za primarnu poljoprivredu, podstaklo i neke druge privredne grane, pogotovo turizam, trgovinu, transport, proizvodnju ambalaže, opreme i slično. Stoga su u prerađivačkoj industriji potrebne mjere agrarne politike koje će istovremeno stimulirati razvoj poljoprivrede pa time i ruralnih područja.

Analize rađene u okviru pripreme Strategije (dokument 1) i u okviru međunarodnih projekata govore da postoji mnogo prostora za podizanje cjenovne konkurentnosti crnogorskih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Nedovoljna konkurentnost na tržištu regiona, a da se i ne govori o svjetskom tržištu, uslovljena je niskom intenzivnošću, malim obimom proizvodnje, kao i visokim cijenama inputa. Iako se proizvodnja u poljoprivredi i prehrambenoj industriji posljednjih godina povećala, Crna Gora ostaje neto uvoznik hrane sa značajnim trgovinskim deficitom na tom području.

Sektorska analiza pokazala je da u razvoju crnogorske poljoprivrede postoje brojna ograničenja, na koja Strategija treba da nađe odgovor. Pored zahtjeva za sve veću tržišnu usmjerenost i prilagođavanje evropskim zahtjevima potrebno je imati u vidu:

- Decenijsko zaostajanje poljoprivrede u periodu industrijalizacije. U doba formiranja i postojanja poljoprivrednih kombinata, privatni sektor, iako dominantan, bio je znatno zapostavljen;
- Nepovoljna ukupna ekonomska situacija u posljednjih 15 godina usporila je ulaganja u modernizaciju poljoprivrede. Posebno je negativne posljedice na razvoj poljoprivrede ostavilo gubljenje ranijih tržišta sa prostora eks-Jugoslavije;
- Veoma usitnjen posjed sa niskim nivoom intenzivnosti. Proizvodnja u otežanim prirodnim uslovima na vrlo isparcelisanim posjedima ne omogućava snažniju modernizaciju, što uslovljava nisku konkurentnost. Još je nepovoljnije to što ne postoji zakonska regulativa koja bi onemogućila dalje usitnjavanje posjeda. Izražen je i problem promjene namjene poljoprivrednog zemljišta za korišćenje u druge svrhe, čime se trajno gubi ovaj neobnovljivi resurs;
- Poljoprivreda je najčešće samo dodatno zanimanje, što usporava modernizaciju i tržišnu orijentaciju gazdinstava. Čak i u domaćinstvima kojima je glavni izvor prihoda poljoprivreda, nosioci gazdinstava nastoje da održe vezu sa industrijom ili drugim sektorima, odakle obezbjeđuju socijalnu sigurnost porodice;
- Nezadovoljavajući obrazovni i stručni nivo proizvođača za bavljenje poljoprivredom kao biznisom. Period industrijalizacije podsticao je odlazak sa sela, a ostajali su obično oni koji nijesu mogli naći šansu u drugim sektorima. Osim toga, postoji uvjerenje da se poljoprivredom može baviti svako, bez posebnih kvalifikacija i vještina;
- Nedovoljno izgrađena infrastruktura na selu. Mada je u posljednjih

nekoliko godina bilo dosta projekata kroz koje se ulagalo u izgradnju osnovne putne infrastrukture na selu i objekte vodosnabdijevanja, postoje brojne potrebe za unapređivanje seoske infrastrukture u najširem smislu, uključujući i komunikacije do planinskih pašnjaka i katuna;

- Nedovoljno snažan finansijski sektor da udovolji zahtjevima za kredite u poljoprivredi. Jačanje finansijskog sektora, koje je vidljivo posljednjih godina, ne prati i spremnost banaka da kreditiraju sitne proizvođače hrane, što dodatno otežava ovu važnu funkciju razvoja;
- Nedovoljno prisustvo stručnih službi u samoj proizvodnji. Opštinske savjetodavne službe nijesu dovoljno prisutne na terenu, a takođe i naučna istraživanja nijesu dovoljno usklađena sa razvojnim potrebama poljoprivrede;
- Nedovoljno izgrađena vertikalna integracija između primarne poljoprivrede i prerađivačke industrije, usljed ograničenosti prerađivačkih kapaciteta i skromnog asortimana finalnih proizvoda.

Najizraženiji problemi u oba sektora (primarnoj poljoprivredi i prerađivačkoj industriji) koji doprinose slaboj konkurentnosti jesu:

- zastarjelost opreme i tehnologije u proizvodnji,
- nizak stepen primjene mehanizacije,
- nizak nivo tehnologije i specijalizacije proizvodnje,
- usitnjenost primarne poljoprivrede,
- nizak obim proizvodnje po jedinici gazdinstva,
- relativno visoka cijena inputa koji utiču na cijenu krajnjih proizvoda,
- nizak stepen tržišne prodaje,
- neorganizovanost i nepostojanje čvrstih oblika horizontalnog i vertikalnog povezivanja proizvođača u poljoprivredi i preradi hrane,
- nezadovoljavajući nivo standarda kvaliteta (higijenskih i ekoloških) u primarnoj poljoprivredi i preradi hrane,
- neefikasnost i nekonkurentnost prerađivačke industrije (nizak obim proizvodnje, tehnološka zaostalost, nedovoljne investicije, tržišna neefikasnost).

2.2 Uloga države u dosadašnjem razvoju

2.2.1 Modernizacija i razvoj proizvodnje hrane i ruralnih sredina traže veću podršku države

Uloga države u dosadašnjem razvoju bila je različita, u zavisnosti od perioda. Tako je, u periodu prije tranzicije, naglasak u državnoj podršci bio na društvenom sektoru. Isto tako, u vrijeme ekonomskih sankcija, država je bila primorana da kontroliše mnoge sektore, putem određivanja cijena, kontrolom uvoza i sl. Tokom 1999. i 2000. pravi se potpuni zaokret i ubrzano se uvodi potpuna liberalizacija.

Poredeći stanje sa zemljama u regionu, u većini sektora liberalizacija je nastupila dosta brzo, što je prouzrokovalo i promjene u nekim važnim djelatnostima. Neke grane, kao mljekarstvo na primjer, pretrpjele su negativne efekte liberalizacije, i u tim uslovima teško započinje novi investicioni ciklus.

U proteklih nekoliko godina promovisano je pet glavnih ciljeva razvoja poljoprivrede:

- obezbjeđivanje prehrambene sigurnosti, uključujući potrebe stanovništva Crne Gore i turističke potrošnje,
- povećanje konkurentnosti proizvođača hrane na domaćem i inostranom tržištu,
- podrška izvozu specifičnih crnogorskih proizvoda (rano povrće, vino, jagnjeće i jareće meso, njeguški pršut, sir, riba, med, ljekobilje, šumski plodovi kao i drugi finalni proizvodi prerađivačke industrije);
- uravnotežen regionalni razvoj CG i stvaranje boljih uslova za život na selu,
- uključivanje u regionalne, evropske i međunarodne integracione procese.

Budžetska podrška realizaciji navedenih razvojnih ciljeva doživjela je u posljednjoj deceniji značajnu transformaciju: a) podrška se umjesto društvenom sektoru usmjerava ka porodičnim gazdinstvima; b) u znatnoj mjeri je proširen regionalni obuhvat mjera; c) povećan je broj podsticajnih mjera i znatno proširen broj korisnika.

Pored domaćih sredstava, važnu ulogu za razvoj poljoprivrede i seoskih sredina imala je i međunarodna podrška različitih donatora (EU preko zajedničkih programa i pojedine njene članice, USA, Japan i dr.), koja je obezbijedila direktna ulaganja u poljoprivredu, transfer novih znanja i tehnologija, uvođenje međunarodnih standarda i izgradnju laboratorijske infrastrukture.

Podsticajne mjere i međunarodna podrška uključili su seosko stanovništvo u više razvojnih projekata u poljoprivredi i seoskim sredinama. Sve je to doprinijelo rastu poljoprivredne proizvodnje, ali je, svakako, bilo nedovoljno u odnosu na naslijeđene strukturne probleme i stepen konkurentnosti cijelog lanca proizvodnje hrane. Dakle, realizacija razvojnih ciljeva zahtijeva znatno veću finansijsku podršku od one koju je poljoprivreda imala u proteklom periodu.

Osnovno pitanje na kojem su se lomila koplja između raznih struktura bilo je: da li se može poljoprivreda razvijati bez podrške države? Praksa razvijenih zemalja, a pogotovo Evropske unije, kojoj teži Crna Gora, govori da to, pogotovo u uslovima nedovoljne konkurentnosti i razvijenosti, pa i siromaštva, nije moguće.

Tržište mora da ima svoju ulogu i ono je konačni barometar za vrednovanje proizvodnje. Ali i odnosi na tržištu moraju biti uređeni i transparentni da bi rezultirali ekonomskom efikasnošću, kako to kaže i teorija institucionalne ekonomike. Slobodno tržište jeste do neke mjere anarhija, ali i ta anarhija ima pravila, institucije koje stvaraju konkurentne razmjere i odnose. Ti uslovi u Crnoj Gori nijesu još stvoreni, pogotovo u poređenju sa državama našeg okruženja, a da se i ne pominju razvijene zemlje, gdje svi pomažu i stabilizuju stanje u svojoj poljoprivredi.

Moderna državna uloga u proizvodnji i prometu hrane u osnovi je dvostruka:

- stvaranje odgovarajućeg ekonomskog ambijenta za proizvodnju,

- obezbjeđivanje uslova da se potrošačima garantuje zdravstveno bezbjedan proizvod određenog kvaliteta.

Država Crna Gora, u okviru raspoloživih finansijskih sredstva, postepeno gradi tu svoju ulogu. Radi stvaranja povoljnih ekonomskih uslova, mijenjana je i potrebama razvoja prilagođavana zaštita domaće proizvodnje od nelojalne konkurencije, uz finansijsku podršku određenih proizvodnji. Paralelno je razvijan i jačan sistem bezbjednosti hrane formiranjem laboratorija, jačanjem inspeksijskih i stručnih službi. Svakako, postoji očita potreba da crnogorska država jasno definiše svoju ulogu u razvoju poljoprivrede i ruralnih sredina, što je glavni cilj izrade ovog strateškog dokumenta.

2.2.2 Različiti koncepti cjenovne i podsticajne politike

Liberalizacija cjenovne politike

Raniju cjenovnu politiku karakterisala je državna kontrola cijena važnijih poljoprivrednih proizvoda, i to radi obezbjeđivanja socijalne sigurnosti potrošača. Početkom dvijehiljaditih uslijedio je nagli prelazak sa državne kontrole na potpunu liberalizaciju ovog sektora, tako da se od sredine 2001. godine sve cijene formiraju slobodno. Do kraja 2003. ugašene su Republičke robne rezerve, čime se praktično ukida svaki vid intervencija u ovoj oblasti. To znači da u Crnoj Gori nema direktnih intervencija na unutrašnjem tržištu. Veoma je pozitivna stvar ukidanje administrativnih cijena. Na taj način je Crna Gora ispunila uslove koje su postavile međunarodne organizacije. Posebno je važno za jačanje evropskih integracionih procesa da u poljoprivredi djeluju tržišni principi. Naravno, to ne isključuje mogućnost da moderna država reaguje kada na tržištu dođe do većih nestabilnosti cijena i ponude. Tržište hranom je karakteristično po velikom riziku i oscilacijama u ponudi, tražnji i cijenama. Tu se moderna država ne može u potpunosti odreći svoje uloge.

Liberalizacija trgovinske politike

Crna Gora i dalje otvara svoje granice i integriše se u međunarodnu zajednicu. Ima potpisane bilateralne ugovore o slobodnoj trgovini sa sljedećim državama: Makedonijom, BiH, Albanijom, Hrvatskom, Rumunijom, Bugarskom i Moldavijom. Tim ugovorima pokriva se znatan obim crnogorskog uvoza i izvoza.

Crna Gora je u februaru 2005. podnijela memorandum o samostalnom pristupu STO. U oktobru 2005. godine otpočeli su pregovori, sa optimističkim predviđanjem da se završe do kraja 2006. godine.

Imajući u vidu veličinu sektora i dosta liberalnu politiku u poljoprivredi, Crnu Goru ne očekuju ozbiljnije poteškoće tokom pregovora. Međutim, treba voditi računa da se ne upadne u zamku da se mjera uspjeha cijeni samo po brzini pristupanja, odnosno vremenu od podnošenja memoranduma do punopravnog članstva. To jeste bitno za Crnu Goru, ali je još bitnije osigurati minimum instrumenata za zaštitu sopstvene poljoprivrede, pogotovo u odnosu na potencijalne oscilacije na tržištu prema zemljama u regionu.

Obim i struktura podsticajnih mjera

Agrarni budžet je osnovni izvor državne podrške za razvoj poljoprivrede i njegovo učešće u ukupnom budžetu Crne Gore, u 2004. godini, iznosilo je 2,04%, a u BDP oko 0,65%. Ta podrška iskazana u apsolutnom iznosu bila je 9,2 miliona

eura. Iz godine u godinu mijenja se struktura budžeta, tj, namjena podsticajnih sredstava. Ta su sredstva ranije u najvećoj mjeri trošena na direktna davanja (premijske za mlijeko, regresije u biljnoj i stočarskoj proizvodnji i sl.). Uvođenjem tržišnih principa, sve veći dio budžeta ide na finansiranje programa koji imaju širi značaj (ulaganja u seosku infrastrukturu, inspeksijske i stručne službe, laboratorije za kontrolu kvaliteta proizvoda i sl.).

Sporazum o poljoprivredi Svjetske trgovinske organizacije programe podrške, generalno, klasifikuje u dvije grupe: one koji remete poljoprivredno tržište (programi tzv. žutog polja - amber box) i one koji nemaju negativan uticaj na trgovinu (programi tzv. zelenog polja - green box).

Radi izrade dokumenta ACC/4 za odvojeno pristupanje Crne Gore Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, Kancelarija za pridruživanje Srbije i Crne Gore STO uradila je analizu budžeta za 2004. Prema toj analizi, više od 7 miliona eura budžetskih sredstava (oko 80%) svrstano je u programe zelenog polja, a 14 budžetskih linija sa vrijednošću 1,8 miliona eura u programe žutog polja, mada je u okviru 14 njih 7 bilo sa elementima koji pripadaju zelenom polju (1,1 milion eura).

Kada je urađen dokument ACC/4, a budući da Sporazum o poljoprivredi dozvoljava članicama (razvijenim zemljama) podršku do pet procenata vrijednosti proizvodnje određene robe ili grupe roba bez osporavanja (klauzula de minimis), jedino je u slučaju duvana podrška prelazila nivo od 5%.

Podrška programima koji remete trgovinu iznosi od 0,91 do 2,78 eura po glavi stanovnika, u zavisnosti od klasifikacije pomenutih sedam programa sa elementima koji pripadaju zelenom polju.

Razvijene zemlje izdvajaju ogromna sredstva za podršku poljoprivredi. Prema procjeni Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), ukupna podrška poljoprivredi u zemljama OECD-a (1998-2000. god.) iznosila je preko 340 milijardi US\$, ili 1,3% od BDP. Oko ¾ ukupne podrške bilo je usmjereno direktno proizvođačima, a preostala četvrtina za opšte usluge u poljoprivredi. Po pravilu je podrška veća u zemljama koje imaju manje povoljne prirodne uslove za poljoprivredu, a istovremeno uvažavaju važnost uloge poljoprivrede i ruralnog razvoja (Švajcarska, Norveška, Japan, pa i Slovenija), nego u onim koje imaju puno prirodnih resursa i veće farme (SAD, Australija). U poređenju sa onim što izdvajaju razvijene zemlje, pa i neke u našem regionu, direktna podrška proizvođačima u Crnoj Gori je veoma niska.

Na osnovu ovog, postavlja se pitanje: Može li se obezbijediti stabilan i dugoročno održiv razvoj poljoprivrede uz očuvanje i razvoj seoskih područja sa ovakvim nivoom državne podrške? To je više suštinsko nego finansijsko pitanje.

2.2.3 Poljoprivredno zakonodavstvo u postupku harmonizacije

Zakonska rješenja iz ranijeg perioda, uglavnom naslonjena na zakonodavstvo eks-Jugoslavije, karakteristična su po dva osnovna nedostatka:

- Pri samom donošenju mnogih zakona nije se dovoljno vodilo računa o njihovoj usklađenosti sa zakonodavstvom EU.
- Olako se posezalo za uvođenjem veoma visokih internacionalnih standarda, ali se nije puno radilo na njihovoj praktičnoj primjeni. Tako da često važi krilatica: jedno je na papiru a u praksi nešto sasvim drugo.

U posljednje vrijeme doneseni su zakoni koji su bili osnov za odgovarajuće institucionalne reforme i koji su otvorili proces postepenog usklađivanja sa zakonodavstvom EU:

- Zakon o veterini predstavljao je osnov za izgrađivanje neophodne piramidalne infrastrukture (privatizacija terenske veterinarske službe, formiranje Veterinarske uprave i Specijalističke dijagnostičke laboratorije i sl.);
- Zakon o organskoj poljoprivredi (usvojena su podzakonska akta – pravilnici) – na bazi ovog zakona formirano je sertifikaciono tijelo za organsku poljoprivredu "Monteorganica";
- Zakon o duvanu bio je osnov za formiranje Agencije za duvan.

Pripremljeni su i u Vladinu proceduru ušli nacrti sljedećih zakona: Zakon o zdravstvenoj zaštiti bilja, Zakon o sjemenskom materijalu poljoprivrednog bilja i Zakon o sadnom materijalu. Ovi su zakoni u velikoj mjeri usklađeni sa pravnom regulativom EU i oni će urediti veoma značajnu oblast u biljnoj proizvodnji.

U toku je izrada nacrti novih zakona: Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, Zakon o sredstvima za ishranu bilja, Zakon o vinu i Zakon o rakiji, drugim alkoholnim pićima i etanolu.

Crnoj Gori predstoji ogroman posao do potpunog usklađivanja pravnog sistema u oblasti proizvodnje i bezbjednosti hrane sa evropskim zakonodavstvom.

2.3 Međunarodni okvir i zahtjevi, nacionalne strategije

2.3.1 Novi značaj poljoprivredne politike u svijetu i EU

U eri sve izraženije globalizacije, za malu državu kakva je Crna Gora pravo je pitanje: kako pozicionirati sopstvenu poljoprivredu, omogućiti joj dugoročno održiv razvoj i bez većih potresa uklapati se u šire integracione procese? Posmatrajući globalne tendencije, treba se ugledati na naše uže i šire okruženje.

Uočljivo je da nije uvijek u saglasnosti ono što ekonomski razvijene zemlje traže u međunarodnoj politici sa njihovom uobičajenom praksom u unutrašnjoj politici. Poštovanje tržišta i njegova liberalizacija u međunarodnoj trgovini snažno se zahtijevaju prema trećim državama, ali istovremeno, zbog ekonomskih i političkih interesa, razvijene zemlje nastoje što duže da zadrže jaku ulogu države u razvoju poljoprivrede i ruralnih područja. Ta se uloga mijenja posljednjih godina tako što je podrška sve više zasnovana na principima djelovanja tržišta, ali uz sve jaču budžetsku podršku postizanju direktnih ciljeva u poljoprivredi, a pogotovo u plaćanju eksternih funkcija, koje proizvodnja hrane ima na životnu sredinu i potrošače. Promjene se događaju u okviru liberalizacije trgovine unutar Svjetske trgovinske organizacije a i unutar promjena nacionalnih politika (reforma CAP u 2003, politike SAD u 2002).

U okviru Doha runde pregovora Svjetske trgovinske organizacije, pokušava se obezbijediti veći pristup tržištima razvijenih država, ukinuti izvozne podsticaje koje primjenjuju razvijene zemlje i smanjiti i uskladiti domaća podrška sa principima STO. Kraj pregovora je zakazan za kraj 2006. godine, a to će uticati na nacionalne politike u narednom periodu. Budući da je Crna Gora na početku pregovora za samostalni ulazak u STO, međunarodni kriterijumi će se sve više morati ugrađivati u nacionalnu politiku. Valja istaći da iskustva zemalja koje su

već članice STO i koje su znatno dalje odmakle na putu evropskih integracija govore da se paralelno sa liberalizacijom izgrađuje konkurentnost domaće poljoprivrede, između ostalih mjera, i uvođenjem i postepenim povećavanjem direktne državne podrške proizvođačima.

Crna Gora se odlučila da jača evropske integracione procese sa krajnim ciljem da pristupi Evropskoj uniji. Radi toga potrebna je snažnija harmonizacija sa ciljevima i instrumentima Zajedničke poljoprivredne politike (Common Agricultural Policy – CAP). Ta harmonizacija je vrlo zahtjevnja, pošto je CAP u stalnim reformama i u suštini predstavlja pokretni cilj, pogotovo za zemlje koje su, kao Crna Gora, na početku tog puta. Svakako da treba težiti da se primjenjuju oni elementi i principi politike, koji su moderniji i imaju dugoročniji značaj. Stoga je važno da se CAP detaljno analizira, stalno prati i implementira u skladu sa mogućnostima i potrebama zemlje.

Ciljevi CAP-a postavljeni su Ugovorom o osnivanju Evropske ekonomske zajednice, u Rimu 1957. U članu 39 tog ugovora postavljeni su sljedeći ciljevi agrarne politike:

- povećanje produktivnosti u poljoprivredi putem podsticanja tehnološkog napretka, racionalizacija poljoprivredne proizvodnje i optimalno korišćenje proizvodnih faktora, prije svega rada,
- postizanje solidnog životnog standarda ruralnog stanovništva, naročito povećanjem dohotka u poljoprivredi,
- stabilizovanje poljoprivrednog tržišta,
- postizanje stabilnog obezbjeđivanja hrane,
- obezbjeđivanje hrane za potrošače po prihvatljivim cijenama.

U ostvarivanju navedenih ciljeva decenijama je vođena agrarna politika visoke cjenovne zaštite. Dohodovni problemi poljoprivrede i postizanje životnog standarda imali su prednost u odnosu na druge ciljeve. Instrumenti i njihova jačina mijenjali su se cijelo vrijeme razvoja CAP-a, ali je ostala osnovna pravna kontura.

Zajednička poljoprivredna politika Evropske unije sprovodi se preko dvije osnovne grupe instrumenata:

- Zajednička uređenja tržišta (Common Market Organizations – CMO) i
- Mjere za razvoj ruralnih područja.

Zajednička uređenja tržišta odnose se na sve važnije proizvode ili grupe proizvoda, realizuju se odvojeno, ali imaju i neke zajedničke karakteristike. U ovu grupu spadaju sljedeći instrumenti i mjere:

- spoljnotrgovinske mjere (uvozni prelevmani i izvozni podsticaji),
- mjere uređenja unutrašnjeg tržišta (interventni otkup, finansiranje privatnog skladištenja poljoprivrednih proizvoda, podrška potrošnji),
- mjere kojima se ograničava ili smanjuje proizvodnja (kvote za mlijeko, šećer),
- različiti oblici direktnih plaćanja proizvođačima (premijske po hektaru za neke ratarske kulture i po grlu stoke),
- druge mjere (tržišni standardi, promocije, informacioni sistem, administrativno-kontrolni sistem).

Drugi dio Zajedničke agrarne politike EU odnosi se na mjere ruralnog

razvoja. Te su mjere usmjerene na podizanje konkurentnosti, održivo upravljanje prirodnim resursima i podsticanje širenja aktivnosti seoskog stanovništva.

U različitim periodima, pojedine grupe mjera CAP-a imale su različitu težinu. U početnom razdoblju, CAP bazirala se prije svega na visokoj spoljnotrgovinskoj zaštiti i ogromnim podsticajima. Takva je politika za rezultat imala porast produktivnosti i znatno povećanje proizvodnje, čime je EU od neto uvoznika postala drugi najveći izvoznik hrane u svijetu.

Povećanje poljoprivredne proizvodnje imalo je za posledicu brzo povećanje troškova prodaje viškova kroz izvozne subvencije, prije svega mlijeka i mlječnih proizvoda, žitarica, šećera i sl. Stoga je 1984. uvedeno ograničenje za proizvodnju mlijeka kroz sistem kvota. Sa istim ciljem, nešto kasnije, uveden je program izuzimanja dijela zemlje iz obrade (*set-aside*) uz finansijsku podršku.

Značajne promjene CAP-a donijela je tzv. McSharry reforma iz 1992. godine kroz smanjivanje cjenovne podrške, povećanje direktnih plaćanja i uvođenje novih oblika podrške ruralnom razvoju, s posebnim naglaskom na programima ekološki prihvatljivije proizvodnje. U istom pravcu usmjerena je "Agenda 2000" u okviru koje je dogovoreno dalje sniženje institucionalnih cijena i povećanje direktnih plaćanja, uz još čvršće vezivanje tih plaćanja za ispunjavanje ekoloških zahtjeva. Ovim reformama se Zajednička poljoprivredna politika počela okretati od politike zaštite dohotka preko viših cijena ka politici dopune dohotka poljoprivrednika putem direktnih plaćanja.

Posljednja reforma CAP-a iz 2003. godine zasniva se u razdvajanju (*decoupling*) direktnih plaćanja od proizvodnje i uvođenju jedinstvene šeme plaćanja (*single farm payment scheme*), na bazi zbira pojedinačnih isplata u referentnom periodu (prosječno 2000-2002). Pravo na direktno plaćanje uslovljeno je ispunjavanjem određenih kriterijuma vezanih za zaštitu okoline, bezbjednost hrane i zaštitu životinja (tzv. unakrsna usklađenost – *cross-compliance*). Dodatni je naglasak na ruralnom razvoju kroz obavezno postepeno smanjivanje direktnih plaćanja, a tako uštedjena sredstva se premještaju (*modulation*) u drugi stub CAP-a – programe ruralnog razvoja. Novi pravci ruralnog razvoja predviđaju niz mjera koje će biti usmjerene ka trima osnovnim polugama podrške ruralnom razvoju: 1) konkurentnost poljoprivrede, prerade hrane i šumarstva; 2) održivo upravljanje prirodnim resursima i 3) proširivanje ekonomskih aktivnosti i podizanje kvaliteta života u ruralnim sredinama.

Navedene reforme CAP-a imale su za cilj otklanjanje njenih slabosti, ali uz zadržavanje obima podrške proizvođačima na približno istom nivou.

Iz ovog prikaza historijata i funkcije CAP-a treba izvući pouke, tako da u formulisanju buduće agrarne politike ne treba prosto kopirati rješenja CAP-a, ali se osnovni principi te politike i buduće reforme ne mogu ignorisati.

2.3.1 Zahtjevi EU integrisanja za poglavlje Poljoprivrede

Iskustva integracionih procesa u drugim zemljama ukazuju da je poljoprivreda jedna od najzahtjevnijih, a sigurno oblast sa najvećim obimom obaveza u procesu pristupanja Evropskoj uniji. Stoga će se pregled obaveza koje je u tom procesu potrebno ispuniti dati nešto detaljnije, s namjerom da se potkrijepi teza o složenosti i ozbiljnosti ovog procesa u oblasti poljoprivrede. Poglavlje se fokusira na administrativnu infrastrukturu potrebnu da bi se obezbijedilo slobodno kretanje roba i primjena, upravljanje i kontrola Zajedničke poljoprivredne politike. Detaljna razrada data je u prilogu 3 Strategije, a ovdje se navode samo glavna područja i zadaci.

Bezbjednost hrane: veterina, fitosanitarna oblast i ishrana životinja. Legislativa EU u ovoj oblasti ima cilj da olakša unutrašnju i spoljnu trgovinu u sektorima veterine, zaštite bilja i ishrane životinja. Štiteći zdravlje bilja i životinja, uz dobrobit životinja, istovremeno se štiti i zdravlje stanovništva i tako ispunjavaju očekivanja potrošača. Osnovni preduslov za proširenje jedinstvenog tržišta u ovoj oblasti na pridružene zemlje, osim približavanja legislativi, jeste posjedovanje adekvatne i obučene administracije. Generalno, time se zahtijevaju odgovarajući sistemi kontrole. Potrebno je jačati administrativne kapacitete i uspostaviti nacionalne kompetentne autoritete za obezbjeđivanje adekvatne primjene legislativi u ovoj oblasti, sa dovoljnim brojem obučenog kadra i odgovarajućim sredstvima, te odgovarajućim stručnim programima.

Zajedničko uređenje tržišta (pravni propisi za regulisanje tržišta pojedinih poljoprivrednih proizvoda ili grupa proizvoda). Primjena CAP-a, upravljanje i kontrola njenih instrumenata zahtijevaju izmjenu i jačanje odgovarajućih administrativnih kapaciteta. Potrebno je izgraditi administraciju potrebnu za upravljanje troškovima CAP (Agencije za plaćanje) i posebne informacione sisteme za vođenje politike kao IACS (Integrirani sistem administracije i kontrole) i različite registre. Posebnu pažnju potrebno je usmjeriti na politiku kvaliteta i različite klasifikacije proizvoda.

Ruralni razvoj. Formiranje administrativnih struktura koje moraju biti sposobne da vrše: identifikaciju strukturnih potreba u okviru ruralnih oblasti; izradu, implementaciju i upravljanje programima razvoja sela; kontrolu finansijskih tokova i sprovedenih mjera; monitoring, izvještavanje, kontrolu i vrednovanje programa i individualnih aktivnosti, kao i za korišćenje pretprikladne podrške (IPARD).

2.3.2 Važniji strateški dokumenti – okvir reformi

Postoji nekoliko dokumenata koji određuju širi okvir za razvoj poljoprivrede: Pravci razvoja Crne Gore kao ekološke države, Prostorni plan Crne Gore, Milenijumski razvojni ciljevi, Strategija regionalnog razvoja. Značajan uticaj na poljoprivredu imaju i dokumenta iz oblasti razvoja turizma (Masterplan razvoja turizma i Strategija razvoja turizma na sjeveru Crne Gore).

Detaljnije smjernice za razvoj poljoprivrede sadrže: Agenda ekonomskih reformi (2003-2005) i Strategija razvoja i smanjenja siromaštva (2003).

Zajednička je karakteristika ova dva dokumenata da stavljaju razvoj poljoprivrede među prve prioritete ukupnog ekonomskog razvoja Crne Gore. Agenda ekonomskih reformi i Strategija razvoja i redukcija siromaštva više nego ubjedljivo govore o potrebi znatno veće budžetske podrške tom razvoju. Dokumenta jasno ukazuju na potrebu novog definisanja razvoja poljoprivrede i već definišu dio reformskog procesa agrarne politike. Stoga se detaljnije iznose elementi ova dva dokumenta, koji se odnose na razvoj poljoprivrede.

Agenda ekonomskih reformi

Agenda predstavlja osnovni dokument za Vladinu tekuću politiku i jasno postavlja obaveze u vezi sa evropskim integracijskim procesima. U oblasti poljoprivrede ona definiše sljedeće zadatke:

- postepeno uskladiti zakone sa pravnim poretom EU, uskladiti agrarnu politiku sa principima Zajedničke poljoprivredne politike EU,
- reformisati institucije u poljoprivredi radi efikasne primjene nove zakonske regulative i principa Zajedničke poljoprivredne politike EU,

- obezbijediti mehanizme kreditiranja poljoprivrednog sektora,
- razviti mogućnost proizvodnje visokokvalitetne (ekološke) hrane za izvoz i potrošnju na domaćem tržištu,
- razviti saradnju sa sektorom turizma u skladu sa načelima ekološke države.

Agenda je postavila razvojne ciljeve u poljoprivredi, koji su već navedeni, uz isticanje značaja robne proizvodnje na privatnom sektoru kao osnovnog prioriteta razvoja i porodičnog biznisa – kao optimuma razvoja crnogorskog agrara. Agenda sadrži i šest konkretnih inicijativa:

1. Novo definisanje podsticajne politike sa sljedećim prioritetima na dugi rok: rješavanje plasmana tržišnih viškova i snaženje marketinške pozicije crnogorskih proizvoda, izgradnja seoske infrastrukture, jačanje stručnih i inspekcijskih službi, obezbjeđivanje socijalne sigurnosti poljoprivrednika kroz staračke naknade i program za mlade farmere, podrška izvoznim aktivnostima. U okviru ove inicijative predviđeno je: izrada Strategije približavanja crnogorske poljoprivrede i ruralnog razvoja EU i povećanje budžetske podrške poljoprivredi – više novca izdvajati za podsticaj razvoja poljoprivrede, u skladu sa principima STO.
2. Redefinisanje mjera tržišne zaštite poljoprivrede s ciljem da se jača konkurentna sposobnost domaćih proizvođača, da se dosljedno primjenjuje Zakon o spoljnoj trgovini, uključujući primjenu instrumenata eliminisanja nelojalne konkurencije; da se preispitaju carinske tarife u skladu sa modelom dvostrukog kolosijeka u pripremi pregovaranja o pridruživanju EU i u odvojenom pristupanju Crne Gore STO.
3. Reforma u politici kreditiranja podrazumijeva izmještanje kreditne aktivnosti iz Ministarstva u banke i odgovarajuće kreditne institucije, uz aktivnu ulogu Ministarstva u kreiranju strateških pravaca i pravilan plasman sredstava iz obrtnih fondova donacija. Preporuka je da se definišu prihvatljivi modeli kreditiranja u poljoprivredi i uloga Vlade u ovom osjetljivom segmentu razvoja poljoprivrede, uzimajući za primjer praksu novih članica EU.
4. Izgradnja institucija u poljoprivredi (inspekcijske i stručne službe) kroz nastavak aktivnosti na modernizaciji veterinarske i poljoprivredne inspekcije, usavršavanju inspektora, izgradnji i opremanju laboratorija. Drugi važan segment predstavlja dalje jačanje stručnih službi u poljoprivredi (Savjetodavne službe u biljnoj i Selekcijske u stočarskoj proizvodnji), bez čijeg rada nema ubrzanog razvoja poljoprivrede.
5. Definisanje politike standarda kvaliteta, međunarodno priznata sertifikacija i obilježavanje poljoprivrednih proizvoda. Predviđa se intenzivniji rad na uvođenju međunarodnih standarda, a prvenstveno ISO, HACCP, standardi i sertifikati u oblasti organske poljoprivrede, sertifikati o zaštiti geografskog porijekla (PDO, PGI, TSG) i sl. Poseban naglasak je na promociji organske poljoprivrede i njenom povezivanju sa turizmom.
6. Statistička podrška razvoju poljoprivrede. Za sprovođenje osmišljene agrarne politike i realizaciju podsticajnih mjera u poljoprivredi, posjedovanje odgovarajućih podataka o primarnoj poljoprivredi i ukupnoj proizvodnji hrane, uvozu i izvozu, predstavlja jedan od osnovnih preduslova. Preporučuje se formiranje registra svih poljoprivrednih proizvođača, implementacija identifikacije i registracije životinja – uvođenje sistema sljedljivosti mesa; formiranje katastra poljoprivrednih usjeva (vinograda, maslina i dr.) i primjena sistema sakupljanja i analize tržišnih informacija u poljoprivredi.

Strategija razvoja i redukcija siromaštva

Strategija predstavlja dokument koji je Vlada usvojila novembra 2003. godine s namjerom da ga kandiduje za finansiranje kod međunarodnih finansijskih organizacija. Strategija je u potpunosti komplementarna sa Agendom ekonomskih reformi.

Ciljevi Strategije razvoja i redukcije siromaštva su:

- ostvariti pretpostavke za samoodrživ i ujednačen ekonomski razvoj, koji će smanjiti stopu ekonomski ugroženog stanovništva,
- osigurati socijalnu stabilnost i smanjiti stopu siromaštva,
- definisati ključne pokazatelje siromaštva, u skladu sa Milenijumskim razvojnim ciljevima i pratiti ih kroz integrisani sistem monitoringa i evaluacije, tokom perioda implementacije strategije.

U ostvarivanju navedenih ciljeva, između ostalog, predviđa se: kreiranje stabilnog makroekonomskog ambijenta, dinamičan ekonomski rast, usklađivanje zakona i procesa sa EU, valorizacija potencijala, posebno u oblastima koje predstavljaju komparativne prednosti Crne Gore, zaštita životne sredine sa mehanizmima trajne ekološke zaštite.

U poljoprivredi su postavljeni identični ciljevi kao i u Agendi ekonomskih reformi. Prvih pet konkretnih inicijativa preuzete su iz Agende i one su dopunjene šestom koja se odnosi na modernizaciju postojećih i izgradnju novih prerađivačkih kapaciteta. Izgradnja modernih prerađivačkih pogona širom Crne Gore, predstavljala bi snažan zamajac razvoju robne proizvodnje u primarnom sektoru, gdje postoje neiskorišćeni resursi. Istovremeno bi se u sektoru proizvodnje hrane zaposlio znatan broj kvalifikovane radne snage, a to bi u konačnom dalo tržištu znatno više finalnih proizvoda.

U poglavlju Strategije koje prikazuje konkretne troškove unijeti su gotovo svi programi koji se finansiraju iz agrobudžeta, ali uz znatno veće iznose za njihovu realizaciju od onih koji su sadržani u tekućim programima Agrarnog budžeta.

2.4 Dileme Strategije – mogućnost sprovođenja agrarne politike

2.4.1 Mogući koncepti agrarne politike

Generalno posmatrano, postoje tri osnovna pristupa ili koncepta agrarne politike:

A. Protekcionistički koncept znači najvišu moguću tržišnu zaštitu i vođenje politike preko visokih cijena;

B. Liberalni koncept u kojem je sve u potpunosti prepušteno tržištu;

C. Koncept razvoja održive poljoprivrede (eko-socijalni i tržišni koncept) polazi od višestruke uloge poljoprivrede, sa posebnim naglaskom na ruralnom razvoju, primjenjujući umjeren i fleksibilan sistem zaštite kao stabilizator oscilacija u ponudi i cijenama.

A. Protekcionistički koncept

Razvojni problemi u ovom konceptu rješavaju se visokim cijenama hrane. Prvenstveno se nastoji povećavati proizvodnja i rješavati dohodovni

problem u poljoprivredi. Ovaj koncept podrazumijeva visoku zaštitu preko *ad valorem* carinskih stopa i prelevmana (uvoznih taksi u obliku vrijednosti po jedinici proizvoda). Carinska zaštita je u tom slučaju toliko visoka da je moguće kontrolisati uvoz kroz uvozne kontingente, kada je ta zaštita nešto niža i propušta toliki obim proizvoda koliko je potrebno da se održi viši nivo cijena i da je domaća proizvodnja favorizovana. Ako je zemlja neto uvoznik hrane, onda je moguće da je taj koncept budžetski neutralan, ili čak puni državni budžet. Naravno, drukčije je ako je država neto izvoznica hrane, jer je tada ovaj koncept veoma skup. Jak budžet je u najvećoj mjeri usmjeren u tržišno cjenovnu politiku. Sa cijelim paketom mjera, preko intervencija na domaćem tržištu i izvoznih subvencija na vanjskom, država plaća znatne troškove visokog nivoa cijena. Unutar ovog koncepta mogu postojati i razna budžetska direktna plaćanja, koja dodatno podržavaju proizvodnju i dohodak. Njihov oblik može biti od subvencionisanja inputa do direktnih subvencija proizvodnje po ha površine ili po glavi grla.

Tabela 1: Pregled mogućih scenarija agrarne politike

Koncept / karakteristike	Mjere	Očekivani rezultati
Protekcionistički: - poljoprivreda kao cilj potpora, - povećava se proizvodnja i svim mogućim mjerama podržava dohodak.	- visoka carinska zaštita, - cjenovna podrška proizvodnji, - intervencijena unutrašnjem tržištu, - različiti oblici direktnih plaćanja proizvođačima.	- visoki finansijski troškovi (pogotovo kad je zemlja izraziti neto izvoznik hrane) za finansiranje tržišnih viškova, - visoka cijena hrane, teret za potrošače, - niska konkurentnost proizvođača, - negativni uticaj na životnu sredinu (zagađenje zbog industrijalizacije poljoprivrede).
Liberalni: - liberalno tržište, - komercijalna poljoprivreda odvija se samo na kvalitetnijim zemljištima uz visoku intenzivnost.	- potpuno slobodan uvoz, - slobodno formiranje cijena, - nema podrške proizvodnji, čak ni podrške koja nema negativan uticaj na tržište.	- svođenje obima proizvodnje na niži nivo, - ubrzano napuštanje sela, posebno u manje povoljnim područjima, - relativno jeftini proizvodi u prodaji, - velika uvozna zavisnost.
Koncept razvoja održive poljoprivrede: - multifunkcionalna poljoprivreda, - povećanje proizvodnje do nivoa optimalnog korišćenja polj. zemljišta, - umjerena intenzivnost, - ruralni razvoj, - zaštita životne sredine, - bezbjednost hrane.	- uravnotežena razvojna uloga države, - proizvodno nevezana direktna plaćanja, - mjere za stabilizovanje tržišta, - integrisana politika za lanac proizvodnje hrane, - veliki značaj politike ruralnog razvoja.	- veće mogućnosti podsticanja ravnomjernog ekonomskog razvoja proizvodnje hrane, - ravnomjerniji regionalni i ruralni razvoj, - održiviji razvoj ruralnih sredina i poljoprivrede, - moguća i veća ekološka orijentacija, - veća mogućnost rješavanja razvojnih problema, - potrebna analiza efekata koji zavise od razrade mjera i obima sredstava, - skupa politika i visoki budžetski troškovi.

Učinak ovog koncepta, ako je veoma izražen, ogleda se u znatnom podizanju proizvodnje i rastu produktivnosti, a usljed toga i u postizanju

primjerenog dohotka, pogotovo za ona gazdinstva koja idu u koncentraciju, specijalizaciju i intenzifikaciju proizvodnje. Ovaj koncept, iako je zasnovan na snažnoj podršci poljoprivredi ne zaustavlja strukturne promjene. Poljoprivreda se seli iz područja sa težim uslovima u područja sa nižim troškovima. Podrška nije dovoljna, da bi zadržala male proizvođače u brdskim područjima. Na drugoj strani, povećana intenzifikacija može voditi i u negativne uticaje na životnu sredinu (voda, zemljište), hrana je veoma skupa, a cjenovne podrške utiču i na cijene inputa, pogotovo zemljišta.

B. Liberalni koncept

Taj koncept je potpuno suprotan prethodnom. Zapravo, taj stilizovani koncept može prepoznati strukturne deficite i druge probleme u kojima se nalazi svaka poljoprivreda u modernom društvu. Vječiti je odgovor zagovornika ovog, samo na prvi pogled, teoretski snažnijeg koncepta od prvog, da je država slab gospodar i da na sve te probleme ne daje pravi odgovor. Tako jedino slobodno tržište može uz najmanje troškove voditi poboljšanju stanja. Slobodno tržište favorizuje najsposobnije i najkonkurentnije proizvođače hrane, koji se mogu najbrže razvijati, jer se ostali opredjeljuju za druge aktivnosti. Područja gdje nije moguće proizvoditi konkurentno sama će se isprazniti i vratiti u prirodno stanje, što je, prema protagonistima tog koncepta, bolje i za društvo i za te pojedince, koji mogu raditi nešto efikasnije. Svaka budžetska podrška poljoprivredi, osim nekih javnih usluga (nauka, obrazovanje, bezbjednost hrane) predstavlja bačeni novac, koji se puno efikasnije može upotrijebiti u druge svrhe.

Učinci ovog koncepta, teoretski potkrijepljeni osnovnim udžbeničkim stavovima ekonomske teorije, veoma su različiti i teško ih je procijeniti. Definitivno to vodi formiranju manjeg broja većih i efikasnijih gazdinstava na jednoj strani, i znatno manjem iskorišćavanju proizvodnih resursa na drugoj strani. To barem važi u razvijenim zemljama. U slučaju nerazvijenih i tranzicijskih zemalja, iz dosadašnje razvojne prakse može se pokazati da ovaj koncept ne vodi u željenom pravcu. Niti se razvije efikasna poljoprivreda, niti se efikasno upotrebljavaju resursi. Ljudi ostaju da rade u poljoprivredi, ali žive na rubu siromaštva i proizvode na tradicionalan i neefikasan način, ili napuštaju ruralna područja i getoiziraju se u urbanim sredinama. Jedino bi potrošač imao jeftinu hranu, a zemlja u takvom slučaju troši znatna finansijska sredstva za uvoz hrane, što negativno utiče na makroekonomsku stabilnost.

Polazišta ovog koncepta poduprta su temeljnim aksiomima ekonomske teorije i kritikama svake poljoprivredne politike u razvijenima zemljama. Taj koncept je samo djelimično teoretski korektan. Moderna ekonomska teorija i neke aplikativne teoretske grane (ekonomika životnih sredina, razvojna ekonomika, agrarna ekonomika) ukazuju da sva razvojna pitanja nije moguće rješavati samo mehanizmima tržišta, jer to ne vodi uvijek ka društveno poželjnim rezultatima. Ne vodi ka poboljšanju konkurentnosti i efikasnosti čitave nacionalne ekonomije, a pogotovo nekih njenih grana.

C. Koncept razvoja održive poljoprivrede

U posljednje vrijeme, teoretski se snažno razvija koncept vrednovanja dodatnih efekata privrednih aktivnosti, posebno javnih dobara koja tržište ne može proizvesti ili regulisati. Moderni koncepti agrarne politike uzimaju baš tu argumentaciju za buduću ulogu države u razvoju poljoprivrede. To nije u suprotnosti sa principima međunarodnih organizacija, kao što su OECD, Svjetska banka i dr. Postoje deklaracije i teoretski koncepti (razvojna ekonomika i preporuke UN

organizacije FAO) koji baš ističu aktivnu ulogu države u razvoju poljoprivrede i ruralnih sredina u zemljama koje još nijesu dostigle odgovarajući nivo razvoja.

Takav pristup poljoprivredu stavlja u znatno širi kontekst od njenog značaja samo u pogledu doprinosa ukupnom GDP-u. Osnovno polazište u ovom konceptu jeste višestruka uloga poljoprivrede (Multifunctionality) u razvoju zemlje, a pogotovo njeni efekti na ruralni razvoj (održavanje prirodnih resursa, životne i radne sredine, socijalna dimenzija). Na tome se baziraju moderni pristupi u agrarnoj politici, pogotovo u Evropskoj uniji, koja je počela razvijati ciljeve i mjere u tom smjeru, sa svim poteškoćama usljed grešaka prijašnje politike uglavnom protekcionističkog koncepta. To znači da se ni jedna od nabrojanih karakteristika koje daju poljoprivredi karakter multifunkcionalnog sektora ne smije zanemariti, nego se istovremeno moraju uvažavati i razvijati. Posebno mjesto u ovom pristupu ima komponenta ruralnog razvoja. To znači i kraj jednosmjernog sektorskog pristupa i postepeni preobražaj poljoprivredne u ruralnu politiku. Za taj koncept postoje i jasne teoretske osnove u ekonomskoj teoriji, a bazirane su na izraženoj državnoj razvojnoj funkciji pogotovo do nivoa kada privatna inicijativa postaje sposobna da samostalno nosi razvoj i da se održava u sve složenijim konkurentskim uslovima.

Učinci ovakvog koncepta nisu tako jednosmjerni i pozitivni kako bi se to moglo očekivati. Zapravo, realizacija ovog koncepta veoma zavisi od kvaliteta mjera, obima sredstava, pa i stanja u kojem se nalazi poljoprivreda i ruralne sredine (stepen konkurentnosti i stanje resursa). Ovaj koncept ne negira tržišne principe. Naprotiv, on se, kao i liberalni koncept, temelji na privatnoj inicijativi i ekonomskim principima. Razlika je u tome što država pokušava podstaći razvoj ekonomije i tržišta stvaranjem efikasne tržišne strukture i konkurentnih proizvođača. Takođe, pokušavaju se regulisati i podstaći razvojni elementi, kao što su održivi razvoj i ravnomjeran regionalni razvoj. Za tu svrhu potrebno je razviti modernu pravnu državu sa transparentnim mehanizmima i procesima.

2.4.2 Zašto je koncept razvoja održive poljoprivrede potencijalno najbolje rješenje?

Koji se od ova tri teoretska koncepta može primijeniti u Crnoj Gori? U određenom smislu, *protekcionički* koncept postojao je prije tranzicije i u prvom tranzicijskom periodu, a snažno ga je primjenjivala Evropska unija do reformi CAP-a u devedesetim godinama. Crna Gora je taj koncept već napustila ukidanjem kontingenata pri uvozu, promjenom carinskih stopa i izmjenom u podsticajnoj politici (veća izdvajanja u mjere ruralnog razvoja i servise u poljoprivredi na račun subvencija za pojedine proizvode). Tako je gotovo nemoguće vraćanje na raniju praksu bez ozbiljnih posljedica na proces pristupanja STO i pregovore o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju EU. Svakako je potrebno napomenuti da bi ovaj koncept bio za državu sa statusom neto uvoznice, kao što je Crna Gora, u prvom razdoblju najjeftiniji. Uz relativno malo oporezivanje potrošača, troškovi budžeta mogli bi ostati relativno mali. Čak i kada bi bilo moguće uspostaviti potpuni protekcionički sistem, takav koncept bi u kraćem vremenskom periodu možda i dao dobre rezultate (vidjeti scenario "Mogući tehnološki potencijal" iz Dokumenta 1), ali bi zaštićeni i nekonkurentni sektori u prvom suočavanju sa ozbiljnijom konkurencijom došli u ogromne poteškoće. Ovaj je koncept, iako bi možda imao puno pobornika među proizvođačima, nerealan, dugoročno neproduktivan i udaljavao bi Crnu Goru od međunarodnog integrisanja. Samim proizvođačima bi u konačnom više štetio nego koristio.

Usljed specifičnih poteškoća u ukupnoj ekonomiji krajem devedesetih (problem uvoza hrane u vrijeme poteškoća u trgovini sa Srbijom), Crna Gora ima

kratko iskustvo i sa *liberalnim konceptom agrarne politike*. Proizvodnja hrane bila je izložena gotovo potpunoj liberalizaciji u pogledu zaštite domaće proizvodnje, budući da su carinske stope, osim za manji broj proizvoda, bile minimalne ili ih uopšte nije bilo (mlijeko i mlječni proizvodi, meso i mesne preradevine). Ovaj koncept vodio je vrlo brzo do negativnih efekata na poljoprivredu u vidu pritiska jeftinih roba iz uvoza i uticaja na otkup i domaću proizvodnju hrane. Dio tog uvoza imao je i dampinški karakter, jer je bio poduprt snažnim domaćim podsticajima, kao i izvoznim subvencijama (zemlje u regionu i zemlje EU). Proizvodnja hrane u Crnoj Gori jednostranim otvaranjem nije bila u ravnopravnom konkurentskom položaju. Stoga su se počele uvoditi dodatne mjere i dizati podsticaji, tako da je crnogorska agrarna politika počela odstupati od potpuno liberalnog koncepta.

Nijesu potrebna velika istraživanja da se ocijeni da bi dugoročna realizacija potpuno liberalnog koncepta dovela u velike teškoće znatan dio poljoprivredne proizvodnje, a pogotovo ogromna ruralna područja. Nekolicina manjih konkurentnih proizvođača koji proizvode u najboljim uslovima proizvodnje i na veoma malom prostoru, bio bi krajnji rezultat ovakvog koncepta. Komercijalna proizvodnja bi se teško razvijala, u relativno kratkom roku došlo bi do gašenja znatnog dijela koji ne bi bio unapređivan strukturnim promjenama. U najudaljenijim područjima, koja predstavljaju veći dio zemlje, poljoprivreda bi se praktično svela samo na nivo socijalne i prirodne proizvodnje, odnosno proizvodnju isključivo za potrebe članova domaćinstva. Moguće stanje po pojedinim sektorima poljoprivrede u takvim uslovima ilustrira „pesimistički scenario“ razvoja (vidjeti Dokument 1), po kojem bi se korišćenje resursa i obim poljoprivredne proizvodnje značajno smanjili. Bez mjera koje bi podsticale opšti ruralni razvoj i podupirale razvoj i drugih industrija, jasno je da bi se pojačale tendencije migracije i napuštanja seoskih područja, te rast siromaštva i neiskorišćavanje proizvodnje hrane za potrebe razvoja turizma i drugih djelatnosti u ruralnim regionima. Liberalni koncept agrarne politike ne rješava probleme crnogorskih ruralnih sredina, te je stoga zavaravajući i štetan.

Ako ni protekcionistički, ni liberalni koncept ne daju odgovore na efikasno i dugoročno rješavanje istaknutih problema postoji li „treći put“, znači koncept politike koji bi uspio preusmjeriti negativne trendove u pozitivnu stranu i podići blagostanje u ruralnim sredinama? Teorijski i praktično, rješenja koja bi mogla dati odgovore na to pitanje nudi pomenuti treći pristup - **koncept održivog razvoja poljoprivrede** (eko-socijalni i tržišni koncept agrarne politike). Ovaj je koncept zapravo jedini pravi izbor ukoliko je Crna Gora odlučna da aktivno rješava nagomilane probleme vezane za ruralne sredine, poljoprivredu i životnu sredinu. To je logički nastavak održivog razvoja koji je već definisan u strateškim dokumentima (Agenda ekonomskih reformi, Strategija razvoja i redukcija siromaštva, Strategije razvoja turizma). Takav koncept, ako bi bio građen na pozitivnim iskustvima Evropske unije, u najvećoj mjeri omogućava brže prilagođavanje i integrisanje u evropske procese, a zbog uvođenja modernog koncepta agrarne politike nije sporan ni sa stanovišta pristupa STO. Njime bi bilo moguće u znatnoj mjeri razviti koncept održivog razvoja i do određene mjere izbjeći greške prekomjerne industrijalizacije, a pogotovo intenzifikacije poljoprivrede. Potencijal crnogorske poljoprivrede bi se realizovao u većoj mjeri i mogao bi se približiti nivou koji proizlazi iz „optimističkog scenarija“ razvoja poljoprivrede (vidi Dokument 1).

3 RAZVOJNI CILJEVI I STUBOVI REFORME AGRARNE POLITIKE

3.1 Principi i ciljevi reformi

3.1.1 Principi koncepta

Koncept razvoja održive poljoprivrede je logička i konceptualna razrada već prihvaćenih odluka o razvoju crnogorske države i privrede. Njegov je primarni cilj definisanje uloge poljoprivrede u razvoju zemlje i modernizacija državnog aparata radi realizacije strateškog opredjeljenja za održivi razvoj i integrisanje Crne Gore u međunarodnu zajednicu. Koncept ima smisla samo ako postoji najširi konsenzus o njegovom usvajanju.

Taj koncept razvoja održive poljoprivrede u agrarnoj politici preuzima evropsko poimanje uloge poljoprivrede. U postavljanju osnovnih i operativnih ciljeva polazi se od:

- opredjeljenja da Crna Gora, kao ekološka i turistička zemlja, izgrađuje koncept održivog razvoja,
- dostignutog nivoa ekonomskog i socijalnog razvoja Crne Gore,
- činjenice da primarna poljoprivreda i prerađivačka industrija čine nerazdvojivu cjelinu,
- činjenice da je poljoprivreda osnov za razvoj ruralne ekonomije,
- potrebe uključivanja u regionalne, evropske i međunarodne integracione procese, - maksimalnog uvažanja principa multifunkcionalnosti poljoprivrede.

Održivi razvoja poljoprivrede i time vezani koncept agrarne politike proizlazi iz višestruke uloge poljoprivrede – **multifunkcionalnosti**, koja se u crnogorskim okvirima ogleda u sljedećem:

➤ **Funkcija održivog ruralnog razvoja**

- Ulaganje u poljoprivredu istovremeno znači i ulaganje u ruralni razvoj, jer je nemoguće očuvati seoska područja od napuštanja njegovog stanovništva bez poljoprivrede. To posebno važi za Crnu Goru, s obzirom na prirodne i druge uslove u kojima se odvija poljoprivreda.

- Razvojem održive poljoprivrede utiče se i na balansiranje razlika u razvoju pojedinih područja.
 - Ekološka funkcija
 - Gazdovanje na optimalan i održiv način poljoprivrednim zemljištem, kao neobnovljivim prirodnim resursom, predstavlja garanciju za očuvanje potencijala razvoja čovjekove okoline u najširem smislu.
 - Upravljanje prostorom i davanje poželjnog izgleda pejzažu.
 - **Ekonomska funkcija**
 - Proizvodnja hrane je privredna djelatnost za koju važe ekonomski principi kao i za druge djelatnosti. Koncept održive poljoprivrede ne negira ekonomsku funkciju nego je nadopunjuje.
 - Preko 60.000 crnogorskih domaćinstava ostvaruje u poljoprivredi osnovni ili dopunski izvor prihoda.
 - Poljoprivreda je osnov za razvoj prehrambene industrije, ona podstiče razvoj i brojnih drugih sektora (industriju inputa za proizvodnju, opreme, mehanizacije, ambalaže, transport, brojne usluge i servise).
 - Korišćenjem znatnih površina raspoloživih livada i pašnjaka, koje se sada veoma malo ili gotovo ne koriste, može se uz relativno veoma male inpute stvoriti značajna nova vrijednost.
 - **Funkcija potpore razvoju turizma**
 - Posebno je za Crnu Goru važna komplementarnost poljoprivrede sa turizmom. Bogat izbor viskokvalitetnih domaćih proizvoda znatno obogaćuje turističku ponudu. Takođe, kroz afirmaciju nacionalne kuhinje i specifičnih crnogorskih proizvoda turizam može da bude snažan generator razvoja poljoprivrede.
 - Poljoprivreda nudi mogućnost za rekreaciju, odmor i razvoj određenih sportskih aktivnosti.
 - **Socijalna funkcija**
 - Poljoprivreda i sa njom povezane djelatnosti obezbjeđuju posao znatnom dijelu stanovništva, čime se ublažava pritisak na radna mjesta u drugim oblastima.
 - Mogućnost vlastite proizvodnje hrane na gazdinstvu smanjuje socijalne tenzije.
 - Razvojem poljoprivrede istovremeno se doprinosi borbi protiv siromaštva na seoskim područjima.
 - **Prehrambena funkcija**
 - Sigurnost u obezbjeđivanju hrane standardnog kvaliteta i po pristupačnim cijenama za potrošače jeste strateški interes svake zemlje.
 - **Nacionalno-kulturna funkcija**
 - Multifunkcionalnost znači i očuvanje tradicije i kulturnog nasljeđa na selu.

3.1.2 Osnovni ciljevi

Rješavanje razvojnih, strukturnih i opštih problema ruralnog i razvoja poljoprivrede moguće je ostvarivanjem sljedećih osnovnih ciljeva održivog razvoja poljoprivrede:

1. **Gazdovanje resursima na dugoročno održiv način uz promociju poljoprivrede koja je maksimalno usklađena sa očuvanjem životne sredine (održivo gazdovanje resursima);**
2. **Obezbjeđivanje stabilne i prihvatljive ponude bezbjedne hrane u pogledu kvaliteta i cijena (bezbjednost hrane);**
3. **Obezbjeđivanje primjerenog životnog standarda za seosko stanovništvo i cjelovitog ruralnog razvoja uz očuvanje tradicionalnih vrijednosti ruralnih područja (primjereni životni standard i ruralni razvoj);**
4. **Stalno podizanje konkurentnosti proizvođača hrane na domaćem i inostranom tržištu (podizanje konkurentnosti).**

Postavljeni razvojni ciljevi su potpuno ravnopravni, tako da nema hijerarhije u pogledu njihove važnosti. Održivi razvoj u sve oštrijoj formi nameće potrebu gazdovanja resursima koje je maksimalno usklađeno sa očuvanjem životne sredine. Budući da ruralna područja čine najveći dio Crne Gore, jasno je da se taj cilj može ostvariti samo sprovođenjem dobro osmišljene politike ruralnog razvoja. Dalje, dobra politika ruralnog razvoja dopriniće da stanovništvo ostaje na seoskim područjima i da se u dužem periodu preokrene proces, umjesto migracije selo – grad, znatan broj stanovnika gradskih sredina će birati seoska područja kao svoj životni prostor.

Bezbjednost hrane i konkurentnost moraju se ostvarivati u potpunoj harmoniji, bez ikakvih kontradiktornosti između ova dva cilja. Sve mjere za podizanje konkurentnosti uvijek moraju voditi računa o bezbjednosti hrane i ni u jednoj od njih ne smije se žrtvovati kvalitet za račun nekih drugih ciljeva. Imajući u vidu specifičnosti crnogorske poljoprivrede, upravo kvalitet u najširem smislu treba da bude osnov konkurentnosti na domaćem i inostranom tržištu.

Ravnomjernim ostvarivanjem navedena četiri cilja realizovaće se i peti najopštiji **cilj: obezbjeđivanje prehrambene sigurnosti stanovništva**. Ostvarenju ovog cilja teži agrarna politika svih zemalja, bilo da se radi o izrazito razvijenim ili zemljama u razvoju.

3.1.3 Operativni ciljevi

Operativni ciljevi predstavljaju razradu osnovnih ciljeva. Potrebni su za lakše razumijevanje koncepta i definisanje mjera.

1. Podizanje konkurentnosti proizvođača hrane na domaćem i inostranom tržištu:
 - povećanje veličine porodičnih gazdinstava sa komercijalnom proizvodnjom uz istovremeno sprečavanje dalje fragmentacije posjeda (smanjenja veličine parcela),
 - veća fleksibilnost i dinamičnost na tržištu poljoprivrednog zemljišta

- i očuvanje cjeline razvojno sposobnih gazdinstava,
 - uređivanje poljoprivrednog zemljišta, uključujući ukрупnjavanje posjeda, navodnjavanje i melioracije,
 - veći nivo tehničke opremljenosti
 - poljoprivrede i podizanje efikasnosti u nabavci osnovnih inputa,
 - razvoj tržišta kredita i obezbjeđivanje boljeg pristupa kreditnim sredstvima za poljoprivredne proizvođače, uključujući i nove oblike kreditiranja (kao lizing npr.) za korisnike sa nižom kreditnom sposobnošću,
 - ubrzavanje novog investicionog ciklusa na poljoprivrednim gazdinstvima,
 - stručno osposobljavanje i dodatno školovanje poljoprivrednika,
 - poboljšanje starosne strukture poljoprivrednih proizvođača, putem podrške mladim da se bave poljoprivredom i istovremeno ranijim penzionisanjem starijih,
 - poslovno povezivanje poljoprivrednika (zadrugarstvo i drugi vidovi) radi eliminisanja nedostatka ekonomije obima i podizanja konkurentnosti,
 - razvoj poljoprivredne tržišne infrastrukture, uključujući stvaranje uslova za formiranje poljoprivredne berze i licenciranje otkupljivača,
 - jačanje vertikalne integracije u poljoprivredi, uključujući i trgovačku mrežu,
 - horizontalna integracija u prerađivačkoj industriji,
 - modernizacija tehnologije, specijalizacija i povećanje stepena korišćenja raspoloživih kapaciteta u prerađivačkoj industriji,
 - podrška investicijama u prerađivačke kapacitete i kanale distribucije,
 - privlačenje inostranog kapitala u sektor proizvodnje hrane,
 - jačanje marketing funkcije cijelog lanca proizvodnje hrane radi podsticaja prodaje i potrošnje poljoprivrednih proizvoda,
 - osposobljavanje menadžmenta i razvoj ljudskih resursa u cijelom lancu proizvodnje hrane.
2. Gazdovanje resursima na dugoročno održiv način uz promociju poljoprivrede koja je maksimalno usklađena sa očuvanjem životne sredine:
- ugrađivanje principa zaštite životne sredine u tehnološki razvoj poljoprivrede i prerađivačke industrije,
 - očuvanje zemljišta kao proizvodnog i ekološkog resursa, uz sprečavanje erozije, zagađivanja i drugih vidova njegove degradacije,
 - očuvanje vodnih resursa od potencijalnog zagađivanja,
 - sprečavanje ugrožavanja opšteg biodiverziteta,
 - očuvanje i održivo korišćenje agrobiodiverziteta - genetičkih resursa u biljnoj i stočarskoj proizvodnji,
 - održavanje pejzaža u njegovoj estetskoj i funkciji razvoja turizma,

- valorizacija očuvanih zemljišnih resursa kroz snažniji razvoj organske poljoprivrede,
 - očuvanje tradicionalnih i održivih proizvodnih tehnologija,
 - davanje prioriteta programima koji su usklađeni sa očuvanjem čovjekove okoline.
3. Obezbjeđivanje primjerenog životnog standarda za seosko stanovništvo i cjelovitog ruralnog razvoja uz očuvanje tradicionalnih vrijednosti ruralnih područja:
- obezbjeđivanje adekvatnih životnih uslova na seoskom području uz podršku ekonomskim i socijalnim aktivnostima koje omogućavaju zadržanje stanovništva u ruralnim područjima,
 - uravnoteživanje regionalnog razvoja,
 - razvoj područja sa otežanim uslovima privređivanja,
 - razvoj seoske infrastrukture u najširem smislu;
 - diverzifikacija ekonomskih aktivnosti i dohotka u ruralnim regionima, sa posebnim naglaskom na različitim vidovima turizma,
 - podrška samozapošljavanju na gazdinstvima,
 - usklađivanje politike ruralnog razvoja sa politikom školstva radi obezbjeđivanja adekvatnih uslova školovanja djece u ruralnim područjima,
 - zaštita i očuvanje kulturnog nasljeđa na selu,
 - obezbjeđivanje afirmacije različitosti (nacionalnih, vjerskih, kulturnih, socijalnih i dr.) u ruralnim sredinama,
 - zaštita i afirmacija prava žena u ruralnim sredinama.
4. Obezbjeđivanje stabilne i prihvatljive ponude bezbjedne hrane u pogledu kvaliteta i cijena:
- poboljšanje kvaliteta i zdravstvene ispravnosti hrane i uspostavljanje sistema za podršku,
 - primjena međunarodnih standarda u proizvodnji hrane, uključujući standardizaciju autohtonih tehnologija,
 - modernizacija poljoprivrede radi podizanja kvaliteta proizvoda,
 - uvođenje sistema sljedljivosti – praćenja bezbjednosti hrane od 'njive do trpeze',
 - izgradnja i stalno unapređivanje ukupnog sistema bezbjednosti hrane,
 - promocija specifičnih karakteristika i osobenosti crnogorske proizvodnje hrane (visokovrijedni, specifični proizvodi, proizvodi sa zaštićenim geografskim porijeklom, proizvodi organske poljoprivrede i sl.),
 - minimiziranje rizika od GMO.

Izvršavanje operativnih ciljeva treba da ima snažnu institucionalnu podršku kroz:

- usklađivanje legislative sa međunarodnim standardima,
- poboljšanje rada inspekcijskih i stručnih službi,

- unapređivanje rada istraživačkih organizacija i njihovo prilagođavanje razvojnim potrebama crnogorske poljoprivrede,
- usklađivanje obrazovnih programa sa realnim potrebama razvoja poljoprivrede,
- podršku raznim oblicima organizovanja proizvođača na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou.

3.2 Stubovi reforme

3.2.1 Reforma agrarne politike

Tržišno-cjenovna politika

Crna Gora je otpočela proces uključivanja u međunarodne integracije, sticanje članstva u STO i priključivanje EU. Oba procesa će u znatnoj mjeri opredijeliti ne samo njenu spoljnu trgovinu nego i sam razvoj poljoprivrede. Ti procesi, zajedno sa potpisivanjem bilateralnih ugovora, neminovno vode daljoj liberalizaciji trgovine i sve oštrijoj konkurenciji na tržištu. Stoga podizanje cjenovne konkurentnosti domaćih proizvoda, koja je i inače na nezavidnom nivou, postaje jedan od najvećih izazova.

I pored očekivane dalje liberalizacije tržišta, spoljnotrgovinska zaštita će, u okviru mogućnosti, ostati važan instrument tržišno-cjenovne politike i u budućem periodu. Njen cilj treba da bude obezbjeđivanje stabilnosti cijena i fer konkurencije na domaćem tržištu. U tom pogledu, potrebno je i uvođenje novih mjera za stabilizaciju tržišta u slučaju većih poremećaja koje nisu u suprotnosti sa principima STO (tzv. safe-guard i safety-net mjere).

Za podizanje konkurentnosti i postepeno preuzimanje CAP modela tržišno-cjenovne politike značajniju ulogu treba da postepeno preuzmu direktna plaćanja. Potrebno je obezbijediti stabilnu podršku proizvođačima za gajenje poljoprivrednih kultura s ciljem da se proizvodni resursi održavaju u funkciji i da se mjere prilagode sistemu podrške u EU. Putem reforme sadašnjih i uvođenjem novih podsticaja budžetska podrška u okviru tržišno - cjenovne politike realizovaće se:

- direktnim plaćanjima u biljnoj proizvodnji po ha,
- direktnim plaćanjima u stočarskoj proizvodnji po grlu stoke - za goveda (krave dojilje, utovljenu junad i klanične premije), ovce i koze.

Visina direktnih plaćanja proizvođačima treba da se određuje u zavisnosti od nivoa cijena na domaćem tržištu, koji treba da se postepeno približava nivou cijena u EU.

Politika ruralnog razvoja

U konceptu održive poljoprivrede, za koji se Crna Gora opredijelila, najvažnije mjesto imaće politika ruralnog razvoja. Crna Gora je i u dosada, sprovodeći reforme u agrarnoj politici, nastojala da podršku od proizvodnje ili pojedinačnih proizvoda usmjerava ka seoskom stanovništvu. Paralelno sa budžetskim sredstvima u istom su pravcu bila usmjeravana i donatorska sredstva. U budućem periodu potrebno je nastaviti podršku razvoju seoskih sredina i znatno povećati visinu ulaganja u najvažnije programe koji će biti usklađeni sa principima EU.

Politika treba da se temelji na tri najvažnije osovine ruralnog razvoja:

- podizanje konkurentnosti kroz različite vidove podrške primarnoj poljoprivredi i prerađivačkoj industriji;
- bolje upravljanje resursima životne sredine;
- stvaranje preuslova (zajedno sa drugim programima Vlade Crne Gore) za podizanje životnog standarda seoskog stanovništva i širenje ekonomskih aktivnosti u seoskim sredinama.

Opšte usluge i javne službe u poljoprivredi

Crna Gora ima institucije koje su odgovorne za izvođenje javnih usluga u poljoprivredi iz oblasti tehnološkog razvoja i bezbjednosti hrane. Sistem reformi tih institucija je u toku, ali su kapacitet institucija i kvalitet njihovog rada još nedovoljni da odgovore potrebama realizacije koncepta razvoja održive poljoprivrede i zahtjevima pridruživanja EU. Cilj je na tom području stvarati efikasan sistem javnih usluga. Potrebno je izgraditi sistem finansiranja javnih usluga preko tendera, programa i monitoringa izvođenja programa, a tehnološki i ukupni razvoj poljoprivrede potrebno je podstaći postepenim jačanjem finansijske podrške:

- stručnim službama u poljoprivredi (Savjetodavna služba u biljnoj proizvodnji i Služba za selekciju stoke),
- institucionalnom sistemu bezbjednosti hrane (uključujući veterinarske i fitosanitarne mjere),
- istraživanjima i naučnim analizama čiji će rezultati biti podloga za primjenu razvojne politike u poljoprivredi,
- analitičkom i strateškom radu za potrebe agrarne politike (izrada plana, sprovođenja kontrole i ocjene vrednovanja efekata primijenjenih mjera agrarne politike),
- stručnom osposobljavanju poljoprivrednih proizvođača.

Poreska i socijalna politika

Crna Gora od aprila 2003. primjenjuje jedinstvenu stopu PDV od 17%, a od kraja 2005. godine nižu stopu (7%) za osnovne poljoprivredne proizvode (mlijeko, hljeb, ulje i šećer) i inpute za poljoprivredu (mineralna đubriva, pesticide, stočnu hranu, sjeme i sadni materijal, priplodnu stoku). Poreska politika treba da potpomogne realizaciju prvog cilja u razvoju poljoprivrede - podizanje nivoa konkurentnosti. To se može postići i uvođenjem:

- niže stope poreza za sve prehrambene proizvode, po ugledu na zemlje u okruženju (Srbija, Slovenija, Makedonija) i većinu zemalja EU.
- mogućnosti obračunavanja PDV i za poljoprivredne proizvođače, obezbjeđivanjem sistema praćenja poslovanja u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji - kroz adekvatan vid registracije i vođenje knjigovodstva.

Među programima podrške poljoprivredi, značajno mjesto imaju i potpore socijalnog karaktera. Kroz Program mladi farmeri obezbjeđuje se penzijsko osiguranje za poljoprivrednike, a kroz Program starih naknada socijalna sigurnost seoskog stanovništva. Cilj reforme politike je da se obezbijedi sprovođenje socijalne politike koja će služiti ostvarenju drugog cilja razvoja poljoprivrede - Obezbjedivanje primjerenog životnog standarda za seosko stanovništvo. To će se postići pogotovo integracijom socijalne politike za seosko stanovništvo u ukupnu

socijalnu politiku. Uz to je potrebno obezbijediti kontinuitet dosadašnjeg programa staračkih naknada i u skladu sa opštim reformama socijalne politike ovaj program prenijeti u nadležnost Ministarstva rada i socijalnog staranja.

3.2.2 Reforma zakonodavstva

Realizacija navedenih razvojnih ciljeva i nova agrarna politika nameću potrebu da se nastave i ubrzaju reforme u zakonodavnoj oblasti. Osnov za usklađivanje biće zakonodavstvo Evropske unije - *Acquis communautaire*, uz nastavak obuke i usavršavanja administracije za implementaciju ove veoma zahtjevne legislative.

Presudnu će ulogu imati donošenje nekoliko ključnih zakona, od kojih su najvažniji:

- Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju,
- Zakon o poljoprivrednom zemljištu,
- Zakon o bezbjednosti hrane,
- Zakon o stočarstvu,
- Zakon o stočnoj hrani,
- Zakon o poljoprivrednim zadrugama.

Detaljnija razrada navedenih zakona odgovarajućih podzakonskih akata, sa terminskim planom za njihovu izradu, uslijediće u okviru dokumenta koji treba da proistekne iz Strategije, pod nazivom "Državni program prilagođavanja pravne regulative u oblasti poljoprivrede zahtjevima EU".

3.2.3 Reforma institucija

Reforme agrarne politike i proces pridruživanja EU nameću potrebu reorganizacije samog Ministarstva. Mijenja se stari način sprovođenja agrarne politike. Zaposleni u Ministarstvu ne treba da supstituišu rad stručnih službi na terenu. Sve vrste komercijalnih aktivnosti definitivno se sele iz Ministarstva, kreditiranje je stvar banaka, nabavka raznih inputa stvar privrednih subjekata itd. Evropskom modelu razvoja poljoprivrede i suštinskoj ulozi Ministarstva u tome više bi, umjesto sadašnjeg, odgovarao naziv: Ministarstvo za poljoprivredu i ruralni razvoj. Reorganizacija Ministarstva mora da proističe iz reforme agrarne politike i da je u funkciji prilagođavanja zahtjevima EU. Najznačajniji koraci u tom pogledu su formiranje odjeljenja za ruralni razvoj, za administrativno-informacijske sisteme, kao i pripremanje za preuzimanje funkcije agencije za plaćanje koja će da bude zadužena za sprovođenje donatorske politike EU.

Strategija zahtijeva i reformu ostalih institucija u poljoprivredi:

- stručnih službi u poljoprivredi i bezbjednosti hrane,
- istraživanja i obrazovanja,
- zadrugarstva i drugih oblika organizovanja u poljoprivredi i agroindustriji,
- statistike.

U postupku formiranja novih institucija dosljedno se treba pridržavati dvaju veoma važnih principa:

- Postepenost – nije dobra praksa žuriti sa formalnim osnivanjem institucija, bez prethodne jasne vizije potrebe njihovog formiranja, bez stvaranja osnovnih pretpostavki i temeljnih priprema buduće administracije. Institucionalne promjene mora da proističu iz reforme u agrarnoj politici, a nikako obrnuto.
- Nove institucije mora da budu održive na dugi rok, da su primjerene veličini poljoprivrednog sektora i ekonomskoj moći Crne Gore. Imajući u vidu ograničene ljudske kapacitete, posebno je važno da se preduprijedi bilo kakav vid dupliranja institucija.

Detaljna razrada plana reforme institucija će biti predmet dokumenta koji će proisteci iz Strategije, pod nazivom "Reorganizacija institucija", koji bi trebalo da bude interni dokument Ministarstva.

3.2.4 Okviri budžetskog planiranja

Realizacija novog koncepta razvoja poljoprivrede zahtijeva neuporedivo veću budžetsku podršku. Čak i kada se poljoprivredna politika ne bi mijenjala i usklađivala sa principima Zajedničke poljoprivredne politike EU, neminovno je povećanje budžetskih izdvajanja iz sljedećih razloga:

- realizacija programa definisanih Vladinim dokumentima, prije svega Agendom ekonomskih reformi i Strategijom razvoja i redukcije siromaštva,
- obuhvat korisnika budžetskih sredstava povećava se iz godine u godinu formiranjem novih laboratorija, razvojem stručnih službi i sl.

Raste obim proizvodnje u pojedinim sektorima (veći prinosi u biljnoj proizvodnji, povećan broj stoke za razvojne premije) tako da se pri istom nivou po jedinici, podrška u ukupnom iznosu neminovno povećava.

Pretpostavljeno vrijeme do punopravnog članstva u EU mora se iskoristiti ne samo za predložene reforme nego i za ubrzaniji razvoj domaće poljoprivredne proizvodnje. Praksa Slovenije, Hrvatske, pa i drugih zemalja našeg regiona, pokazuje da pripremni period mora biti iskorišćen da se sopstvena poljoprivreda osnaži kako bi po ulasku mogla biti konkurentna na mnogo širem tržištu. Istovremeno, dobro razrađen model podsticajne politike omogućice raniji početak korišćenja evropskih fondova za poljoprivredu i ruralni razvoj i, što je veoma bitno, efikasne pregovore i korišćenje fondova po sticanju članstva. Iskustva posljednjeg proširenja EU jasno kažu da nivo podrške iz tih fondova zavisi od stanja resursa u poljoprivredi, spremnosti državne administracije za sprovođenje mjera i sposobnosti učesnika za preuzimanje mjera. Uspjeh zavisi i od prethodne podrške iz nacionalnog budžeta i dobro usmjerenih donatorskih sredstava.

Strategija razvoja poljoprivrede stoga mora obuhvatiti i razradu finansijskog okvira budžeta, kao i indikativnu listu mjera i potrebnih finansijskih resursa za sprovođenje tih mjera. Finansijski okvir treba da udruži domaća i donatorska sredstva. Razumljivo je da nacionalna sredstva nijesu dovoljna za realizaciju ciljeva politike održivog razvoja poljoprivrede.

Potrebne mjere i instrumenti za realizaciju ciljeva i stubova reforme agrarne politike kao i finansijska sredstva i terminski planovi predmet su izrade dokumenta 3 Strategije: "Koncept mjera agrarne politike i budžetski plan 2007-2013."

4 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovaj dokument nije imao ambiciju da nudi gotova rješenja, nego da bude "raskrsnica" sa koje treba poći u više pravaca reformi. Na svakom od tih pravaca potrebno je imati još razrađeniji dokument - novi podsjetnik sa spiskom novih pitanja i naznakama njihovog rješavanja. Namjera, dakle, nije da se ovim dokumentom zatvori nego da se upravo otvori knjiga neminovnih reformi.

Kao što se vidi, dokument nije pisan u vidu uputstva šta i kako poljoprivrednici treba da proizvode. Prije svega, namijenjen je državi, kao obavezno uputstvo za dalje sprovođenje reformi u poljoprivredi. Poljoprivrednici, prerađivači i potencijalni preduzetnici treba da prepoznaju poruke koje im se ovakvom orijentacijom šalju.

Ponuđeni dokument se, pored metodološkog pristupa, bitno razlikuje od strateških dokumenata drugih zemalja u našem regionu i u dva sljedeća pitanja: a) transformacija bivšeg društvenog sektora zauzima veoma važno mjesto u drugim strateškim dokumentima, dok to ovdje nije posebno razmatrano; b) kako postepeno mijenjati ili ukidati određene instrumente agrarne politike (subvencije inputa u proizvodnji, ogromnu carinsku zaštitu, izvozne subvencije, državno određivanje cijena i sl.), radi dalje liberalizacije koju zahtijeva ulazak u STO i evropske integracije, a što opet u Crnoj Gori nije slučaj, budući da neke od ovih instrumenata uopšte i ne primjenjuje.

Sve to govori da nema gotovih rješenja, niti se modeli drugih mogu prosto kopirati i prenositi, nego se politika mora prilagoditi stvarnom stanju proizvodnje hrane i jasno postavljenim ciljevima njenog budućeg razvoja.

Međutim, niska konkurentnost proizvodnje na usitnjenom posjedu i u nepovoljnim prirodnim uslovima, nizak nivo modernizacije, izražen problem migracije selo-grad i druga realna ograničenja očito govore da je i crnogorskoj poljoprivredi potreban ništa manje domaćinski odnos (finansijska i višestruka institucionalna podrška) nego što je u državama sa kojima se ostvaruje spoljnotrgovinska razmjena.

Dalje, u budućim pregovorima o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju EU poljoprivreda se ne može posmatrati statično, tj. sa stanovišta sadašnjeg obima proizvodnje i dostignutog stepena razvoja, nego se mora imati u vidu i projekcija razvoja do realno ostvarivog nivoa.

Razvoj i prilagođavanje crnogorske poljoprivrede ne zavisi samo od finansijske podrške države nego je za nužne promjene potrebno:

- izgradnja tržišta i konkurentnosti cijelog lanca proizvodnje hrane, uključujući i trgovinu, gdje država može bitno doprinijeti sistemskom izgradnjom tržišne infrastrukture i finansijskim strukturnim podrškama,

- novi tehnološki razvoj u poljoprivredi i prerađivačkoj industriji, prilagođen crnogorskoj tradiciji i uslovima, ali i zahtjevima moderne ekonomije - direktno prenošenje (kopiranje) tuđih modela u tehnologiji i organizaciji bez uvažavanja mentaliteta i istorijskih iskustava ne može donijeti dobre rezultate,
- izgradnja transparentnih procedura i sistema primjene nove agrarne politike, koje će doprinijeti izgradnji moderne i pravno uređene države.

Ovim dokumentom pokušava se otvoriti novi put u razvoju crnogorske poljoprivrede i ruralnih sredina. Preuzimanjem evropskih standarda i uloge poljoprivrede i ruralnog razvoja otvara se i nova dugoročna perspektiva za mlade koji počinju i koji još dolaze, u zemlji koja ima uslove ali ih za sada još ne koristi na optimalan način. Na temelju tradicije i nove uloge poljoprivrede i njenog povezivanja sa drugim djelatnostima, pogotovo turizmom, moguće je podići blagostanje i životni standard ponosnih i vrijednih ljudi. To je veliki izazov za proizvođače, organizacije i institucije u poljoprivredi, pa i samu državu Crnu Goru.

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA
Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja

**KONCEPT MJERA
AGRARNE POLITIKE
I BUDŽETSKI PLAN
2007-2013.**

1. OSNOVNA POLAZIŠTA AGRARNE POLITIKE

1.1 Uvod

Osnovni je cilj izrade Strategije, kao što je već kazano u dokumentu "Platforma, ciljevi i stubovi reforme", sprovođenje reformi agrarne politike, pravne regulative i institucija u poljoprivredi. Ovaj dokument predstavlja logičan nastavak prethodnih dvaju dokumenata. Njegov je cilj operacionalizacija mjera agrarne politike u pogledu:

- usklađivanja sa principima CAP-a i
- budžetske podrške.

CAP kao pokretni cilj

U prethodnom dokumentu više puta je isticana i detaljno elaborirana potreba da se sa preuzimanjem evropskog modela razvoja preuzimaju osnovni principi Zajedničke poljoprivredne politike EU (CAP). Isto tako, kazano je da je CAP za nove kandidate pokretni cilj (*moving target*) i da nije moguće kopirati neka rješenja koja se napuštaju i u samoj EU.

Imajući u vidu specifičnosti CAP-a: obuhvat mjera i zakonsku regulativu koja ih definiše, mehanizme odlučivanja kao i način implementacije mjera, potrebno je da se u Strategiju tako ugrađuju najnoviji principi i pravila CAP-a, ali da se uvijek imaju u vidu stvarne potrebe i razvojni zahtjevi najvažnijih sektora crnogorske poljoprivrede. Stoga će se mjere i instrumenti agrarne politike u potpunosti oslanjati na najnovije reforme koje se sprovode u EU. To posebno važi za politiku ruralnog razvoja, kao najvažniji segment buduće agrarne politike Crne Gore po konceptu modela održivog razvoja poljoprivrede. Ona će se u potpunosti oslanjati na novi pristup dat u pravnom poretku za politiku ruralnog razvoja iz 2005, kako bismo prihvatili tih novih mjera i njihova primjena otpočeli odmah po usvajanju Strategije.

Jedno od najvažnijih poglavlja u Strategiji jeste izbor podsticajnih mjera i budžetska podrška za njihovu realizaciju u posmatranom periodu (2007-2013. godina). Potrebno je što prije otpočeti usklađivanje agrarne politike sa CAP, prvenstveno u pogledu mjera, pa čak i u pogledu iznosa sredstava, tamo gdje je to moguće.

Okvir buduće podsticajne politike

U daljim poglavljima razrađuju se osnovne mjere i budžetska podrška sa orijentacionim iznosima. Tako sačinjene projekcije treba da posluže samo kao vodič u budućoj agrarnoj politici, a stvarno stanje će, a pogotovo ekonomske mogućnosti i politički okvir integracijskih procesa, nametati potrebu stalnog finog podešavanja i mjera i iznosa potrebnih za njihovu realizaciju.

Okvirni plan podsticaja i projekcije budžeta rađeni su na bazi:

- strateških opredjeljenja definisanih dokumentom "Platforma, stubovi i ciljevi reforme",
- analize dosadašnje podsticajne politike i agrobudžeta za 2006. godinu;
- scenarijske analize i ekspertskih predviđanja kretanja proizvodnje važnijih poljoprivrednih proizvoda iz dokumenta "Analiza postojećeg stanja i perspektive razvoja";
- stanja pregovora o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju EU, kao i pregovora o pristupanju STO;
- ocjene potencijalne pretpriputne i podrške EU nakon pristupa, kao i dinamike usklađivanja mjera agrarne politike sa principima CAP-a.

Usvajanjem dokumenta: "Platforma, ciljevi i stubovi reforme", Crna Gora se opredijelila za koncept održivog razvoja poljoprivrede, gdje je multifunkcionalnost osnovno polazište. Odabrani koncept i predložene mjere treba da dovedu do postizanja razvojnih ciljeva, ali će stepen njihovog ostvarivanja i izgradnja dugoročno održive poljoprivrede u mnogo čemu zavistiti od visine budžetske podrške u narednom tranzicionom periodu.

Dosadašnju podsticajnu politiku i budžet za poljoprivredu karakterisao je prelazak sa podrške manjem broju društvenih preduzeća (kombinata i zadruga) na sektorsku podršku, kojom su, bez obzira na vlasnički status, obuhvaćeni svi korisnici koji su se kvalifikovali za određene podsticaje, čime je afirmisan razvoj privatnog sektora. Finansijska podrška institucijama u poljoprivredi, i pored određenih oscilacija u visini budžeta, povećavana je iz godine u godinu. Na visinu budžetske podrške, pored relativno niskog prethodnog nivoa, nedovoljne razrađenosti mjera i projekata, uticala je i značajna međunarodna podrška, koja je najčešće bila usmjerena u podršku investicijama, modernizaciju pojedinih sektora i podršku organizovanju proizvođača.

Scenarijska analiza budućih trendova u proizvodnji, iz prvog dokumenta Strategije, ukazuje da bi u stabilnim uslovima moglo doći do značajnog povećanja proizvodnje gotovo u svim sektorima. U nekim se, u okviru optimističkog scenarija, očekuje udvostručenje proizvodnje za posmatrani period. Takođe, u onim sektorima gdje se ne očekuje znatnije povećanje obima proizvodnje, kao što je mlijeko, na primjer, doći će do vrlo dinamičnih strukturnih promjena, koje podrazumijevaju znatno brži razvoj komercijalne proizvodnje i podizanje tehnološkog nivoa.

Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju, Crna Gora će da definiše liberalizaciju trgovine sa EU-25. Način davanja međusobnih koncesija će imati uticaj na dalji razvoj poljoprivrede, a iskustva zemalja koje su već članice EU govore da je sa liberalizacijom potrebno podizati nivo podrške osjetljivim sektorima, pogotovo onim koji su u tijesnoj vezi sa multifunkcionalnim karakterom poljoprivrede i koji, usljed nepovoljnih strukturnih karakteristika, imaju relativno nisku konkurentnost.

Pristupanje Crne Gore Svjetskoj trgovinskoj organizaciji može da utiče na razvoj pojedinih sektora: a) kroz dinamiku liberalizacije trgovine sa članicama STO; i b) putem obaveze usklađivanja podsticaja sa principima STO. Posebno će zaključivanje novih bilateralnih ugovora i inicijative u okviru CEFTA značajno odrediti okvir za buduću trgovinu poljoprivrednim proizvodima između Crne Gore i njenih važnijih trgovinskih partnera.

1.2 Ocjena okvira budućih EU donacija

1.2.1 Ocjena potencijalne pretpriputne podrške

Jedan od prvih koraka u planiranju predstavlja ocjena pretpriputnih i pristupnih potencijalnih prihoda iz dva osnovna stuba podrške: tržišno-cjenovne i politike ruralnog razvoja Evropske unije.

Pretpriputna podrška ocijenjena je na bazi SAPARD podrške uz vrednovanje sljedećih kriterijuma: udio poljoprivrede u BDP, broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva i površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta.

Tabela 1: Godišnja sredstva za politiku ruralnog razvoja prije pristupa za države posljednjeg i budućeg proširenja (SAPARD program)

Država	UAA*, 000 ha	Stanovništvo mio.	SAPARD** mio. EUR	RDP*** EUR / ha	RDP EUR / capita
Češka	3.652	10,20	23	6	2
Estonija	890	1,36	13	14	9
Mađarska	5.867	10,16	40	7	4
Latvija	2.480	3,47	23	9	7
Litvanija	3.487	2,34	31	9	13
Poljska	16.891	38,23	177	10	5
Slovačka	2.240	5,38	19	9	4
Slovenija	508	2,00	7	13	3
Rumunija	14.819	21,80	198	13	9
Bugarska	5.325	7,87	72	13	9
CEEC 12	56.313	103,90	603	11	6
CG procjena	518	0,62	(4-8) 4	(7-15) 7	(6-13) 6

* UAA (Utilised Agricultural Area) - Poljoprivredne površine koje se koriste

** SAPARD - sredstva za politiku ruralnog razvoja prije pristupa na godišnjoj osnovi, cijene 2004.

*** RDP (Rural Development Programs) - Programi ruralnog razvoja

Koristeći te kriterijume, pretpriputna podrška za Crnu Goru mogla bi da se kreće na nivou od 4 do 8 miliona eura godišnje. Procjenjuje se da će za sljedeća proširenja EU vjerovatno biti manje sredstava na raspolaganju. Stoga će se uzeti nešto pesimističnija pretpostavka, tj. 4 miliona eura potencijalne pretpriputne podrške.

U skladu sa važećim pravnim poretom u EU, pretpriputna podrška će se odnositi samo na uvođenje politike ruralnog razvoja u zemlje kandidate za pristup. To znači pripremu za višegodišnje programiranje i implementaciju složenih mjera za podizanje konkurentnosti, gazdovanje prirodnim resursima i mjere razvoja sela u okviru šireg poimanja tog razvoja. Crna Gora, preko koncepta održivog razvoja poljoprivrede, preuzima ciljeve i mjere politike ruralnog razvoja EU, radi rješavanja postojećih strukturnih problema poljoprivrede i ruralnih sredina, kao i neminovnog jačanja apsorpcijskog kapaciteta za EU podršku poljoprivredi poslije pristupa.

1.2.2 Ocjena potencijalne pristupne EU podrške

U skladu sa podjelom Zajedničke poljoprivredne politike EU (CAP) u dva osnovna stuba, pristupna podrška određena je kalkulacijama posebno za prvi stub (tržišno-cjenovna politika), a posebno za drugi stub (mjere ruralnog razvoja).

Tržišno-cjenovna politika

U narednoj tabeli daje se mogući okvir u kojem će se kretati podrška za prvi stub, tržišno-cjenovnu politiku. Po važećem pravnom poretku EU, ukupan iznos podrške za pojedinu članicu izračunava se na osnovu proizvodno vezanih direktnih plaćanja za pojedine grane poljoprivrede na osnovu politike koja je važila u razdoblju 2000-2004. U tom periodu podržavani su pojedini sektori sa znatnim novčanim iznosima po ha površine ili po grlu, što je pogotovo važno za žitarice, duvan, maslinovo ulje, tov goveda, ovaca i koza.

Za nove članice, kao i za buduće (Bugarsku i Rumuniju), EU u početku finansira niži nivo direktnih plaćanja (25% u prvoj godini), koji postepeno diže u periodu od 7 godina do 100%. Taj nivo je moguće dopuniti sredstvima iz nacionalnog budžeta.

Reforma CAP-a iz 2003. i 2004. uvodi plaćanje definisano po ha korišćenog zemljišta u obliku istorijskog prava za svako individualno gazdinstvo, na osnovu visine direktnih podsticaja iz referentnog perioda (trogodišnji prosjek 2000-2002). Zbog različitog prethodnog nivoa, ovaj oblik vodi do različitih plaćanja po ha za različita gazdinstva. Za nove članice EU to pravilo ne važi. Kod njih se ukupna suma plaćanja dijeli sa ukupnim površinama zemljišta, tako da se dobije jedinstveno plaćanje po ha (na nivou od oko 300 eura po ha u prosjeku na kraju prelaznog perioda). Uz to je još moguće zadržati dio plaćanja vezan za proizvodnju (tzv. *coupled payment*). Države članice su izabrale različite modele i šeme direktnih plaćanja, tako da se teško može govoriti o jedinstvenoj agrarnoj politici u tom smislu.

Najnovija reforma CAP-a je prelazno rješenje za koje se očekuje da će se još mijenjati prije proširenja EU državama Zapadnog Balkana. To znači da je potrebno biti vrlo oprezan sa uvođenjem aktuelne politike CAP, budući da je ona zaista pokretni cilj sa jasnom tendencijom ka liberalizaciji i snižavanju visine podrške.

Stoga je danas praktično nemoguće sa sigurnošću odrediti kakva će politika i način definisanja direktnih plaćanja važiti za zemlje Zapadnog Balkana (i Tursku). Pri svakom proširenju to je nanovo definisano. Moguće je pretpostaviti različite scenarije. U sadašnjim uslovima je verovatno najracionalniji pristup da se izračuna obim sredstava na osnovu proizvodnih resursa, i da se kao polazište uzme niža stopa (25%) plaćanja iz EU budžeta.

Tabela 2: Ocjena direktnih plaćanja na bazi kalkulacije vrijednosti po osnovnim granama za podsticaje (mil. eura)

Vrsta plaćanja	100% EU	50% EU	25% EU
Ratarstvo	2,3	1,2	0,6
Duvan	1,1	0,5	0,3
Maslinovo ulje	1,6	0,8	0,4
Muška junad	2,1	1,1	0,5
Krave dojlje	6,0	3,0	1,5
Ovce i koze	9,3	4,6	2,3
Klanična premija za telad	1,3	0,6	0,3
Klanična premija za odrasla goveda	3,3	1,7	0,8
Mlijeko	6,3	3,2	1,6
Ukupno	33,3	16,6	8,3

Ocjena o prilivima za prvi stub, tržišno-cjenovnu politiku, odnosi se samo na direktna plaćanja, jer je realno očekivati da u vrijeme kada Crna Gora bude pristupala, druge mjere (izvozni podsticaji i dr.) će verovatno biti od manjeg značaja za Crnu Goru, koja je neto uvoznik hrane.

Usljed specifičnosti crnogorske poljoprivrede, relativno je nizak obim proizvodnje u onim sektorima za koje EU daje direktna plaćanja. U prvoj godini pristupa potrebno je računati sa manjim sredstvima iz EU fondova. Po sadašnjim rješenjima EU, dobilo bi se oko 8 miliona eura, što je dosta optimistička ocjena. Ipak, taj će iznos biti moguće dopuniti domaćim sredstvima. Realno je uzeti kao pristupni scenario za prvi stub iznos oko 10 miliona eura, koji bi uključivao 2 miliona eura domaćih sredstava.

Važno je istaći da u slučaju da navedena polazišta budu i ostvarena, onda svako podizanje proizvodnih resursa u granama za koje se računaju direktna plaćanja može potencijalno podizati i priliv EU sredstava.

Mjere ruralnog razvoja

Politika ruralnog razvoja je drugi stub CAP-a i ona u EU postaje sve više samostalna u odnosu na prvi stub, tržišno-cjenovnu politiku. Njen udio u ukupnim sredstvima raste, a to pogotovo važi za zemlje posljednjeg proširenja, kao i za Rumuniju i Bugarsku. Riječ je o kompleksnoj strukturnoj politici, koja je tokom svog razvoja uveliko prevazišla sektorske okvire. Na nivou EU postoje jasna pravila o tome koje vrste mjera su moguće i vrlo precizno razrađen sistem implementacije u pogledu finansijskog toka, kontrole i ocjene efekata politike. Svaka zemlja članica Strategijom ruralnog razvoja definiše svoje prioritete, a kroz Program ruralnog razvoja priprema mehanizme izvođenja politike. Evropska komisija u značajnom obimu finansira te mjere (neke i do 80%) i obavlja strogi nadzor. Budući da u pogledu mjera koje su dozvoljene i njihove implementacije nije bilo značajnih promjena posljednjih 14 godina, vjerovatno će se okvir sadašnje politike zadržati i za sljedeće proširenje. Ako se imaju u vidu principi na kojim je zasnovana politika ruralnog razvoja, veća je vjerovatnoća da će se sadašnja pravila zadržati nego u slučaju politike direktnih plaćanja.

Stoga je na području politike ruralnog razvoja, po sadašnjim uslovima, moguće računati sa znatno više sredstava nego kod tržišno-cjenovne politike. Ocjena je izrađena uz pomoć analize pristupnih fondova za ruralni razvoj posljednjeg proširenja EU.

Tabela 3: Sredstva za politiku ruralnog razvoja poslije pristupa za države posljednjeg i budućeg proširenja (Rumunija i Bugarska)

Država	UAA, 000 ha	Stanovništvo, miliona	RDP* mil. eura	RDP €/ ha	RDP €/capita
Kipar	144	0,71	30	207	42
Češka	3.652	10,20	257	70	25
Estonija	890	1,36	67	76	50
Latvija	2.480	3,47	137	55	40
Litvanija	3.487	2,34	203	58	87
Mađarska	5.867	10,16	296	50	29
Malta	10	0,40	11	1.083	27
Poljska	16.891	38,23	1.344	80	35
Slovačka	2.240	5,38	186	83	35
Slovenija	508	2,00	100	196	50
Rumunija	14.819	21,80	938	63	43
Bugarska	5.325	7,87	337	63	43
CEEC 12	56.313	103,90	3.906	69	38
CG procjena	518	0,62	(20-50) 30	(40-100) 58	(32-81) 48

* RDP - finansije za politiku ruralnog razvoja za prve tri godine pristupa na godišnjem nivou, cijene 2004.

U navedenim teoretskim uslovima, moguće je izraditi različite scenarije podrške za mjere ruralnog razvoja Crne Gore. Uzete su različite varijante i na osnovu analize sadašnjeg proširenja došlo se do nivoa podrške između 20 i 50 miliona € godišnje. I ovdje se polazi od nešto pesimističnije varijante o ukupnom obimu sredstava za sljedeće proširenje, koji bi za Crnu Goru godišnje iznosio oko 30 miliona €. Navedeni iznos veoma je hipotetički, i prije svega zavisi od toga sa kolikim iznosom sredstava računa EU u proširenju, u kojem bi participirala i Crna Gora, kao i od promjena same politike ruralnog razvoja u EU. Ako bi se računalo da Crna Gora pristupi po sadašnjoj regulativi, onda je bitno i kako bi se ova sredstva, zajedno sa domaćim, dijelila po programima politike ruralnog razvoja. Za ovaj iznos potrebno je obezbijediti i domaće kofinansiranje. To znači da se mora nacionalni budžet pripremiti, kao i apsorpcijska sposobnost administracije i potencijalnih učesnika u budućim programima.

Ukoliko bi se reformom domaće agrarne politike, koja se gradi na temeljima politike ruralnog razvoja EU, obezbijedila i znatno veća sredstva, onda bi se time doprinijelo i rješavanju strukturnih problema, kao i podizanju konkurentnosti sektora i popravljaju sadašnjeg položaja ruralnih sredina.

1.3 Nacrt osnovnih mjera agrarne politike

1.3.1 Strateške smjernice budžetske podrške

Na bazi prethodno iznesenih polazišta, u narednom poglavlju daje se projekcija visine podsticaja po osnovnim vidovima – stubovima podrške (vidi dokument 2). Planiranje budžetske podrške je od strateškog značaja i zavisi od različitih činilaca. Jedan je sposobnost domaćeg budžeta za finansiranje tržišno-cjenovne i politike ruralnog razvoja, a drugi procjena pretpripravnih i pristupnih sredstava EU. Pretpostavlja se da će, nakon što je riješen politički okvir, doći do povoljnih ekonomskih uslova i porasta BDP, čime će se otvoriti i prostor za stabilan rast nacionalnih sredstava. Takođe, značajan će doprinos imati i donatorska sredstva.

Imajući to u vidu, agrarna politike Crne Gore do pristupa treba da slijedi dva operativna cilja:

- implementacija koncepta održivog razvoja poljoprivrede (vidjeti Platformu)
- podizanje apsorpcijske sposobnosti za prilagođavanje politike i pripremanje za pristup EU.

U pogledu budžetskog planiranja, ta dva cilja ostvaruju se tako što Crna Gora u razdoblju do pristupa podiže domaća sredstva do nivoa koji omogućuje normalno preuzimanje EU sredstava poslije pristupa. Radi efikasnijeg prestrukturiranja i uspješnijeg prilagođavanja bilo bi racionalno podići sredstva i preko tog nivoa.

Budući da se ne zna datum pristupa i da nije moguće precizno projektovati domaći budžet, planiranje nije dato na godišnjem nivou. Uslovno su predviđene dvije faze pretpripravnog perioda. Prva (2007-2009) znači uvođenje i primjenu temeljnih reformi agrarne politike u kojoj bi nacionalni budžet trebalo povećati minimalno za 50%, uz očekivane donacije. Druga faza odnosi se na razdoblje od 2010. do 2012. godine, kada bi Crna Gora mogla već dobiti status kandidata pa time i sredstva pretpripravnog pomoći. Znatna sredstva u toj fazi išla bi na podršku uvođenju standarda EU na svim područjima (higijena, životna sredina, zaštita i

dobrobit životinja, informacijska podrška i priprema sektora). I u ovoj fazi budžet će se podići još za 50%, u odnosu na prethodnu fazu. To bi značilo povećanje najmanje 2,2 puta u odnosu na sadašnji nivo. Potrebno je, ipak, naglasiti da su to samo orijentacione vrijednosti, koje više govore od smjeru politike, nego o utvrđivanju stvarnih vrijednosti, koje će zavisi od različitih činilaca, a koje je praktično nemoguće sada predvidjeti. Vjerovatno je to donja granica sredstava potrebnih za realizaciju strategije.

Podaci za 2005. i 2006. godinu odnose se na ostvarenu visinu ulaganja. Predviđa se da Crna Gora u periodu 2007-2009. neće moći koristiti pretpripravnog pomoć za politiku ruralnog razvoja, nego je ovo period kada treba uspostaviti sistem koji će omogućiti povlačenje i efikasno korišćenje pretpripravnog pomoći koja će uslijediti u periodu 2010-2012. Ta podrška će se realizovati u okviru programa IPARD (*Instruments of pre-accession assistance for Rural development*), za koji se očekuju slični uslovi i kriterijumi korišćenja sredstava kao što su bili za SAPARD program.

Tabela 4: Plan projekcije osnovnih vidova budžetske podrške (mil. eura)

Vrsta mjere	2005.		2006.		2007-2009.		2010-2012.		Pristup	Od toga CG
	CG	Dona-cije	CG	Dona-cije	CG	Dona-cije	CG	Dona-cije		
Tržišno-cjenovna politika	2,2	-	1,6	-	3,7	-	6,0	-	10	2
Politika ruralnog razvoja	2,3	1	4,4	1	7,5	1,0	13,9	6**	38	8
Javne usluge	2,0*	1	2,2*	1	3,1	1,5	4,0	2	6	6
Drugi troškovi	2,2	1	2,5	1	2,5	1,5	-	1	5	5
Ukupno	8,7	3	10,7	3	16,8	4,0	23,9	9	59	21

* Ovaj iznos uključuje i približno 1 mil. eura za veterinarske mjere u okviru budžeta Veterinarske uprave

** Uključena su EU sredstva u predviđenom iznosu od 4 mil. eura.

Imajući u vidu specifičnosti crnogorske poljoprivrede i dosadašnju agrarnu politiku, mjere tržišno-cjenovne politike i sada ne zauzimaju značajnije mjesto u ukupnom budžetu (ispod 20%). U oblasti tržišno-cjenovne politike glavnu stavku će predstavljati direktna plaćanja po ha i po grlu stoke. U narednom periodu projektuje se povećanje iznosa za ovu vrstu podrške, kako bi se dostigao nivo pri pristupu koji bi omogućio korišćenje minimalno 8 miliona eura iz EU fondova.

Usvajanje koncepta održivog razvoja poljoprivrede pogotovo nameće obavezu jačanja politike ruralnog razvoja, koja je već u 2006. postala najznačajnija u pogledu budžetske podrške. Taj trend će se nastaviti sve do pristupa, kada bi ta politika činila dvije trećine ukupne. S obzirom na velike razvojne zahtjeve i potrebe prestrukturiranja najvažnijih sektora, neophodno je do pristupa postojeću budžetsku podršku ruralnom razvoju povećati najmanje tri puta. Ta bi podrška u najvećoj mjeri bila usmjerena u nove investicije i tehnološke inovacije u oba sektora: primarnu proizvodnju i prerađivačku industriju. Značajnu komponentu politike ruralnog razvoja treba da predstavlja set mjera za podršku manje povoljnim područjima (*Less favoured areas*). Sa takvim mjestom i značajem politike ruralnog razvoja u agrarnom budžetu, Crna Gora bi imala moderan koncept agrarne politike, gdje bi tržišno-cjenovna politika bila samo korektiv za stabilizovanje dohotka i tržišnih uslova.

Značajni dio budžeta, a pogotovo sa pristupom, nosile bi institucije i javne usluge u poljoprivredi i ruralnom razvoju. Realizacija razvojnih ciljeva traži i značajnu institucionalnu podršku poljoprivredi, koja se ogleda, prije svega, u uspostavljanju efikasnog sistema bezbjedne proizvodnje hrane i znatno obuhvatnije stručne podrške bržem razvoju cjelokupne poljoprivrede. Posebna pažnja biće posvećena

podrški poljoprivredi kroz izradu odgovarajućih ekonomskih analiza i informatičku podršku formiranjem odgovarajućih registara i informacionih osnova.

1.3.2 Polazišta za definisanje pojedinačnih mjera

Osnovna polazišta kojih se treba pridržavati pri opredjeljivanju za pojedine mjere, bilo da je u pitanju prilagođavanje postojećih ili uvođenje novih, jesu sljedeća:

- potreba ostvarivanja operativnih ciljeva razvoja datih u dokumentu "Platforma, stubovi i ciljevi reformi",
- mjere koje su primjenjivane u dosadašnjem periodu i efekti ostvareni njihovom realizacijom,
- usklađenost mjera sa principima STO (da li su u tzv. amber box-u i remete tržište ili su u tzv. green box-a i nemaju ograničenja),
- usklađenost mjera sa osnovnim principima i pravilima CAP-a EU, a posebno sa najnovijim reformama, uvažavajući pravilo da je CAP za nove kandidate u određenom smislu pokretni cilj,
- potreba da se kod svake mjere definišu potrebni kriterijumi i jasne procedure za ostvarivanje prava na podršku,
- primjenjivati princip obaveznog ispunjavanja određenih zahtjeva, kod svake mjere gdje je to moguće, imajući u vidu da je tzv. unakrsna ispunjenost uslova (*cross-compliance*) obavezujuća za članice EU, a ona se odnosi prije svega na poštovanje strogih standarda očuvanja okoline,
- postojanje administrativnih kapaciteta za implementaciju mjere na terenu,
- da li postoje pretpostavke na terenu da se sprovede određena vrsta podsticaja (razumijevanje svrhe i ciljeva podsticaja, odnos javnosti, logistika itd.),
- uvažavanje principa postepenosti pri uvođenju novih (*phase-in*) i gašenju postojećih mjera (*phase-out*), budući da dosadašnja iskustva govore da nije dobra praksa praviti velike zaokrete i skokovite promjene u agrarnoj politici,
- izbjegavati uvođenje, pogotovo u početnim fazama, suviše komplikovanih šema direktnih podsticaja.

2 OPERATIVNI PLAN PO VRSTAMA MJERA

2.1 Tržišno-cjenovna politika

2.1.1 Polazišta

Mjere podrška poljoprivredi u okviru tržišno-cjenovne politike realizovaće se kroz:

- mjere za stabilizaciju tržišta i dohotka (spoljnotrgovinska zaštita, mjere za stabilizaciju unutrašnjeg tržišta).
- direktna plaćanja po hektaru u biljnoj i po grlu stoke u stočarskoj proizvodnji.

Uključivanje Crne Gore u međunarodne integracije neminovno vodi daljoj liberalizaciji trgovine i sve oštrijoj konkurenciji na tržištu. Podizanje konkurentnosti i postepeno preuzimanje CAP modela nameću potrebu reforme sadašnjih i uvođenje novih podsticaja.

Crna Gora nema administrativne kapacitete niti razrađene mehanizme i uslove na terenu da može odmah otpočeti primjenu direktnih plaćanja po nekoj od sadašnjih EU šema (pojednostavljena šema plaćanja za poljoprivredna gazdinstva - *Single Farm Payment Scheme* ili pojednostavljena šema plaćanja na bazi površine - *Single Area Payment Scheme*).

Stoga je neminovno otpočeti sa proizvodno vezanim plaćanjem i iz godine u godinu stvarati administrativne kapacitete i modifikovati mjere kako bismo pred ulazak bili potpuno spremni preuzeti EU sistem direktnih plaćanja. Ali je pri tome veoma važno razraditi sistem plaćanja koji će biti osnov za preuzimanje CAP sistema.

Neophodno je već od 2007. uvesti izmjene u implementaciji sadašnjih mjera, tako što će se kod nekih ratarskih kultura (duvan, krompir i žitarice) preći sa podrške inputima na podršku po hektaru zasnovane površine. To bi predstavljalo prvi korak u modifikaciji ovih mjera ka njihovom potpunom razdvajanju od proizvodnje (*decoupling*) i time preuzimanja EU modela koji podrazumijeva jedinstveno plaćanje po ha površine, uz ispunjavanje određenih uslova, bez obzira koja se kultura gaji.

2.1.2 Mjere za stabilizaciju tržišta i dohotka

Spoljnotrgovinska zaštita

Postojeće stanje i trendovi:

Crna Gora koristi sistem kombinovanih carinskih stopa (*ad valorem* i specifične stope) u spoljnotrgovinskoj zaštiti, a Zakon o spoljnoj trgovini omogućuje primjenu antidampinga, kompenzatornih carina i zaštite od prekomjernog uvoza. Kroz proces pristupanja STO i tokom pregovaranja o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju EU nastaviti postepenu liberalizaciju spoljne trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima.

Cilj:

Obezbijediti stabilnost cijena i fer konkurenciju na domaćem tržištu.

Opis mjere:

Održavanje kombinovanog tarifiranog sistema carinskih stopa (*ad valorem* + iznos po jedinici količine) za osjetljive proizvode, u skladu sa mogućnostima koje pruža ulazak u STO.

Ukoliko dođe do poremećaja tržišta, koristiti instrumente posebne zaštite (*safeguard measures*). Neophodno je definisati proceduru primjene posebnih mjera zaštite. Radi toga potrebno je vršiti stalni monitoring cijena i dohotka.

Mjere za stabilizaciju unutrašnjeg tržišta

Postojeće stanje:

Crna Gora ne primjenjuje instrumente regulisanja cijena na domaćem tržištu. Jedino omogućuje kredite pod povoljnim uslovima za otkup sezonskih tržišnih viškova stoke (u vidu podrške potrošnje).

Cilj:

Obezbijediti stabilnost snabdijevanja tržišta po prihvatljivim cijenama.

Opis mjere:

Mjere za stabilizaciju unutrašnjeg tržišta ne zahtijevaju značajnija finansijska sredstva, osim za nužne intervencije ukoliko dođe do poremećaja. Tada će se koristiti instrumenti za stabilizaciju tržišta (*safety net measures*).

Dosadašnja praksa ukazuje da će i ubuduće biti potrebne intervencije pri otkupu sezonskih tržišnih viškova stoke u izrazito ruralnim područjima, kao i za otkup drugih proizvoda koji imaju sezonski karakter proizvodnje. Biće potrebno razraditi kriterijume, sa namjerom da to ne bude stalna mjera, nego samo za vrijeme neplaniranih viškova. Za tu namjenu potrebno je u narednom periodu planirati minimalno 0,5 miliona eura.

2.1.3 Direktna plaćanja u biljnoj proizvodnji

Direktna plaćanja po hektaru

Postojeće stanje:

Ne primjenjuje se sistem plaćanja po hektaru.

Ciljevi:

- Obezbijediti stabilnu podršku proizvođačima za gajenje poljoprivrednih kultura, postepenim uvođenjem evropskog sistema plaćanja po ha, za najvažnije kulture na koje se ova podrška odnosi (osnovne ratarske kulture, krompir, duvan);
- Težiti da se u sistemu plodoreda raspoloživi resursi optimalno koriste i da se površine pogodne za obradu redovno i obrađuju.

Opis mjere:

Crna Gora, usljed već opisanih specifičnosti, nema razvijenu ratarsku proizvodnju, tj. one vrste proizvoda za koje su se u EU, prije posljednje reforme, obezbjeđivala značajna plaćanja po hektaru (pšenica, druge žitarice, uljarice i dr.). Međutim, postoji nekoliko vrsta proizvodnji koje se odvijaju na stabilnim površinama i koje se iz godine u godinu povećavaju. Takve su duvan, krompir, žitarice za proizvodnju proizvoda od integralnog brašna (raž, heljda, ovas i sl.), a u novije vrijeme i gajenje mahunarki (pasulj, grašak i dr.) u plodoredu sa sjemenskim krompirom, kao i neke druge kulture.

Stoga će se za pomenute kulture obezbijediti direktna podrška po hektaru zasijane/zasađene površine, kako bi površine na kojima se one gaje kasnije bile referentne veličine za određivanje ukupne podrške u okviru tržišno-cjenovnih mjera CAP.

Prvi korak u primjeni sistema podsticaja po ha gajenih kultura jeste uvođenje minimalnog nivoa neophodne evidencije, koja će omogućiti primjenu mjera na terenu. Ukoliko se u predviđenom roku, tokom 2007. godine, obavi popis poljoprivrednih resursa i tako stvore neophodne baze podataka o gazdinstvima i njihovoj proizvodnji, onda bi se moglo računati sa značajnijim obimom ovog vida podrške od 2009. godine. Implementacijom podrške po ha površine navedenih kultura tokom druge pretpristupne faze (2010-2012) stvaraće se uslovi da se do pristupa u EU otpočne sa jedinstvenim plaćanjem po ha svih poljoprivrednih površina koje se koriste.

Za sve mjere koje se primjenjuju kroz ovaj vid podrške, bilo da su od ranije ili su u pitanju nove, potrebno je jasno definisati kriterijume, pri čemu će što je moguće više njih biti usklađeno sa principima CAP-a, u pogledu tzv. unakrsne ispunjenosti uslova očuvanja životne sredine, zaštite životinja i higijenskih standarda (*cross compliance*). Administrativni sistem kontrole (IACS) potrebno je paralelno i postepeno uvoditi sa uvođenjem novih mjera.

2.1.4 Direktna plaćanja u stočarstvu

Direktna plaćanja po grlu (headage payment)

Postojeće stanje:

Plaćanje po grlu priplodne stoke u govedarstvu, ovčarstvu i kozarstvu izvan zone otkupa mlijeka za gazdinstva koja postignu određeni minimalni broj grla. Mjera ima elementa evropskog sistema ali nije usklađena sa principima CAP-a.

Ciljevi:

Obezbijediti stabilnu podršku proizvođačima, postepenim uvođenjem sistema plaćanja po grlu za gajenje goveda za proizvodnju mesa (krave dojilje i tovná junad), ovaca i koza, u skladu sa principima CAP-a.

Opis mjere:

Korišćenje znatnih resursa prirodnih livada i pašnjaka moguće je jedino gajenjem preživara. U kojoj mjeri će biti zastupljene pojedine vrste preživara to će zavistiti od tržišta i plasmana proizvoda na lokalnom i širem tržištu. Gajenje preživara je predmet posebne budžetske podrške u EU, o čemu najbolje govore podaci da u mnogim starim članicama, i pored nove reforme i uvođenja pojednostavljene šeme podrške (*single payment scheme*), još nije došlo do potpunog razdvajanja podrške od proizvodnje (tzv. *decoupling*).

Nakon uvođenja identifikacije i registracije životinja, stvorit će se uslovi za prelaz sa plaćanja po grlu koje uključuje i krave za proizvodnju mlijeka, na sistem koji je kompatibilan sa onim koji se još primjenjuje u okviru CAP-a – plaćanje za krave dojilje i utovljenu junad. Tada će se sadašnji obavezni minimum za ostvarivanje prava na premiju spustiti, što će usloviti znatno veći obuhvat i veće finansijske izdatke za ovu mjeru. Potrebno je, takođe, tokom tranzicionog perioda postepeno povećavati iznos direktne podrške po grlu za sve tri vrste stoke.

Klanične premije

Postojeće stanje:

Da bi se suzbijala pojava klanja goveda van registrovanih klanica i tako uspostavljao sistem bezbjedne proizvodnje mesa, već je uvedena klanična premija. Razlikuje se od EU mjere na tom području, jer se ne odnosi na klanje teladi, a ima i druge ciljeve vezane za bezbjednost hrane.

Ciljevi:

- Poboljšanje sistema bezbjednosti u proizvodnji mesa obezbjeđivanjem klanja goveda u klanicama koje ispunjavaju propisane veterinarsko-sanitarne uslove,
- Jačanje vertikalne integracije u proizvodnji mesa.

Opis mjere:

Ova mjera tokom perioda prilagođavanja sistemu EU imaće naglašeniji cilj uspostavljanja sljedljivosti i bezbjednu proizvodnju hrane. Kod definisanja ovih ciljeva pošlo se od postojećeg stanja, jer, usljed tradicije i nepovoljnih strukturnih karakteristika sektora proizvodnje mesa, od ukupno zaklanih goveda

s svih kategorija veoma malo ih se kolje u registrovanim klanicama. S obzirom na specifičnost ciljeva, već uvedena klanična premija se u inicijalnoj fazi dijelom razlikuje od EU sistema, budući da se ne odnosi na klanje teladi i jednim dijelom će biti usmjerena i prema klaničnoj industriji.

Jedan od osnovnih uslova za punu primjenu ove mjere jeste realizacija programa identifikacije i registracije goveda i osposobljenost inspekcijskih službi za monitoring sprovođenja mjere. Sa ovom mjerom otpočelo se već u budžetskoj 2006. godini, budući da podaci sa terena govore da se jako mali broj grla zakolje u registrovanim klanicama, tako da se i sa sadašnjim institucionalnim kapacitetima ona može primijeniti.

2.1.5 Planirani okvir budžeta za tržišno-cjenovnu politiku

U tabeli su prikazane osnovne mjere i sredstva za njihovu realizaciju. Direktna plaćanja u stočarstvu već se primjenjuju i uz uvođenje već opisanih principa, iznos će se iz godine u godinu povećavati, kao što je slučaj i sa direktnim plaćanjima u biljnoj proizvodnji, koja će uslijediti nešto kasnije.

Tabela 5: Plan projekcije mjera tržišno-cjenovne politike (mil. eura)

Vrsta mjere	2005.	2006.	2007-09.	2010-12.	Pristup	Od toga CG
Direktna plaćanja po ha	-	-	0,7	1,3	2,5	0,6
Direktna plaćanja u stočarstvu	2,2	1,6	2,5	4,2	7,0	0,9
Mjere za stabilizaciju tržišta	-	-	0,5	0,5	0,5	0,5
Ukupno	2,2*	1,6	3,7	6,0	10,0	2,0

* - Iako je u 2006. u odnosu na 2005. budžet povećan za 27%, podrška za gajenje preživara (headage payment) je modifikovana i iz tržišno-cjenovne premještena u politiku ruralnog razvoja.

2.2 Politika ruralnog razvoja

2.2.1 Polazišta

Nova politika ruralnog razvoja EU za period 2007-2013. ruralni razvoj sagledava u znatno širem okviru, budući da mjere definisane tom politikom ravnopravno posmatraju i podržavaju sva tri najvažnija stuba održivosti:

- ekonomski razvoj preko prve osovine ruralnog razvoja, tj. niza mjera za podizanje konkurentnosti;
- očuvanje okoline, preko druge osovine (skupa mjera) za održivo gazdovanje resursima,
- socijalni aspekt održivosti, preko treće osovine usmjerene na stvaranje boljih životnih uslova za seosko stanovništvo i širenje ekonomskih aktivnosti u seoskim sredinama i tzv. lider projekata.

Brojne mjere sadašnjeg agrarnog budžeta imaju dosta elemenata politike ruralnog razvoja, prema EU pristupu u poimanju ruralnog razvoja.

Ovaj dokument, ukazujući na osnovne principe EU politike ruralnog razvoja, može da bude osnova za izradu Strategije ruralnog razvoja Crne Gore koja će detaljno razraditi sve njegove neophodne aspekte. U budućem trogodišnjem periodu (2007-2009), potrebno je izraditi Strategiju ruralnog razvoja Crne Gore, a paralelno koristiti sredstva donacija i domaćeg budžeta za uvođenje onih mjera

za koje postoje realni uslovi. To posebno važi za podršku investicijama, strukturne promjene, podizanje kvaliteta proizvoda i stvaranje boljih uslova za život na selu. Taj trogodišnji period treba iskoristiti i za prilagođavanje ili postepeno gašenje mjera koje nijesu u skladu sa EU politikom. Istovremeno će se stvarati institucionalne pretpostavke, kako bi se od 2010. prešlo na programiranje, kada se očekuje korišćenje i EU fondova za pretpriputnu pomoć (IPARD).

Kroz jačanje administrativnih kapaciteta i reformu Ministarstva, potrebno je formirati jedinicu za ruralni razvoj i uvoditi elemente monitoringa i ocjene efekata projekata ruralnog razvoja.

Prema tome, podrška ruralnog razvoja usmjeravaće se kroz tri osnovna vida (tzv. osovine):

- podizanje konkurentnosti
- održivo gazdovanje resursima
- programi razvoja sela koji uključuju i tzv. lider projekte.

2.2.2 Podizanje konkurentnosti

Jedan od najvećih izazova u narednom periodu predstavljaće izgradnja održivog sistema poljoprivrede koji će biti konkurentan na domaćem i širem tržištu.

Cilj:

Obezbijediti politiku, sistem izvođenja i instrumente za njihovu primjenu koji će omogućiti prestrukturiranje sektora, dalji tehnološki napredak i tako postati konkurentni na širem tržištu. Time će se generisati stvaranje dohotka za seosko stanovništvo.

Opis mjera:

U podizanje konkurentnosti biće usmjereno više mjera, koje predviđa nova politika ruralnog razvoja EU. Izbor mjera, njihovo dizajniranje, te određivanje kriterijuma za ostvarivanje prava na podršku prilagođeni su potrebama i prioritetima crnogorske poljoprivrede.

Podrška investicijama u primarnoj poljoprivredi:

- obnova postojećih i podizanje novih višegodišnjih zasada, s posebnim naglaskom na maslinarstvo, vinogradarstvo i određene vrste kontinentalnog voća,
- podizanje novih staklenika i plastenika,
- investicije u mehanizaciju i opremu,
- ulaganja u renoviranje postojećih i gradnju novih proizvodnih objekata, prvenstveno štala u stočarstvu.

Imajući u vidu dostignuti nivo razvoja, nizak stepen tehničke opremljenosti primarne poljoprivrede i još uvijek slab pristup povoljnim kreditnim sredstvima, ova mjera treba da bude jedna od najvažnijih u budućem periodu, putem koje će se podsticati i unapređivati konkurentnost primarne poljoprivrede. Prema projekcijama iz tabele 6, od 8 planiranih mjera, pojedinačno će se najviše izdvajati za podršku investicijama u primarnoj poljoprivredi, nešto preko jedne trećine ukupnih izdvajanja.

Jedan od prvih zadataka u uvođenju ovog vida podrške predstavljaće

razrada kriterijuma za korišćenje podsticajnih sredstava. Podrška investicijama se realizuje i u 2006. godini, ali je ta podrška vezana za donatorske programe, koji imaju sopstvene kriterijumi, a sredstva crnogorskog agrobudžeta su dopuna tim ulaganjima, uz uslov da su projekti prihvaćeni za finansiranje kod donatora.

Podrška prestrukturiranju prerađivačke industrije:

- otklanjanje uskih grla u proizvodnji, posebno u klaničnoj industriji,
- investicije u kapacitete koji su naslonjeni na korišćenje domaće sirovine,
- investicije u pogone za hlađenje i čuvanje proizvoda u svježem stanju, čime se sezona trošenja znatno produžava i time se bolje tržišno valorizuje izrazito sezonska proizvodnja,
- investicije u specifične manje pogone za proizvodnju tradicionalnih i visokokvalitetnih proizvoda (npr. mlječni proizvodi, prerada voća).

Analize stanja (dokument 1) ukazuju na neophodnost podizanja konkurentnosti prerađivačke industrije i njeno čvršće povezivanje sa primarnim sektorom. Stoga će u pretpriputnom periodu jedan od primarnih zadataka da bude tehnološko jačanje i uspostavljanje što bolje tržišne pozicije, kao i otklanjanje uskih grla za dalji razvoj i sticanje uslova za izvoz u zemlje EU. U okviru ove mjere, podrška će biti usmjeravana u skladu sa principima politike ruralnog razvoja, u predložena četiri vida uz mogućnost određenih modifikacija. Jedan od osnovnih prioriteta za podršku treba da bude upućenost na razvoj primarne proizvodnje, odnosno korišćenje domaće sirovine. Po učešću u ukupnim izdvajanjima, ova mjera je odmah iza investicija u primarni sektor.

Kriterijume za podršku treba razraditi pri definisanju pojedinih mjera, ali jedan od osnovnih treba da bude ispunjavanje higijenskih i drugih standarda EU, koji omogućavaju buduće normalno funkcionisanje u uslovima jedinstvenog tržišta.

Uvođenje standarda i unapređivanje kvaliteta u proizvodnji i preradi poljoprivrednih proizvoda:

- preuzimanje i usvajanje standarda EU (dobra poljoprivredna praksa, dobra proizvođačka praksa, standardi vezani za životnu sredinu, za dobrobit životinja i drugi),
- implementacija standarda u cilju unapređivanja kvaliteta proizvoda (sistem plaćanja mlijeka, klasiranje trupova stoke na liniji klanja, šeme kvaliteta za voće i povrće),
- promocija kvaliteta proizvoda (učješće na međunarodnim i domaćim sajmovima, lokalne smotre, medijske promocije),
- podrška uvođenju sistema zaštite posebnih proizvoda (zaštita geografskog porijekla i geografskih oznaka, tradicionalne tehnologije, trgovačke marke i sl.).

Na putu evropskih integracija pitanje uvođenje standarda i unapređivanje kvaliteta u najširem smislu predstavljaće jedan od ozbiljnijih izazova. Nedostatak primjene međunarodnih standarda već sada za mnoge crnogorske kompanije predstavlja ozbiljnu kočnicu za izvoz njihovih proizvoda. Uviđajući značaj standarda, već je u agrobudžet za 2006. godinu uvedena nova mjera za podršku uvođenju standarda, što će značiti iskorak u pravcu prilagođavanja zahtjevima EU.

U okviru ovog programa potreban je i minimum obuke, posebno kada su u pitanju standardi koji se prvenstveno odnose na primarnu poljoprivredu.

U implementaciji predloženih vidova (standardi, šeme kvaliteta, promocija, zaštita), primjenjivaće se principi definisani pravnom regulativom EU, koji podrazumijevaju novčanu podršku do određenog limitiranog iznosa za definisani vremenski period.

Program boljeg korišćenja poljoprivrednog zemljišta:

- podrška investicijama za nabavku poljoprivrednog zemljišta,
- podrška uređivanju poljoprivrednog zemljišta (melioracije, odvodnjavanje, poboljšanje plodnosti).

Jedna od slabijih tačaka dosadašnje i tekuće agrarne politike jeste pitanje korišćenja poljoprivrednog zemljišta, koje je ograničeni i neobnovljivi resurs, a Crna Gora je oskudna u obradivim površinama. Stoga se, uz prethodnu izradu Zakona o poljoprivrednom zemljištu, za naredni period projektuje podrška boljem korišćenju poljoprivrednog zemljišta, kroz podsticaj investicijama i unapređivanju kvaliteta zemljišta.

Nakon sprovođenja popisa u poljoprivredi i uspostavljanja minimuma evidencije, realno je otpočinjanje njene primjene već od 2008. godine. Na bazi novog zakona o poljoprivrednom zemljištu, koji do tada treba usvojiti, podržavaće se kupovina zemljišta isključivo za profesionalno bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom, s prvenstvenim ciljem ukрупnjivanja posjeda i prevazilaženja strukturnih poteškoća. Drugi pravac će značiti popravku kvaliteta sprovođenjem melioracija, zatim odvodnjavanjem i poboljšavanjem plodnosti. U tom pripremnom periodu potrebno je razraditi neophodne kriterijume za realizaciju mjere.

Vertikalna integracija primarne proizvodnje i prerađivačke industrije i jačanje tržišne infrastrukture:

Nedovoljna vertikalna integracija u čitavom lancu proizvodnje i prometa hrane, a posebno između primarne proizvodnje i prerađivačke industrije, isticana je kao ozbiljan ograničavajući faktor bržem razvoju. Stoga će se, u okviru ove mjere nastaviti i intenzivirati podrška razvoju tržišne infrastrukture, koja će doprinijeti boljoj vertikalnoj integraciji. U okviru ove mjere će se, pored ostalog, podržavati izgradnja i uređivanje stočnih i zelenih pijaca, seoskih otkupnih centara i stanica, centara za otkup i čuvanje mlijeka i sl. Ovaj set podrške može se implementirati bez znatnijih priprema već u narednim godinama, koristeći dosadašnja iskustva donatorskih programa. U kasnijoj fazi, ali prije pristupanja, potrebno je stvoriti uslove i za uvođenje programa sljedljivosti u povezivanju prerađivačke i primarne proizvodnje

Program podrške mladim farmerima pri preuzimanju gazdinstva i pri ulasku u poljoprivredu kao osnovno zanimanje:

Ovaj program se u EU primjenjuje tako što se opredjeljuje podrška u vidu bespovratne donacije za one koji ulaze u poljoprivredu kao osnovni biznis ili preuzimaju farmu od predaka, uz ispunjavanje odgovarajućih uslova (životna dob ispod 40 god i dr.). S obzirom na nepovoljnu starosnu strukturu aktivne radne snage u crnogorskoj poljoprivredi, ovaj vid podrške ima puno opravdanje i treba da nađe svoje mjesto u podsticajnim mjerama. Period 2007- 2009. godine predstavljaju pripremni, nakon kojeg bi se otpočelo sa primjenom ove mjere

Poslovno povezivanje i formiranje proizvođačkih grupa:

Poslovno povezivanje je neminovnost u prevazilaženju nedostatka obima proizvodnje (*economy of scale*) crnogorske poljoprivrede. Pored važnosti vertikalne integracije, veliki značaj ima i horizontalna povezanost u mnogim sektorima, radi boljeg korišćenja resursa tržišta, jeftinije nabavke inputa, bolje zaštite i predstavljanja interesa pojedinih sektora. Ovdje je posebno važan objedinjeni nastup na tržištu usitnjenih proizvođača, i ta aktivnost treba da bude predmet budžetske podrške. U toku 2007. razraditi kriterijume, u skladu sa politikom ruralnog razvoja EU, i od 2008. otpočeti sa podrškom zajedničkom pojavljivanju proizvođačkih grupa na tržištu i plasmanu njihovih proizvoda.

Stručno obrazovanje poljoprivrednih proizvođača:

Stručno obrazovanje će, takođe, predstavljati jedan od prioriteta. Nažalost, još uvijek je prisutno mišljenje da za bavljenje poljoprivredom ne trebaju posebne kvalifikacije, a s druge strane specifičnosti poljoprivrede traže od proizvođača dosta širok spektar znanja o brojnim tehnologijama kao i minimum znanja iz ekonomije i vođenja biznisa.

Ovaj program neće se odnositi na redovno srednje i visoko obrazovanje nego na dodatno stručno obrazovanje poljoprivrednika koji se već bave proizvodnjom.

Program treba realizovati putem obuke i osposobljavanja proizvođača, prvenstveno onih koji nemaju nikakvog obrazovanja iz oblasti poljoprivrede. U formi određenih zimskih škola, tečajeva, višednevnih seminara, proizvođače treba obučavati i osposobljavati za primjenu novih tehnologija u proizvodnji, za uvođenje odgovarajućih standarda, za podnošenje zahtjeva za ostvarivanje prava na direktnu podršku, kandidovanje projekata i sl. Potrebno je omogućiti dobijanje odgovarajućih sertifikata o uspješno završenoj obuci. Takvu obuku mogu da obavljaju stručne službe, univerzitetski nastavnici ili međunarodni eksperti.

Planirani okvir budžeta za prvu osovinu ruralnog razvoja - konkurentnost

Na bazi prethodno opisanih mjera u narednoj tabeli daje se projekcija budžetske podrške po tim mjerama. Projekcija iznosa iskazuje da je podrška investicijama najvažniji prioritet za podizanje konkurentnosti, ne zanemarujući ni opredijeljene iznose za druge mjere.

Tabela 6: Projekcija mjera prve osovine ruralnog razvoja – konkurentnosti (mil. eura)

Vrsta mjere	2006.	2007-09.	2010-12.	Pristup	Od toga CG
Podrška investicijama u primarnoj proizvodnji	1,13	1,70	2,2	5,6	1,0
Prestrukturiranje prerađivačke industrije	1,35	1,30	1,80	5,2	1,0
Program unapređivanja kvaliteta	0,25	0,40	0,55	0,8	-
Program korišćenja polj. zemljišta	0,12	0,50	0,75	1,5	0,6
Vertikalna integracija i jačanje tržišne infrastrukture	-	0,35	0,40	0,8	0,3
Program mladih farmera	-	-	0,30	0,7	0,2
Proizvođačke grupe u poljoprivredi	-	0,10	0,20	0,6	0,1
Stručno obrazovanje	-	0,15	0,20	0,4	-
Ukupno Crna Gora	2,85	4,50	6,40	-	3,2
Donatorska sredstva	1,00	1,50	2,40	-	-
Sveukupno	3,85	6,00	8,80	15,6	3,2

2.2.3 Održivo gazdovanje resursima

Imajući u vidu opredjeljenje Crne Gore da se razvija kao ekološka država, njene strateške dokumente, a posebno pravac razvoja poljoprivrede definisan u Platformi, održivo gazdovanje resursima predstavljaće važnu aktivnost Ministarstva na implementaciji integralnog programa ruralnog razvoja. Mjere ove osovine ruralnog razvoja u budućnosti treba da budu usklađene sa većim brojem EU propisa, koji se odnose na očuvanje čovjekove okoline i održivo korišćenje prirodnih resursa.

Mjere koje se predviđaju ovom strategijom izlaze iz okvira poljoprivrede, jer uključuju i agrošumarstvo. Sa izradom Strategije ruralnog razvoja Crne Gore, koja će biti jedan od prioriteta zadatka oročenih ovom strategijom, sve više mjera izvan poljoprivrede biće obuhvaćeno integralnom politikom ruralnog razvoja.

Ciljevi:

Obezbijediti politiku, sistem izvođenja i instrumente za njihovu primjenu koji će omogućiti razvoj dugoročno održive poljoprivrede, koja je maksimalno usklađena sa očuvanjem životne sredine.

Opis mjera:

Podrška razvoju manje povoljnih područja (LFA -Less Favoured Areas)

Crna Gora, iako država relativno male površine, ima veoma izraženu raznolikost prirodnih pretpostavki za poljoprivrednu proizvodnju. Najveći dio poljoprivrednog zemljišta nalazi se u planinskom dijelu i na znatnim nagibima, što otežava obradu i zahtijeva veća ulaganja po jedinici prinosa proizvoda u poređenju sa ravnijim terenima nižih područja. Takođe, velika je neujednačenost u razvijenosti između pojedinih područja (stopa zaposlenosti, nivo GDP i drugi ekonomski pokazatelji). Upravo je poljoprivreda djelatnost sa većim učešćem u GDP u manje razvijenim područjima.

Imajući navedene činjenice u vidu, prvi je zadatak na punoj implementaciji EU modela podrške izrada klasifikacije i određivanje manje povoljnih područja (*Less favoured Areas*), čiju realizaciju treba otpočeti što prije nakon usvajanja ovog dokumenta. Uporedo sa tim, a u susret EU modelu, primjenjivaće se dosadašnji vid podrške za gajenje preživara (goveda, koza i ovaca) u manje povoljnim uslovima.

Nakon utvrđivanja kriterijuma za LFA, donošenja Strategije ruralnog razvoja i uspostavljanja administrativnih pretpostavki, osnov za podršku manje povoljnih područja će biti poljoprivredne površine koje se koriste, gdje će se u određivanju visine direktnih plaćanja po hektaru različito vrednovati korišćenje oranica i livada u manje povoljnim područjima od pašnjaka.

Očuvanje životne sredine u poljoprivredi (agro-environmental measures)

Program je razvrstan u tri posebne mjere:

Razvoj organske i drugih ekološki prihvatljivih vidova poljoprivrede

Proizvodnja usklađena sa principima održivog razvoja i sa maksimalnim očuvanjem životne sredine predstavlja prioritet u razvoju crnogorske poljoprivrede.

Budući da su uspostavljene nužne institucionalne pretpostavke za razvoj organske poljoprivrede (donesena zakonska regulativa, formirano certifikaciono tijelo), očekuje se značajniji razvoj te proizvodnje, s obzirom na sve izraženiju turističku tražnju s jedne strane, i odlične prirodne pretpostavke za razvoj organske poljoprivrede (očuvanost osnovnih resursa od zagađivanja) s druge.

Stoga će se ubuduće sve značajnija podrška usmjeravati u podsticaj ovog vida proizvodnje. Međutim, finansijska podrška ne bi trebalo da bude osnovni pokretač razvoja ove proizvodnje nego to treba da bude tržište, jer bi u suprotnom uslijedio razvoj na nerealnim osnovama i u susretu sa oštrijim tržišnim prilikama takav koncept došao bi u pitanje.

Stoga će se u prvoj fazi pretpripravnog perioda (2007-2009) ovaj vid podrške usmjeravati u prilagođavanje tehnologije zahtjevima organske poljoprivrede, uvođenje neophodnih standarda, sertifikaciju i plasman proizvoda organske poljoprivrede.

Paralelno sa stvaranjem institucionalnih pretpostavki i administrativnih procedura za uvođenje plaćanja po hektaru u okviru prvo stuba podrške (tržišno-cjenovne politike), stvaraće se uslovi da se u drugoj pretpripravnoj fazi (2010-2012) otpočne sa podrškom organske proizvodnje u vidu direktnih plaćanja po ha površine.

U okviru ove mjere podstićeće se i drugi vidovi proizvodnje (integralna voćarska i povrtarska proizvodnja, proizvodnja koja respektuje dobrobit životinja i dr.).

Očuvanje i korišćenje genetičkih resursa

Crna Gora na malom prostoru posjeduje značajne genetičke resurse i u biljnoj i u stočarskoj proizvodnji. Sve se veći izazov postavlja pred državu ne samo u pogledu očuvanja nego i održivog korišćenja tih resursa. Naučnoistraživačke organizacije treba da definišu detaljan program očuvanja, usklađen sa međunarodnim principima, a kroz agrarni budžet biće obezbijedena neophodna finansijska sredstva za te programe, tj. za očuvanje *ex-situ* i *in-situ*. Posebno je važan ovaj drugi vid (*in-situ*) očuvanja genetičkih resursa, tj. čuvanje i reprodukovanje odgovarajućeg broja jedinki koji omogućava prevenciju od ugrožavanja poželjnog broja rijetkih sorti poljoprivrednog bilja, kao i vrsta i rasa domaćih životinja.

Predmet podrške treba da bude programiranje i istraživački rad vezan za genetičke resurse, zatim plaćanje po grlu za držanje autohtonih rasa i sojeva pojedinih vrsta stoke, kao i plaćanje po ha za uzgoj autohtonih sorti poljoprivrednog bilja. Svakako da bi znatno veći iznos novca bio usmjeravan direktno proizvođačima.

Postojeću podršku, nakon donošenja Programa očuvanja i korišćenja genetičkih resursa, potrebno je uskladiti sa postavkama tog programa. Stoga je neophodno tokom 2007. donijeti program i od 2008. krenuti u njegovu punu implementaciju.

Program korišćenja planinskih pašnjaka

Predstavlja program koji je potrebno pokrenuti radi bolje valorizacije ogromnih pašnjačkih prostranstava na brojnim platoima Crne Gore, među njima Sinjajevine, kao najvećeg pašnjačkog kompleksa u ovom dijelu Balkana. Proizvodnja u takvim uslovima ima obilježja tradicionalne i ona može bez većih ulaganja i promjena u tehnologiji da se konvertuje u organsku i da se takvi proizvodi (prvenstveno mliječni proizvodi) valorizuju prije svega kroz turističku potrošnju. Oživljavanje planinskih katuna stvara pretpostavke i za razvoj određenih vidova turizma u tim područjima.

Ovaj program realizovati putem podsticajem izdiga na planinske katune (broj grla preživara koja se izdižu može da bude osnov za podršku), zatim ulaganja u minimalnu infrastrukturu za bolje korišćenje pašnjaka (električne ograde, uređivanje vodopoja). Tokom 2007. i 2008. izgraditi nužne institucionalne pretpostavke i otpočeti sa primjenom ove mjere u 2009. godini.

Agrošumarstvo

U posljednje vrijeme sve više na značaju dobija kombinacija ciljeva koji se postavljaju pred poljoprivredu i šumarstvo. Upravo se realizacija tih zajedničkih ciljeva i sinergija njihovih efekata može ostvariti kroz program agrošumarstva. Ono za Crnu Goru treba da ima veliki značaj, posebno u primorskom dijelu gdje na znatnim površinama zaleđa, koje su sada obrasle niskim rastinjem ili žbunjem, treba podići nove zasade maslina. Time će se postići višestruki efekti: povećaće se proizvodnja ploda masline, jednog od strateških u Crnoj Gori, gotovo napuštene površine će se tako staviti u korišćenje, sami maslinjaci su, pored ostalog, odlična brana požarima u ljetnjim mjesecima, a doprinijeli bi boljem izgledu pejzaža na tim područjima.

Potrebno je tokom 2007. i 2008. razraditi kriterijume i 2009. otpočeti sa realizacijom programa. Podršku treba vezivati za investicije u podizanje novih maslinjaka, uz razradu i primjenu sličnih kriterijuma, kao i za podršku podizanju novih višegodišnjih zasada u okviru mjera prve osovine - poboljšanja konkurentnosti.

Planirani okvir budžeta za drugu osovinu ruralnog razvoja

Mjere druge osovine zahtijevaju znatno više institucionalnih priprema za potpuno usklađivanje sa EU principima, posebno u pogledu ispunjavanja brojnih zahtjeva i propisa vezanih za odnos poljoprivrede prema životnoj sredini. To se imalo u vidu tokom izrade projekcija budžeta po pojedinim mjerama, među kojima daleko najveći značaj u budućnosti treba da ima podrška razvoju manje povoljnih područja.

Tabela 7. Projekcija mjera druge osovine ruralnog razvoja – održivo gazdovanje resursima (mil. eura)

Vrsta mjere	2006.	2007-09.	2010-12.	Pristup	Od toga CG
Razvoj manje povoljnih područja	0,75	1,4	2,8	8,75	1,4
Mjere očuvanja okoline					-
- Organska i drugi ekološki prihvatljivi vidovi poljoprivrede	0,12	0,6	0,9	3,10	0,5
- Genetički resursi poljoprivrednog bilja i domaćih životinja	0,03	0,5	0,8	1,20	0,4
- Program korišćenja planinskih pašnjaka	-	0,4	0,8	1,40	0,5
Agro-šumarstvo	-	0,3	0,7	2,10	0,4
Ukupno Crna Gora	0,90	3,2	6,0	-	3,2
Donatorska sredstva	0,50	0,5	1,2	-	-
Sveukupno	1,40	3,7	7,2	16,55	3,2

2.2.4 Programi razvoja sela

Seoskim se prostorom u EU smatra preko 90% njene ukupne teritorije, tako da se i politika ruralnog razvoja sve više bazira na uvažavanju te činjenice. Stoga novi koncept ruralnog razvoja, poljoprivredu posmatra u sve širem kontekstu i uvažava i druge važne privredne grane koje su u tijesnoj vezi sa poljoprivredom, a koje se takođe odvijaju na seoskom području. Stoga se novim reformama CAP-a, podrška sve više usmjerava seoskom stanovništvu, umjesto pojedinim proizvodnjama.

Prihvatanjem evropskog koncepta razvoja, pred agrarnu politiku Crne Gore postavlja se novi važan izazov da stvara uslove i podstiče razvoj drugih djelatnosti koje doprinose blagostanju ruralnih zajednica i istovremeno podstiču razvoj same poljoprivrede.

Ciljevi:

- obezbijediti životne uslove u seoskim sredinama koji će ih učiniti privlačnim za život, i
- podsticati druge vidove zanimanja i stvaranja dohotka u ruralnim sredinama.

Za razliku od prethodne dvije osovine ruralnog razvoja, u okviru predloženih mjera treće osovine podržavaće se mahom projekti. Stoga će biti od velike važnosti stvaranje dva vida pretpostavki:

- uspostavljanje jasnih i transparentnih procedura za objavu konkursa, odobravanje i monitoring projekata,
- osposobljavanje seoskog stanovništva za pripremu i kandidovanje projekata.

Navedene dvije pretpostavke će se stvarati kroz izradu projekata koji proizlaze iz ove strategije (poglavlje tri ovog dokumenta) i kroz tekuće aktivnosti jačanja kapaciteta, uključujući donatorsku podršku, posebno onu iz EU.

Opis mjera:

Izgradnja seoske infrastrukture

Seoska infrastruktura predstavlja jednu od osnovnih pretpostavki ruralnog razvoja i istovremeno doprinosi boljem kvalitetu života u seoskim sredinama. U uslovima depopulacije i male naseljenosti brojnih prostora Crne Gore, podrška izgradnji infrastukture ima nemjerljiv značaj. Stoga će se nastaviti i povećavati dosadašnja podrška, prvenstveno izgradnja putne infrastrukture, kao jedne od ključnih pretpostavki za razvoj ruralnih sredina. Sljedeći prioritet su objekti vodosnabdijevanja (uključujući seoske vodovode, kao i seoske vodopoje). Program treba proširiti i na elektrifikaciju pojedinih katuna. Pored stvaranja pretpostavki za bolji život, omogućava se poljoprivrednicima znatno bolji pristup tržištu.

Ovaj program, zajedno sa donatorskim sredstvima i sredstvima iz drugih izvora, treba proširiti i na ulaganja u objekte opšte namjene (seoske škole, domove kulture i druge infratrukturne objekte u seoskim sredinama).

Proširivanje ekonomskih aktivnosti u seoskim sredinama

Podsticaj širenju (diverzifikaciji) ekonomskih aktivnosti u seoskim sredinama dobija sve više na značaju u članicama EU. Za ovu namjenu izdvajaju se i sve veća sredstva. Cilj je seoskom stanovništvu obezbijediti i dodatne izvore prihoda, što će pored generisanja stvaranja nove vrijednosti u ruralnim sredinama, doprinijeti i boljem razvoju poljoprivrede (agro i drugi vidovi turizma, proizvodnja ambalaže, sitne opreme, alata, suvenira i drugi vidovi kućne radinosti).

Diverzifikacija se u osnovi odvija kroz dva vida: a) obezbjeđivanja prihoda iz drugih izvora za članove poljoprivrednih domaćinstava koji se ne bave poljoprivredom, i b) pokretanje različitih vidova biznisa u seoskim sredinama kroz formu malih preduzeća.

Agro i seoski turizam

Proširivanje ekonomskih aktivnosti, koje treba da donesu značajne dodatne prihode seoskom stanovništvu, posebno će se odnositi na razne vidove turizma (agro i seoskog). Ovaj vid razvoja ima dugoročnu perspektivu u Crnoj Gori, s obzirom na brojne pretpostavke i sve veći zamah turističke privrede. Stoga će se u vidu posebne mjere podržavati ova aktivnost iz agrobudžeta, zajedno sa drugim programima i istovremeno osposobljavati lokalno stanovništvo da kandiduje projekte budućim donatorima, a posebno za IPARD programe.

Očuvanje kulturne baštine

U okviru programa podrške razvoju sela, značajno mjesto će imati i očuvanje kulturne baštine na selu. Seoske sredine Crne Gore, usljed istorije, tradicije, multikulturalnosti i multikonfesionalnosti, posjeduju vrlo raznoliku i bogatu kulturnu baštinu, koju je potrebno ovim vidom podrške njegovati i održavati.

Planirani okvir budžeta za treću osovину ruralnog razvoja

Imajući u vidu sadašnje stanje osposobljenosti za ove projekte, buduće prioritete, kao i programe koji se već realizuju, u prepristupnom periodu se za navedene mjere ne predviđa značajniji iznos podrške iz domaćih izvora, osim izgradnje seoske infrastrukture. Tokom prepristupnog perioda, koristeći mogućnosti programa IPARD kada Crna Gora postane kandidat za punopravno članstvo u EU, upravo će se raditi na pripremi i osposobljavanju za korišćenje ovog vida podrške po pristupanju.

Tabela 8: Projekcija mjera treće osovine ruralnog razvoja – program razvoja sela (mil. eura)

Vrsta mjere	2006.	2007-09.	2010-12.	Pristup	Od toga CG
Izgradnja seoske infrastrukture	0,60	0,60	0,75	1,20	0,70
Agro i seoski turizam	-	0,10	0,25	2,50	0,40
Dopunske djelatnosti i preduzetništvo seoskog stanovništva	-	0,20	0,35	1,65	0,30
Očuvanje kulturne baštine	0,02	0,10	0,15	0,50	0,20
Ukupno Crna Gora	0,62	1,00	1,50	-	1,60
Donatorska sredstva	0,50	0,50	2,40	-	-
Sveukupno	1,12	1,50	3,90	5,85	1,60

2.2.5 Lider pristup

Pored navedena tri osnovna vida (osovine) ruralnog razvoja, svoje mjesto u politici EU ima i tzv. lider osovina. Međutim, više je u pitanju pristup i metodologija kandidovanja projekata nego vrste mjera kojim se podstiče ruralni razvoj. Za te projekte potrebno je da su vezani za određene teritorijalne cjeline, da inicijativa dolazi odozdo ka gore (bottom-up approach), da je ostvareno javno-privatno partnerstvo na lokalnom nivou, da projekti imaju multisektorski pristup. Takođe je važno da projekti dolaze od lokalnih akcionih grupa (*Local Action Groups*). Poseban značaj ima obuka lokalnih grupa za pripremu projekata. Stoga će ovaj vid, ili bolje reći pristup, imati mjesto u budućoj agrarnoj politici više u smislu stručne obuke za kandidovanje projekata iz prethodne tri osovine ruralnog razvoja i kandidovanje prema donatorima.

2.2.6 Planirani okvir budžeta za politiku ruralnog razvoja

Naredna tabela prikazuje projekcije budžeta zbirno po pojedinim osovinama ruralnog razvoja. Pored već iznesenih ocjena o značaju vrsta podsticaja i po jedinim mjerama, vidi se da će u tranzicionom – prepristupnom periodu veći značaj imati podizanje konkurentnosti od ostale dvije, takođe važne osovine podrške ruralnom razvoju. Time će se jačati domaći sektor da spremno dočeka nastup na jedinstvenom EU tržištu, kako bi sam čin pristupa bio što bezbolniji za domaću proizvodnju (tzv. soft lending).

Tabela 9: Plan projekcije osnovnih vrsta (podsticaja) ruralnog razvoja (mil. eura)

Vrsta podsticaja	2005.		2006.		2007-09.		2010-12.		Pristup	Od toga CG
	CG	Don.	CG	Don.	CG	Don.	CG	Don.		
Podizanje konkurentnosti	1,55	1,0	2,85	1,0	4,5	1,5	6,4	2,4	15,60	3,1
Održivo gazdovanje resursima	0,91	-	0,90	-	3,2	0	6,0	1,2	16,55	3,3
Razvoj sela i lider projekti	0,53	0,5	0,62	0,5	0,8	1,0	1,5	2,4	5,85	1,6
Ukupno	2,99	1,5	4,37	1,5	8,7	2,5	13,9	6	38,00	8,0

2.3 Stručni servisi i javne usluge u poljoprivredi

2.3.1 Polazišta

Infrastrukturalna podrška predstavlja nezaobilazni stub u izgradnji dugoročno održivog sistema proizvodnje bezbjedne hrane. Ta podrška je posebno važna u procesu integracija i sigurno je da će od njenog kvaliteta zavisiti brzina pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji.

Ukupan posao prilagođavanja ne može iznijeti sama administracija, bez obzira na njenu brojnost i osposobljenost. U taj se proces moraju uključiti i različite službe, na koje se mora prenijeti veliki dio obaveza i odgovornosti. Takođe, značajna će biti uloga i odgovornost tih službi u realizaciji budućeg koncepta razvoja održive poljoprivrede, koji je definisan Strategijom. Brojni novi izazovi nameću potrebu unapređivanja javno-privatnog partnerstva i uključivanje privatnog sektora u procese integracije.

2.3.2 Mjere

Najvažnije mjere infrastrukturne podrške razvoju poljoprivrede jesu sljedeće:

Bezbjednost hrane

- Veterinarske mjere
- Fitosanitarni sektor, uključujući proizvodnju sjemena i sadnog materijala i sl.,
- Ostali programi – jačanje laboratorija za bezbjednost hrane (*Food safety*)

Moderan koncept bezbjedne proizvodnje hrane, pomjera težište kontrole u ukupnom lancu ka samim poljoprivrednim proizvođačima, prema kojima se ispostavlja sve više zahtjeva. Stoga će Crna Gora nastaviti sa jačanjem ukupnog sistema bezbjednosti: sprovođenjem neophodnih inspekcijskih nadzora, kroz javno – privatno partnerstvo, primjenu pravne regulative koja je usklađena sa regulativom EU, daljom obukom osoblja odgovornog za ovu oblast.

Stručne službe

- Služba za selekciju stoke
- Savjetodavna služba u biljnoj proizvodnji
- Ostali programi (školstvo, naučnoistraživačka djelatnost u poljoprivredi)

Finansiranje ovog vida podrške poljoprivredi na sadašnjem nivou razvoja je neophodno i stoga se projektuje njeno povećanje. Međutim, uslov za podršku mora da bude precizna i jasna procedura i da korisnici ispune odgovarajuće zahtjeve. Treba da bude ponuđeni godišnji program rada, sa detaljno razrađenim obimom mjera, dinamikom njihove realizacije, finansijskim aspektima i očekivanim efektima. Detaljni godišnji izvještaj će služiti za verifikaciju rezultata i treba da ga usvaja Vlada. Službe treba da pružaju široku lepezu servisa farmerima, a sve će važnije mjesto u njihovom radu predstavljati osposobljavanje poljoprivrednika za korišćenje direktne podrške u skladu sa EU regulativom.

Analitičko-informaciona podrška, administrativni kapaciteti

- Ekonomske analize za uvođenje mjera agrarne politike i ocjenu efekata njihove primjene,
- Registri i informacioni sistemi u poljoprivredi
- Razvoj funkcija agencije za plaćanje
- Jačanje pravne službe Ministarstva
- Formiranje jedinice za ruralni razvoj

Rad na Strategiji je dodatno ukazao na slabosti statističkih izvora podataka. Agrarna statistika je samo djelimično uporediva sa standardima u razvijenim zemljama. Ne postoje agroekonomske analize koje su neophodna podrška agrarnoj politici.

Važan korak u prilagođavanju standardima EU, u vođenju pregovora i pripremi za dobijanje donatorskih sredstava, jeste harmonizacija statistike i izgradnja komparabilne informativno-analitičke podrške poljoprivredi. Bitno je da se osposobe ljudski kapaciteti neophodni za stalni i sistematski rad na agrarnopolitičkim analizama za nacionalne i potrebe međunarodne zajednice. Tek

sa uspostavljanjem minimuma informatičke podrške može se ići u razvoj novih funkcija Ministarstva poljoprivrede (jedinica za ruralni razvoj, agencija za plaćanje i dr.)

Stoga se u popisu budućih projekata koji proističu iz Strategije (poglavlje 3 ovog dokumenta) posebno mjesto daje ovoj vrsti podrške budućem razvoju, koji će zahtijevati i znatna budžetska sredstva. To bi morao biti i značajan cilj programa donatorskih sredstava.

Ostali programi

Važno mjesto će, pored ostalih programa, imati međunarodna saradnja i članstvo u međunarodnim organizacijama, osposobljavanje kadrova za deficitarna zanimanja i sl. U kasnijem periodu, u okviru ove mjere će se finansirati institucionalna podrška ribarskom sektoru.

2.3.3 Planirani okvir budžeta za podršku stručnim službama i javnim uslugama u poljoprivredi

Kao i kod prethodnih stubova agrarne politike, previđa se postepeno povećavanje izdvajanja za institucionalnu podršku poljoprivredi. Tokom tranzicionog perioda očekuje se i znatna donatorska podrška za realizaciju projekata predviđenih ovom strategijom. Za razliku od tržišno-cjenovne i politike ruralnog razvoja, gdje se po pristupanju očekuju sredstva iz EU fondova, nakon pristupanja se previđa samo finansiranje iz domaćeg budžeta.

Tabela 10. Projekcija mjera podrške stručnim službama i javnim uslugama u poljoprivredi (mil. eura)

Vrsta mjere	2006.	2007-09.	2010-12.	Pristup	Od toga CG
Bezbjednost hrane	1,30	1,60	2,00	3,20	3,20
Stručne službe	0,48	0,60	0,90	1,10	1,10
Analitičko-informaciona podrška	0,21	0,50	0,70	0,90	0,90
Ostali programi	0,25	0,40	0,40	0,80	0,80
Ukupno	2,24	3,10	4,00	6,00	6,00
Donatorska sredstva	1,00	1,50	2,00		
Sveukupno	3,24	4,60	6,00	6,00	6,00

3. PROJEKTI PODRŠKE PRILAGOĐAVANJU EU I IZVOĐENJU STRATEGIJE

3.1 Harmonizacija zakonodavstva

Harmonizacija zakonodavstva i izgradnja odgovarajućih institucija predstavljaju osnovne predušlove za integraciju svake zemlje u EU. Poljoprivreda, uključujući i bezbjednost hrane, predstavlja najšire područje zakonodavstva EU. Međutim, često se tome ne pridaje odgovarajući značaj i ne poklanja zaslužena pažnja.

Planiranje harmonizacije nacionalnog zakonodavstva je posebna i složena aktivnost. U okviru Akcionog plana EU partnerstva Crna Gora koncipira korake prilagođavanja, ali se nameće potreba za posebnim Državnim programom prilagođavanja EU na području poljoprivrednog zakonodavstva. Stoga se ovdje predlaže samo lista najznačajnijih sistemskih zakona, koji zaokružuju temeljna područja zakonodavstva i koji su predloženi u Platformi. To jesu značajna, ali ne i sva područja prilagođavanja. U nekim područjima, kao što su veterina, zaštita bilja, sjeme i sadni materijal, već je otpočelo prilagođavanje zakonske regulative. Ovdje se nije išlo u detaljnu razradu podzakonskih akata koja treba da proistekne iz pojedinih sistemskih zakona. To mora da bude predmet detaljne analize i razrade stručnih službi i dio budućeg Državnog programa prilagođavanja.

Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju

Cilj izrade i donošenja ovog zakona sastoji se u potrebi da ciljevi razvoja poljoprivrede, instrumenti i mjere agrarne politike za njihovu realizaciju, imaju viši nivo obaveznosti i stalnosti. Taj bi zakon („mali ustav poljoprivrede“) pretvaranjem strateških pravaca u zakonsku formu omogućio ostvarivanje ciljeva ove Strategije i regulisao bi reforme i put prema evropskim integracijama. Takođe, ovaj zakon bi predstavljao osnov za dalju razradu zakonske infrastrukture u poljoprivredi kroz izradu ostalih navedenih zakona.

Zakon o poljoprivrednom zemljištu

Cilj je izrade ovog zakona da se obezbijedi korišćenje i raspolaganje poljoprivrednim zemljištem, kao neobnovljivim resursom, u skladu sa praksom i iskustvima razvijenih zemalja. Posebno je važno pravno urediti sprečavanje daljeg gubljenja poljoprivrednog zemljišta, usitnjavanje i dalju parcelizaciju nasljeđivanjem, urediti promet zemljištem, kao i definisati politiku korišćenja poljoprivrednog zemljišta.

Zakon o bezbjednosti hrane

Ovaj zakon treba da uredi pitanja bezbjednosti hrane u skladu sa novim konceptom razvoja i da bude osnov za harmonizaciju sa brojnim direktivama EU u ovoj oblasti. Primarni zadatak ovog zakona je integrisanje svih mjera i institucija, koji definišu ulogu države u bezbjednosti hrane. Važno mjesto treba da ima utvrđivanje podjele nadležnosti između državnih organa koji su odgovorni za pojedina pitanja bezbjednosti hrane (Veterinarska, Fitosanitarna, Sanitarna inspekcija).

Zakon o stočarstvu

Zakon treba da postavi principe razvoja stočarstva na nove osnove, koji će biti potpuno usklađeni sa zootehničkim propisima EU. U tom smislu najvažniji dio predstavlja zakonodavstvo na području selekcije i kontrole u stočarstvu. Zakon će biti osnov za izradu odgovarajućih podzakonskih akata za pojedine aspekte stočarske proizvodnje.

Zakon o stočnoj hrani

Analogno zakonu o bezbjednosti hrane, ovaj zakon treba da uredi sva pitanja vezana za proizvodnju, promet i čuvanje stočne hrane u skladu sa direktivama EU.

Zakon o poljoprivrednim zadrugama

U situaciji kada je zadržni pokret u oblasti poljoprivrede veoma slab, potrebno je zajedno sa Programom razvoja zadržarstva donijeti novi Zakon o poljoprivrednim zadrugama, koji bi, poštujući načela Međunarodnog zadržnog pokreta, stvorio pravne pretpostavke za masovnije formiranje zadržga novog tipa u poljoprivrednoj proizvodnji. Zakon treba da propiše jednostavnu proceduru osnivanja, upravljanja i gašenja zadržga.

Tabela 11: Prijedlog plana donošenja zakona predviđenih u dokumentu Platforme

Naziv zakona	Donošenje do...	Implementacija najkasnije do..	EU pravni poredak	Odgovorna institucija
Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju	Jun 2007.	Jan. 2008.	CAP, CMO i politika ruralnog razvoja.	MPŠV
Zakon o poljoprivrednom zemljištu	Dec. 2007.	Jun 2008.	Nacionalna suverenost	MPŠV
Zakon o bezbjednosti hrane	Mart 2007.	Jan 2008.	Bezbjednost hrane	MPŠV, Min. zdravlja
Zakon o stočarstvu	Dec. 2007.	Dec 2008.	Zootehnika	MPŠV
Zakon o stočnoj hrani	Jun 2008.	Jan. 2009.	Stočna hrana	MPŠV
Zakon o poljoprivrednim zadrugama	Mart 2008.	Mart 2009.	Nacionalna suverenost	MPŠV, Zadržni savez
Zakoni iz fitosanitarnog sektora	Dec. 2006.	Jun 2007.	Fitosanitarna pitanja	MPŠV

3.2 Reforma institucija

3.2.1 Polazišta

Kada su reforme institucija u pitanju, Crna Gora je već napravila određene korake, tako da u organizacionom smislu ne postoje ozbiljniji problemi niti su potrebne radikalnije reforme postojećih institucija. Veterinarska služba već je transformisana, fitosanitarna ulazi u taj proces, dok su stručne službe (savjetodavna i za selekciju stoke) organizovane na novim osnovama. Slična je situacija sa laboratorijama.

Značajne reforme treba sprovesti u Ministarstvu poljoprivrede i to treba da bude jedan od važnijih prioriteta u predstojećem periodu. Reformu navedenu u Platformi će nametati sami zadaci i projekti koji su predviđeni ovom strategijom.

Ukupno kadrovsko jačanje, kako je već više puta kazano, predstavljajući jedan od najvažnijih izazova procesa integracija i ukoliko se to sa dovoljnom ozbiljnošću ne prihvati, administrativna i institucionalna ograničenja mogla bi ne samo usporiti, nego i zakočiti procese integracija u EU.

Uvođenje principa EU politike relativno je skupo i kompleksno, ali sa sobom nosi i modernizaciju u djelovanju države i njenih institucija. Funkcionalan državni aparat nije samo trošak, nego je suštinska pretpostavka za ostvarivanje društvenih ciljeva bezbjednosti hrane, čuvanja životne sredine i drugih važnih komponenti održivog razvoja. Efikasan državni aparat predstavljaće i znak da se Crna Gora modernizovala i u tom pogledu postala razvijena zemlja, što mora da bude krajnji cilj reformi i prilagođavanja EU standardima.

3.2.2 Reorganizacija Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

Osnovni dio reforme institucija predstavlja reorganizacija i nadgradnja Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Reorganizacija ministarstva mora podržavati i reformu politike i prilagođavanja zahtjevima EU. Reforma Ministarstva će obuhvatiti sljedeće:

- Reorganizacija organizacionih jedinica u skladu sa osnovnim funkcijama Ministarstva, uz potrebu formiranja sljedećih odjeljenja:
 - za tržišno-cjenovnu politiku,
 - za ruralni razvoj,
 - za bezbjednost hrane,
 - za implementaciju mjera,
 - za informacionu podršku i kontrolu.
- Stvaranje jedinice za izradu ekonomskih analiza u poljoprivredi, agrarnu politiku i praćenje efekata mjera tekuće agrarne politike.
- Radi implementacije podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju u okviru postojeće administracije razvijanje funkcije agencije za plaćanje (za EU pretprijetupni program IPARD, za implementaciju podrške nakon pristupanja). Što se ruralnog razvoja tiče, administrativni kapaciteti i podjela nadležnosti treba da budu u skladu sa onim što se traži za korišćenje pretprijetupne podrške. Agenciju treba osnovati kao jedinicu u sastavu Ministarstva, kao i integrisani sistem administracije i kontrole (IACS), te registre i informacione baze podataka za vođenje politike (postepena izgradnja centralnog informacionog sistema sa višestrukom namjenom):
 - sistem za identifikaciju i registraciju životinja,
 - slovno-brojčani sistem identifikacije poljoprivrednih parcela,
 - sistem prikupljanja zahtjeva za različite podrške,
 - relevantni registri farmi, zemljišta i životinja,

- integrisani sistem kontrole,
- uvođenje obaveznih registara proizvođača (vinogradarstvo, maslinarstvo i dr.),
- sistem prikupljanja i distribucije tržišnih informacija,
- sistem računovodstvenih podataka na poljoprivrednim gazdinstvima (FADN).
- Na bazi Zakona o zdravstvenoj zaštiti bilja osnovati odgovorno tijelo za fitosanitarna pitanja.
- Izgradnja infrastrukture za sprovođenje politike bezbjednosti hrane. To opredjeljuje cijeli niz zadataka (pogledati prilog), između kojih je potrebno istaći:
 - definisanje i implementaciju nacionalnih kompetentnih vlasti iz veterine i fitosanitarne oblasti, kvaliteta sjemena i sadnog materijala i ishrane životinja,
 - odgovarajući sistem kontrole na granici i u unutrašnjem prometu, laboratorijske kontrole, te kontrole objekata.
- Kadrovsko jačanje Ministarstva – povećani obim posla tokom prilagođavanja treba prenijeti i na druge državne institucije i organizacije, a uključiti i privatni sektor. Međutim, potpuno funkcionisanje evropskog modela razvoja poljoprivrede i ruralnih područja zahtijeva neuporedivo veći broj zaposlenih. U međuvremenu, potrebno je jačati kadrovsku strukturu, jer realizacija Strategije nije moguća bez snažnije institucionalne infrastrukture Ministarstva.
- Modernizovanje rada Ministarstva kroz:
 - program redovne obuke zaposlenih,
 - uvođenje poznavanje stranih jezika i informatičku pismenost kao minimalnih kriterijuma za prijem novih saradnika,
 - uvođenje modernih tehnika upravljanja,
 - uvođenje sistema praćenja rezultata rada.

Za brže uključivanje u evropske integracione procese i postizanje opšteg konsenzusa oko budućeg razvoja poljoprivrede, pored jačanja kapaciteta izvršne, potrebno je jačati i zakonodavnu vlast. Radi toga je potrebno formirati poseban skupštinski odbor za poljoprivredu.

3.2.3 Reforma drugih institucija u poljoprivredi

Strategija zahtijeva reformu ostalih institucija u poljoprivredi.

Stručne službe u poljoprivredi i bezbjednosti hrane

Sačiniti program razvoja i modernizacije rada Službe za selekciju stoke i Savjetodavne službe u biljnoj proizvodnji koji će sadržati:

- program stalne obuke i provjere obučenosti zaposlenih,
- modernizaciju rada sa poljoprivrednim proizvođačima, koristeći iskustva razvijenih evropskih zemalja,
- uvođenje sistema praćenja rezultata rada,
- program proširenja aktivnosti i prijema novih saradnika.

Istraživanja

Obezbijediti uslove da Biotehnički institut svojim imenom i osnovnim programom istraživanja bude kreator budućeg razvoja poljoprivrede i ruralnih područja. Jačati istraživanja u oblasti poljoprivrede, prerađivačke industrije,

ruralnog razvoja i agrarne politike koja imaju praktičnu primjenu i koja služe rješavanju pitanja razvoja, s posebnim naglaskom na jačanju ekonomskih analiza i ruralnog razvoja. Razvojne potrebe poljoprivrede treba da budu osnovni kriterijum u regrutovanju novih kadrova u Institutu.

Podržati reorganizaciju i modernizaciju rada Instituta i jačati njegovu međunarodnu saradnju.

Obrazovanje

Moderni sistem srednjoškolskog obrazovanja treba da osposobljava mlade ljude da po završetku škole mogu samostalno da se bave poljoprivredom na svojim imanjima.

Što prije napustiti praksu, naslijeđenu iz ranijeg sistema, da se programi školovanja prilagođavaju zaposlenima, a ne realnim potrebama poljoprivrede.

Reforme poljoprivrede zahtijevaju od novoosnovanih studija u okviru Biotehničkog instituta, sa dva obrazovna profila: studijska grupa za biljnu proizvodnju i stočarsku proizvodnju, da stvaraju kadar koji će moći da doprinosi bržem razvoju prije svega kroz pokretanje sopstvenog biznisa u oblasti poljoprivrede i proizvodnji hrane uopšte i koji će biti osposobljen da prati i primjenjuje moderne trendove u razvoju poljoprivrede.

Zadrugarstvo i drugi oblici organizovanja u poljoprivredi i agroindustriji

Evropski koncept poljoprivrede zahtijeva i moderno zadrugarstvo. Ono će predstavljati osnovni činilac povezivanja malih, usitnjenih poljoprivrednih gazdinstava. Čvršće povezivanje i organizovani nastup u nabavci inputa, korišćenja mehanizacije, marketingu i plasmanu proizvoda i sl. značiće jačanje konkurentnosti.

Za uspješno funkcionisanje poljoprivrede, bolje interesno povezivanje, podizanje konkurentnosti, zajednički nastup na tržištu, zajedničku promociju proizvoda i brojne druge poslove potrebno je čvršće interesno povezivanje proizvođača. Sadašnja udruženja opšteg tipa formirana na teritorijalnom principu treba usmjeravati da se transformišu u interesna udruženja (u biljnoj proizvodnji udruženja po pojedinim kulturama, u stočarskoj udruženja po vrstama i rasama stoke). Za konkurentnost crnogorske proizvodnje hrane važno je i interesno povezivanje prerađivača, kao i čvršće povezivanje sa distributerima i lancima prodaje proizvoda.

Statistika

Značajnu ulogu u izvođenju Strategije ima i obezbjeđivanje konzistentnih i sa evropskim standardima prilagođenih podataka i njihovih obrada. Pored informacionog sistema, kojeg će razvijati Ministarstvo za poljoprivredu, bitan elemenat modernizacije je i adekvatna nacionalna statistika.

Sadašnje stanje je nepovoljno i analize, koje su bile vršene u toku pripreme Strategije, ukazuju na velike razlike između statističkih podataka i ekspertskih ocjena o stanju. Šta je potrebno uraditi da bi se posjedovali valjani i pouzdani podaci o poljoprivrednim resursima (zemljištu, broju stoke), poljoprivrednim gazdinstvima, obimu i visini proizvodnje?

Potrebne su značajne reforme u statistici cijena, zemljišta i stočarstva. Pored toga potrebno je razviti statistiku prehrambenog bilansa i ekonomskog računa za poljoprivredu.

Pored unapređivanja nacionalne statistike i njenog usklađivanja sa principima EU, ukoliko se želi imati kvalitetna podloga za buduću agrarnu politiku i niz drugih potreba, neodložno je **spvođenje popisa poljoprivrednih resursa**. To je pogotovo značajno za dobijanje uvida u agrarnu strukturu crnogorske poljoprivrede.

Radi postizanja maksimalnog efekta od poljoprivrednog popisa, potrebno je uraditi temeljne pripreme u dva pravca:

- izrada detaljnih upitnika i kvalitetna priprema popisivača,
- detaljna i blagovremena priprema samog stanovništva za pozitivan odnos prema popisu.

Popis će biti osnov za izmjene zvanične statistike, koja će onda moći da udovolji domaćim potrebama i za potrebe dostavljanja podataka odgovarajućim međunarodnim organizacijama i institucijama (FAO, EU i sl.).

3.3 Plan realizacije projekata predviđenih Strategijom

Strategija razvoja poljoprivrede daje okvire za dalje prestrukturiranje i izgradnju moderne uloge države, koja treba da omogući približavanje Evropskoj uniji. U postizanju te uloge, Crna Gora treba još temeljnije da radi na preuzimanju i implementaciji novog zakonodavstva, reformi postojećih i osnivanju novih institucija.

Treći dokument, pa time i sama Strategija, završava se listom budućih koraka i većih projekata, koji treba da podrže izvođenje Strategije i ciljeve održivog razvoja poljoprivrede.

Projekti se mogu podijeliti u četiri velike grupe.

Prva grupa vezana je za zakonodavstvo (vidjeti poglavlje 3.1) i reformu institucija, gdje se, pored Državnog programa, treba naglasiti reorganizacija MPŠV, koje se mora administrativno i stručno osposobiti za sve složeniji zadatke. Jedan od njih je osnivanje Agencija za plaćanje preko koje će već prije pristupa da idu donacije, koje zahtijevaju složenu i efikasnu instituciju koja prevazilazi uobičajene metode i način rada na ovim prostorima.

Druga velika grupa projekata odnosi se na reformu agrarne politike. I nju je potrebno pripremiti strateškim dokumentima i programima, koji omogućavaju višegodišnju i sve više harmonizovanu agrarnu politiku. Od svih zadataka najveći značaj potrebno je dati programiranju mjera politike ruralnog razvoja.

Za moderno vođenje agrarne politike biće potrebne analitičke podloge i informacioni sistemi. To je zahtjev prilagođavanja, ali i osnova za efikasne pregovore sa EU. Na više mjesta Strategije ukazano je na deficit u tom području, zbog čega mu treba dati posebnu pažnju. Prvo područje je harmonizacija agrarne statistike, a drugo izvedenih analitičkih sistema, kao što je ekonomski račun za poljoprivredu, koji omogućavaju stalni uvid u zbivanja u poljoprivredi, a osnov su i za indikatore ruralnog razvoja. Potrebno je formirati i stalni sistem izvještaja o stanju o poljoprivredi, kao i ocjenu efekata agrarne politike, pa i izvođenja same Strategije.

Posebnu pažnju potrebno je posvetiti formiranju prilagođenih i složenih administrativno-informacionih sistema. Oni će biti osnova za analitičku komponentu izvođenja agrarne politike, ali je njihova primarna funkcija redovna godišnja kontrola sprovođenja mjera agrarne politike na terenu. Poseban značaj imaju za direktna plaćanja. Centralni sistem vezan je za Integrisani sistem administracije i kontrole (IACS), koji je jedan od preduslova za dobijanje novca iz EU fondova nakon pristupa.

Tabela 12: Plan realizacije projekata predviđenih Strategijom

Naziv projekta/aktivnosti	Početak projekta	Finalizacija projekta	Troškovi, 000 €	Učešće međ. pomoći	Odgovorna institucija
Zakonodavstvo i institucije, javne usluge					
Reorganizacija institucija (koncept)	Dec 2006.	April 2007.	15	DA, 33%	MPŠV
Državni program prilagođavanja pravne regulative u oblasti poljoprivrede zahtjevima EU (harmonizacija zakonodavstva).	Jun 2007.	Dec.2007.	33	DA, 50%	MPŠV
Reorganizacija MPŠV	Jan. 2008.	Dec. 2009	40	DA, 50%	MPŠV
Agencija za plaćanje	Jan. 2008.	Dec. 2009	950	DA, 30%	MPŠV
Reorganizacija preostalih institucija u poljoprivredi	Jan. 2007.	Dec. 2011	300	DA, 25%	MPŠV
Reforma politike					
Strategija ruralnog razvoja	Jan. 2007.	Dec. 2007.	60	DA, 40%	MPŠV
Program ruralnog razvoja (nacionalna politika 2009-2013)	Jan. 2008.	Dec. 2008.	200	DA, 40%	MPŠV
Operativni program agrarne politike 2009-2013	Sept. 2007.	Mart 2008.	40	DA, 50%	MPŠV
Program očuvanja i korišćenja genetičkih resursa u poljoprivredi	Sept. 2007.	Mart 2008.	30	DA, 50%	MPŠV
Strategija razvoja zadrugarstva	Mart 2008.	Mart 2009.	20	NE	MPŠV, Zadrugni savez
Strategija / Program razvoja stručnih službi	Jan. 2008.	Sept. 2008.	20	NE	MPŠV, Biotehn. inst.
Strategija naučnog rada i obrazovanja u poljoprivredi i bezbjednosti hrane	Nov. 2007.	Sept. 2008.	40	DA, 33 %	MPŠV, Biotehn. inst.
Analičko-infomacioni sistemi i podloge					
Popis poljoprivrede	Sept. 2007.	Mart. 2008.	1200	DA, 80%	MPŠV, MONSTAT
Harmonizacija proizvodne i cjenovne agrarne statistike	Jan. 2007.	Dec. 2008.	200	DA, 50%	MPŠV, MONSTAT
Bilans proizvodnje i potrošnje poljoprivrednih proizvoda	Nov. 2006.	Mart 2007.	15	DA, 80%	MPŠV
Godišnji izvještaj o poljoprivredi (Green report)	Mart 2007.	Sept. 2007.	40	DA, 40%	MPŠV
Sektorske analize za važnije sektore a) primarna poljoprivreda b) prerađivačka industrija	Jun 2007.	Jun 2008.	80	DA, 30%	MPŠV
Ekonomski račun za poljoprivredu i druge osnove za agrarnopolitičku analizu	Jan. 2007.	Jul 2008.	50	DA, 70%	MPŠV
Administrativne informacijske osnove					
Koncept informacionog sistema u poljoprivredi	Nov. 2006.	Jul .2007	120	DA, 60%	MPŠV
Agrarni marketinško–informacioni sistem u poljoprivredi – AMIS	Jan. 2006.	Dec. 2006.	200	DA, 70%	MPŠV, Službe
Katastar osnovnih kultura: - vinograda, - maslinjaka, - citrusa	Sept. 2007.	Mart. 2008.	300	DA, 20%	MPŠV, Direkcija za nekretnine
Registar poljoprivrednih gazdinstava	Jun 2008.	Dec. 2010.	150	DA, 20%	MPŠV
Ostali registri u poljoprivredi (aplikacije za podsticajnu politiku)	Jan. 2008.	Dec. 2010.	500	DA, 60%	MPŠV
Izgrađen IACS i sistem u poljoprivredi	Mart 2008.	Dec. 2010.	300	DA, 60%	MPŠV

PRILOZI

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA
Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja

***RURALNI RAZVOJ
- ANKETA POLJOPRIVREDNIH
GAZDINSTAVA***

dr Božidarka Marković, dr Luka Juvančić

SAŽETAK SA ZAKLJUČCIMA I PREPORUKAMA

1. U analizi poljoprivrednog sektora Crne Gore i njegove uloge u ruralnom razvoju jedan od osnovnih problema je nedostatak vremenskih serija podataka, pa čak i pouzdanih aktuelnih statističkih podataka. To otežava identifikaciju razvojnih mogućnosti, poređenja i praćenja napretka na tom području. Stoga se naglašava potreba za sistematskim statističkim praćenjem barem najosnovnijih strukturnih podataka o poljoprivredi i o glavnim strukturnim i ekonomskim indikatorima ruralnih područja.
2. Usljed objektivnih problema nedostatka podataka, zaključci i preporuke, pored rezultata ankete poljoprivrednih gazdinstava, proizlaze i iz konsultacija sa stručnjacima. Anketom je obuhvaćen relativno mali broj gazdinstava (ukupno 162), ali se vodilo računa o tome da se obuhvate važnije grane poljoprivrede. I pored djelimične reprezentativnosti uzorka, jer su zastupljene mahom veće farme, dobijena slika u većini solidno odražava realnu situaciju.
3. U demografskoj strukturi poljoprivrednih domaćinstva prevladavaju ona sa četiri do osam članova, često u dvije ili tri generacije zajedno. Starosna struktura nosioca domaćinstva (prosjeck nešto ispod 50 godina) relativno je povoljna. Slično se može reći i za njihovu školsku spremu (dobra polovina ih ima završenu srednju školu). Članovi domaćinstva u aktivnom radnom dobu angažovani su u poljoprivrednoj proizvodnji u različitom stepenu, u zavisnosti od njihovog statusa zapošljavanja. Značajan je i udio rada penzionera. Unajmljenih radnika skoro da nema, osim kao sezonska radna snaga.
4. Što se tiče životnog standarda, skoro su svi mišljenja da se njihov životni standard ne razlikuje bitno od ostalih. Međutim, velika udaljenost domaćinstva od osnovnih usluga i/ili često loša putna infrastruktura ističe se kao veliki problem. Infrastruktura je jedan od glavnih preduslova za privredni razvoj ruralnih područja. U tom segmentu potrebna je aktivna uloga države u stvaranju što ravnomyjernih životnih uslova u udaljenijim seoskim područjima.
5. Pored toga što su anketom obuhvaćena gazdinstva natprosječne veličine, ona u pogledu poljoprivrednih površina ili broja grla stoke zaostaju za EU-25, ali su uporediva sa novim članicama i kandidatima (EU-12). Uz to je dodatni problem usitnjenost zemljišne i vlasničke strukture. Za najveći broj gazdinstva može se zaključiti da njihov obim proizvodnih resursa ne omogućuje egzistenciju isključivo iz primarne poljoprivrede.
6. Relativno je mali broj gazdinstva specijalizovanih samo za jednu vrstu proizvodnje. Njih 55% bilo je sa dominantnom stočarskom, a preostalih 45% sa dominantno biljnom proizvodnjom. Postoje značajne razlike u učešću anketiranih gazdinstva sa stočarskom, odnosno biljnom proizvodnjom po rejonima. Stočarstvo dominira u Sjeverno-planinskom i Rejonu krša, dok su u Zetsko-bjelopavličkom rejonu ove dvije grane skoro u ravnoteži, a u Primorskom rejonu dominira biljna proizvodnja.
7. Za poljoprivredu Crne Gore karakteristična je relativno niska produktivnost rada. Uz već pomenuti nizak stepen specijalizacije i intenzivnosti poljoprivredne proizvodnje, uzroci se mogu tražiti i u skromnoj opremljenosti mehanizacijom. Opremljenost traktorima, prikolicama, priključcima za traktor i drugim radnim mašinama, od kojih su najzastupljeniji motokultivatori sa priključcima, ocijenjena je na oko 60%. Još je skromnija

- snabdjevenost raznim uređajima i opremom na gazdinstvu (npr. aparati za mužu krava, laktofrizi, sistemi za navodnjavanje). U prilagođavanju evropskim standardima biće potrebna značajna ulaganja u modernizaciju poljoprivredne proizvodnje, u čemu se traži aktivna uloga države, zbog velikih zahtjeva koje je nemoguće pokriti vlastitim investicijama poljoprivrednika.
8. Analizom rezultata ankete utvrđeno je da 80% anketiranih domaćinstava na svom gazdinstvu organizuje ratarsku proizvodnju, koja je namijenjena uglavnom za potrebe gazdinstava, odnosno stočarske proizvodnje. Za razliku od ratarske proizvodnje povrtarska proizvodnja je u velikoj mjeri tržišno orijentisana. Što se tiče voćarstva, može se generalno istaći da je suptropsko voćarstvo uglavnom orijentisano na tržište, dok kod kontinentalnog voća tržišna orijentacija je dosta skromna.
 9. Analiza stočarske proizvodnje ukazuje da je govedarstvo vodeća grana u kojoj prevladuje proizvodnja mlijeka, čiji obim tržišne proizvodnje zavisi od prerađivačkih kapaciteta i organizovanosti otkupa. U proizvodnji goveđeg mesa karakteristično je nisko učešće starijih kategorija, dok je jako izražena praksa klanja teladi do 6 mjeseci uzrasta. Gajenje malih preživara (ovaca i koza) uglavnom je skoncentrisano u planinskom dijelu i području krša. Iako vrlo ekstenzivna, ova proizvodnja je tradicionalno tržišno orijentisana. Svinjarska proizvodnja je uglavnom namijenjena za sopstvene potrebe, dok je tržišna proizvodnja vrlo ograničena i niskokonkurentna. Imajući u vidu trendove rasta u sektoru prerade stočarskih proizvoda, može se reći da postoje potencijali za rast i u primarnom i u sektoru prerade.
 10. Vlastita prerada i direktan plasman na tržište ima veliki značaj, pogotovo u slučaju stočarskih proizvoda. U principu, to omogućava stvaranje dodatne vrijednosti i može se okarakterisati kao veoma pozitivno. Međutim, standardi vlastite prerade, a pogotovo sistemi distribucije i drugih marketinških segmenata su na niskom nivou. Stoga je potrebna podrška poljoprivrednim gazdinstvima u modernizaciji tehnologije, poboljšanju higijensko-sanitarnih uslova prerade i podizanju kvaliteta proizvoda. Takođe je, ako ne važnija, uloga države u promociji zajedničkog nastupanja malih prerađivača na tržištu. U početnoj fazi to bi se moglo postići podrškom investicijama za zajedničku distribuciju proizvoda na tržištu, a sljedeći korak bio bi zajednički marketing (razvoj ekskluzivnih i specijalnih proizvoda, šema kvaliteta, tržišnih oznaka).
 11. U pogledu opredjeljenja Crne Gore, da gradi svoj imidž i prepoznatljivost na organskoj - ekološkoj proizvodnji, rezultati analize ukazuju da su proizvođači dosta loše upoznati sa konceptom, normativima i zahtjevima organske proizvodnje. Usljed toga ističu i nerealno velika očekivanja vezana za eventualno uključivanje u taj vid proizvodnje. Ipak se može zaključiti da je organska poljoprivreda, zbog preovlađujuće ekstenzivne poljoprivrede, jedna od komparativnih šansi crnogorske poljoprivrede, ali treba još mnogo uložiti u informisanje poljoprivrednika, u izgradnju kontrolnih mehanizama i u osnivanje distribucijskog lanca takvih proizvoda.
 12. Prosječno ostvareni prihod u poljoprivredi za sva anketirana domaćinstva iznosio je 70% ukupnih prihoda u domaćinstvu. Samo jedna petina domaćinstava ostvaruje sve svoje prihode u poljoprivredi. Suprotno gazdinstvima većine evropskih zemalja, gdje udio obima rada znatno nadmašuje udio prihoda u poljoprivredi, obim rada u poljoprivredi Crne Gore iznosi oko 75% od ukupnog obima rada poljoprivrednih gazdinstava, dok dohodak iz poljoprivrede iznosi malo iznad 70% ukupnih prihoda. Za relativno malu razliku između obima prihoda i obima rada u Crnoj Gori postoje dva moguća objašnjenja; prvo (malo vjerovatno) je da se na anketiranim farmama radi o relativno velikoj produktivnosti po jedinici rada; i drugo (mnogo vjerovatnije) da je i u drugim granama privrede niska produktivnost rada kao i u poljoprivredi.
 13. Na osnovu obima prihoda iz poljoprivrede razlikuju se: (a) čisto poljoprivredna gazdinstva, koja sve prihode ostvaruju u poljoprivredi, (b) mješovita poljoprivredna gazdinstva, koja ostvaruje više od 50% ukupnih prihoda u poljoprivredi i (c) dopunska poljoprivredna gazdinstva, koja ostvaruju do 50% prihoda u poljoprivredi. Posmatrajući po regionima, posebno se ističu Zetsko-bjelopavlički i Polimsko-ibarski rejon sa veoma visokim učešćem čistih i mješovitih poljoprivrednih gazdinstava. Visoka zastupljenost čistih poljoprivrednih gazdinstva u rejonu ne znači uvijek i postojanje dobrih uslova za tržišno orijentisanu poljoprivredu, nego često ukazuje na problem nedostatka alternativnih izvora zapošljavanja.
 14. Kada su u pitanju planovi o pravcu razvoja u narednih pet godina, u više od pola slučajeva preovlađuje mišljenje da se proizvodnja proširi i po mogućnosti više specijalizuje. Analizom rezultata ocjena mogućih barijera u razvoju poljoprivrede utvrđeno je da loš otkup proizvoda i nedostatak kapitala (loši uslovi za kredit) predstavljaju najveći problem. Sljedeće barijere su nizak dohodak u poljoprivredi i niske cijene. Kao manje značajne barijere poljoprivrednici vide nedostatak radne snage, visoke tehnološke zahtjeve i nedostatak raspoloživih zemljišnih površina.
 15. S obzirom na radikalne ekonomske promjene posljednjih decenija, bavljenje poljoprivredom se pokazalo kao jedan od sigurnijih načina za održavanje ekonomskog nivoa gazdinstava. Povećano bavljenje poljoprivredom kao socijalnim stabilizatorom prisutno je naročito u područjima gdje su alternativne mogućnosti zapošljavanja veoma sužene ili ih skoro i nema. Stoga nije realno očekivati da poljoprivreda može ostvariti dovoljno radnih mjesta i dohotka za apsorpciju viška industrijske radne snage. Jedini ekonomski održiv koncept na dugi rok je stvaranje povoljnog ekonomskog ambijenta za otvaranje novih radnih mjesta. Što se tiče primarne poljoprivrede, to znači ulaganja u prestrukturiranje radi veće ekonomske efikasnosti i jačanja konkurentnosti zajedno sa prerađivačkom industrijom. Politiku ruralnog razvoja treba usmjeriti u pravcu potpore dopunskim djelatnostima na gazdinstvima i samozapošljavanju. U širem smislu, ciljevi ruralnog razvoja moraju biti vezani i za otvaranje radnih mjesta u drugim djelatnostima (npr. turizam, domaća radinost i sl.).
 16. Analiza poljoprivrednih gazdinstava obuhvatila je i ostale izvore prihoda i zapošljavanja, gdje najvažniju ulogu ima zapošljavanje izvan gazdinstva, koje postoji na nešto više od polovine anketiranih gazdinstava na kojima se kroz ovaj vid zapošljavanja ostvaruje oko trećine ukupnog dohotka. Od ostalih izvora dohotka sljedeće po značaju su dopunske djelatnosti, kojim se bavilo skoro trećina gazdinstava. Zbog nedostatka radnih mjesta u ruralnim sredinama, samozapošljavanje kroz dopunske djelatnosti možemo vidjeti kao jednu od zanimljivijih alternativa poboljšanja ekonomskog statusa gazdinstava. Međutim, samozapošljavanje prilično je slabo razvijeno zbog objektivnih barijera: teški uslovi za ulaganja, ograničenost tržišta i nedostatak tržišne organizovanosti. Među potrebnim promjenama, kada je uloga države u pitanju, veoma je značajna finansijska podrška investicijama. Značajne mjere bi trebalo preduzeti i u pogledu poboljšanja pristupa tržištu kroz investiranje u infrastrukturu i razne oblike tržišnog udruživanja.
 17. Sagledajući probleme i razvojne mogućnosti u ruralnim područjima, izvjesno je da treba započeti nov razvojni ciklus. To se ne može realizovati bez državne podrške kroz politiku ruralnog razvoja. Takva podrška je dosad bila nedovoljna i uglavnom ograničena na pojedinačne sektore ili područja. U budućnosti bi tome trebalo pristupiti na znatno sistematičniji način. Na osnovu opšteg konsenzusa, valja postaviti dugoročne ciljeve i uspostaviti cjelovit sistem implementacije politike ruralnog razvoja. Sa višegodišnjem planom finansijske podrške treba voditi računa i o dugoročnosti tih podrški, što jedino može dati održive rezultate.
 18. Na kraju treba istaći da je na ovaj način ipak stečena solidna predstava o socio-ekonomskom stanju na selu. Ova studija, i pored nedostatka pouzdanih statističkih indikatora, daje korisne informacije za planiranje politike razvoja ruralnih sredina Crne Gore. Treba se nadati da će ovo biti dobar motiv ka uspostavljanju cjelovitog sistema statističkog praćenja indikatora ruralnog razvoja. Takav sistem bi omogućio kvalifikovanije odlučivanje o prioritetima i instrumentima politike ruralnog razvoja u Crnoj Gori.

1 CILJEVI I OSNOVNA POLAZIŠTA

1.1 Cilj izrade ankete

Usljed problema nedostatka statističkih pokazatelja, pomoću kojih bi se moglo preciznije sagledati i prikazati stanje ruralnog razvoja u Crnoj Gori, u okviru izrade projekta "Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja" urađena je anketa poljoprivrednih gazdinstava.

Za izradu Strategije posebno je bilo važno da se putem ankete što realnije sagleda ekonomski položaj poljoprivrednih proizvođača, značaj poljoprivrede u zapošljavanju i ostvarivanju prihoda u domaćinstvima. Pri tome je, takođe, bitno da se dođe do pokazatelja i o dopunskim djelatnostima, budući da poljoprivreda predstavlja samo jedan izvor zapošljavanja i prihoda seoskog stanovništva.

U tom pogledu, potrebno je bilo da se utvrde osnovni preduslovi za razvoj poljoprivrednih gazdinstava i ruralnih područja, kao i najvažnije zadatke koji predstoje državi po tom pitanju. Potrebno je identifikovati probleme koji su karakteristični za određena područja i Crnu Goru u cjelini. Nacionalne statistike ne prate tako detaljne podatke, što je činilo izvođenje ankete neophodnom.

Da bi se dobio što kvalitetniji odgovor na navedena pitanja i da bi se došlo do što realnijeg uvida u stanje poljoprivredne proizvodnje, izvršena je provjera situacije direktno na terenu, odnosno prikupljanje informacija iz prve ruke anketiranjem poljoprivrednih gazdinstava širom Crne Gore.

Iako je anketa urađena samo na ograničenom uzorku gazdinstava, smatramo da su se uspjeli bar djelomično identifikovati problemi koji su karakteristični za cijelu Crnu Goru, kao i one koji su karakteristični za određene rejone. Uporednim sagledavanjem svih zvaničnih relevantnih podataka i informacija dobijenih anketiranjem poljoprivrednih gazdinstava moguće je ponuditi rješenja za dugoročno održiv razvoj poljoprivrede i ruralnih područja.

1.2 Opis postupka anketiranja

Upitnik za anketiranje poljoprivrednih gazdinstava predstavlja modifikovanu verziju standardne metodologije anketiranja koja se primjenjuje u "World Bank Living-Standard-Measurement-Survey". Za potrebe ove Strategije upitnik je proširen na područje poljoprivredne proizvodnje i na područje drugih izvora zapošljavanja u ruralnim domaćinstvima. Sličan pristup bio je primijenjen i u ACE PHARE istraživačkom projektu P98-1090-R "EU Accession in the Balkans: Policy Options for Diversification in the Rural Economy".

Upitnik je sastavljen iz četiri osnovna dijela: osnovni podaci o gazdinstvu, poljoprivredna djelatnost na gazdinstvu, kvalitativna analiza poljoprivrede i poljoprivredne politike i analiza ostalih djelatnosti kao izvora prihoda.

Nakon definisanja osnovnih elemenata upitnika, pristupilo se pripremama za anketiranje. Pri projektovanju veličine uzorka, tj. broja gazdinstava koja će biti obuhvaćena anketom, teritorijalna zastupljenost i potreba zastupljenosti svih važnijih grana poljoprivredne proizvodnje bili su glavni kriterijumi.

S obzirom na veliki obim pitanja koje je sadržavao upitnik, raspoložive ljudske resurse za obavljanje ankete, te rok za popunjavanje anketnih upitnika, pošlo se od procjene da bi jedna ovakva anketa trebalo da obuhvati minimalno 150 domaćinstava koja se bave poljoprivredom, uz poštovanje gore navedenih kriterijuma.

Anketa sa ovolikim obuhvatom domaćinstava nije mogla biti rađena po metodu slučajnog uzorka, za koju bi bilo potrebno angažovanje znatno većih resursa i duži vremenski period. Budući da je osnovni cilj ankete da se ostvari što bolji uvid u strukturne probleme poljoprivrede, bila je usmjerena prema poljoprivrednim gazdinstvima koja su u manjoj ili većoj mjeri tržišno usmjerena, tj. domaćinstvima koja se poljoprivredom bave radi sticanja dohotka, a ne samo radi zadovoljavanja potreba sopstvenog domaćinstva. Stoga se, uslovno, može reći da su ciljna grupa ove ankete bila gazdinstava koja su nešto iznad prosjeka. Izvjesna reprezentativnost nastojala se obezbijediti kroz uključivanje po obimu proizvodnje i manjih i srednjih i najvećih gazdinstava.

Za realizaciju ove ciljno usmjerene ankete bilo je potrebno da je na terenu angažuju stručno osposobljeni anketari. Stoga su u njenu realizaciju bili uključeni saradnici Službe za selekciju stoke i Savjetodavne službe za biljnu proizvodnju, koji su u svakodnevnom kontaktu sa poljoprivrednim proizvođačima i koji dobro poznaju stanje na terenu.

Odgovori ponuđeni na mnoga pitanja iz ankete predstavljaju dobru podlogu za izvlačenje brojnih zaključaka o strukturnim karakteristikama crnogorske poljoprivrede, stepenu opremljenosti gazdinstava, o drugim izvorima prihoda gazdinstva. Međutim, dometi ankete ne omogućavaju projekciju zaključaka na cjelokupne sektore poljoprivrede i oni neće moći supstituisati redovna statistička istraživanja. Rezultati ankete će, sigurno, doprinijeti boljem formulisanju buduće agrarne politike. Anketa će, takođe, omogućiti i cjelovitu i nepristrasnu ocjenu dosadašnje poljoprivredne politike izrečenu od onih na koje se ta politika najdirektnije odnosi.

2 OSNOVNI PODACI O GAZDINSTVIMA

2.1 Veličina uzorka i distribucija anketa

Anketom je obuhvaćeno ukupno 162 poljoprivredna gazdinstva u 20 opština. Jedino u opštini Tivat, koja je ujedno i najmanja opština u Crnoj Gori, nije urađena nijedna anketa. Distribucija anketa po opštinama u apsolutnim i relativnim vrijednostima prikazana je u narednoj tabeli. Poređenje veličine teritorije opština i broja anketa po opštinama ukazuje da nema uvijek čvrste veze između ova dva parametra. Tako imamo relativno prostrane opštine izrazito planinskog područja ili krša (Plužine, Šavnik, Žabljak i Cetinje) zastupljene relativno malim brojem anketa. To je uslovljeno karakterom poljoprivredne proizvodnje u tim područjima, koja je jednolična i bazirana uglavnom na ekstenzivnom stočarstvu (ovčarstvo i govedarstvo).

Tabela 1. Distribucija anketa po opštinama

Broj	Opština	Površina, km ²	Broj anketa	Procenat
1	Andrijevica	283	3	1,9
2	Bar	598	5	3,1
3	Berane	717	16	9,9
4	Bijelo Polje	924	19	11,7
5	Budva	122	2	1,2
6	Danilovgrad	501	16	9,9
7	Žabljak	445	2	1,2
8	Kolašin	897	5	3,1
9	Kotor	335	4	2,5
10	Mojkovac	367	4	2,5
11	Nikšić	2065	23	14,2
12	Plav	486	3	1,9
13	Plužine	854	2	1,2
14	Pljevlja	1346	13	8,0
15	Podgorica	1441	22	13,6
16	Rožaje	432	3	1,9
17	Tivat	46	-	-
18	Ulcinj	255	7	4,3
19	Herceg Novi	235	5	3,1
20	Cetinje	910	5	3,1
21	Šavnik	553	3	1,9
Crna Gora, ukupno		13812	162	100,0

Na osnovu zajedničkih obilježja, kao što su: klimatski uslovi, struktura poljoprivredne proizvodnje, obradive i oranične površine, visina prinosa, zastupljenost stoke i drugog, Crna Gora se uslovno može podijeliti na pet karakterističnih rejonu, sa opštinama u njihovom sastavu. Ova rejonizacija u osnovi uvažava polazišta usvojena u "Zelenoj strategiji Crne Gore do 2000. godine" iz 1992. godine, a sličan način rejonizacije korišćen je i pri izradi drugih dokumenata koja su se bavila problematikom razvoja poljoprivrede.

Radi lakšeg praćenja i upoređivanja parametara poljoprivredne proizvodnje i ruralnog razvoja uopšte, ovaj oblik rejonizacije koristiće se i kod analize podataka ove ankete, kao i u izradi ove Strategije, uopšte.

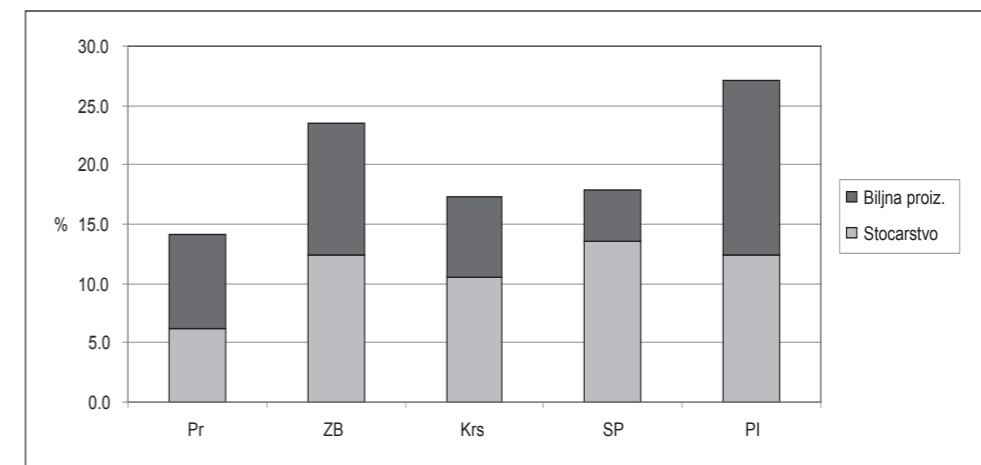
Sa stanovišta distribucije anketa po rejonima vidi se da je Sjevernoplaninski rejon, iako teritorijalno najveći (32,5%), proporcionalno najmanje zastupljen u anketi (svega 17,9%), a slično je i sa Rejonom krša. Nasuprot tome imamo Zetsko-bjelopavlički rejon koji je, zbog raznovrsnosti poljoprivrede, proporcionalno znatno više obuhvaćen anketom (23,5%), što je slučaj donekle i sa Polimsko-ibarskim rejonom.

Tabela 2. Raspored opština i anketa po rejonima

Rejoni	Opštine	Površina		Ankete	
		km ²	%	Broj	%
Primorski (Pr)	Ulcinj, Bar, Budva, Tivat, Kotor, Herceg Novi	1591	11,5	23	14,1
Zetsko-bjelopavlički (ZB)	Podgorica, Danilovgrad	1942	14,0	38	23,5
Krš (Krs)	Nikšić, Cetinje	2975	21,5	28	17,3
Sjevernoplaninski (SP)	Kolašin, Mojkovac, Pljevlja, Žabljak, Šavnik, Plužine	4462	32,5	29	17,9
Polimsko-ibarski (PI)	Bijelo Polje, Berane, Andrijevica, Plav, Rožaje	2842	20,5	44	27,2
Crna Gora, ukupno		13812	100,0	162	100,0

2.2 Tipovi poljoprivrednih gazdinstava

Svako od anketiranih gazdinstava prema tipu poljoprivredne proizvodnje svrstano je u jednu od dviju osnovnih grupa: stočarska ili biljna proizvodnja, zavisno od toga šta mu je po obimu i vrijednosti dominantna proizvodnja. U Crnoj Gori je relativno mali broj domaćinstava specijalizovanih samo za jednu vrstu proizvodnje.

Grafikon 1: Tipovi poljoprivrednih gazdinstava, po rejonima

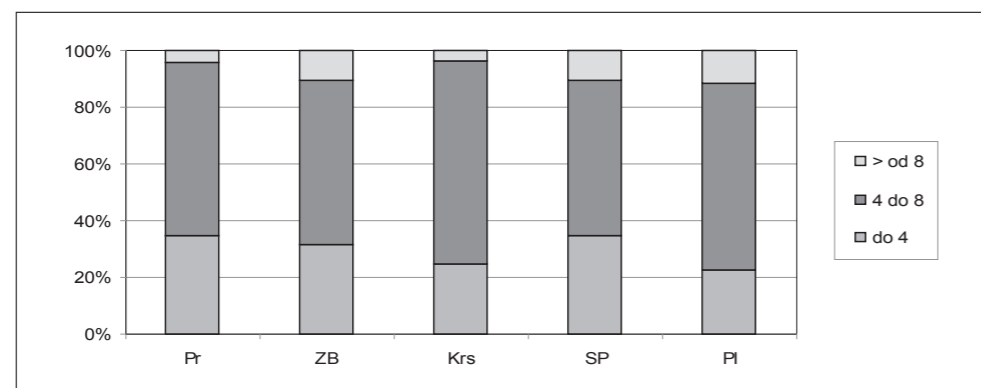
Od ukupno 162 anketirana domaćinstva njih 89 (54,9%) bilo je sa dominantnom stočarskom, a 73 (45,1%) sa dominantno biljnom proizvodnjom (grafikon 1).

Posmatrano po rejonima uočava se izrazita dominacija broja anketiranih gazdinstava sa naglašenom stočarskom proizvodnjom u Sjevernoplanskom i Rejonu krša, dok je u Zetsko-bjelopavličkom i Polimsko-ibarskom rejonu, prema tipu proizvodnje, broj anketiranih bio skoro u ravnoteži, dok su u primorskom rejonu dominirala domaćinstva sa dominantno biljnom proizvodnjom.

2.3 Demografska struktura domaćinstava

U uzorku od 162 anketirana domaćinstava prosječan broj članova iznosio je 5,75, a kretao se od 2 do 14. Najzastupljenija su bila domaćinstva sa 4 i 5 članova čije je pojedinačno učešće bilo preko 20%, kao i domaćinstva sa 6 i 7 članova koja bila zastupljena sa nešto više od po 15%.

Radi lakšeg poređenja demografske strukture po rejonima domaćinstva su prema broju članova podijeljena u tri grupe i to: I - do 4 člana, II - od 4 do 8 i III - preko 8 članova. Na bazi takve projekcije vidi se da je u svim rejonima, najzastupljenija II grupa domaćinstava, tj. grupa sa 4 do 8 članova. Domaćinstva sa četiri ili manje od četiri člana su najbrojnija u Primorskom i Sjevernoplanskom rejonu, gdje su činila oko trećine ukupno anketiranih. Broj domaćinstava sa više od osam članova je, relativno mali, što je u Primorskom i Rejonu krša iznosilo svega 2-3%, dok se u ostalim rejonima kreće maksimalno do 12%.

Grafikon 2: Struktura domaćinstava prema broju članova (po rejonima)

Broj unajmljenih radnika po domaćinstvu kretao se i do 15, a u prosjeku je iznosio 0,63, s tim da skoro 75% domaćinstava, ili njih 121, uopšte nije imalo dodatne (unajmljene) radne snage. Oko 10% anketiranih unajmljivalo je samo jednog, a 9% svega 2 radnika. Ovdje treba istaći da i od ovog broja dodatno angažovane radne snage veći dio je samo sezonskog karaktera.

Poređenjem obima angažovanja dodatne radne snage između rejona utvrđeno je da je unajmljena radna snaga skoncentrisana uglavnom u Zetsko-bjelopavličkom i Primorskom rejonu, gdje je inače zastupljenija intenzivna proizvodnja povrća i voća pa je i potreba za sezonskom radnom snagom izraženija, dok u Sjevernoplanskom i Polimsko-ibarskom rejonu skoro da i nema dodatne radne snage.

2.4 Starosna dob domaćina

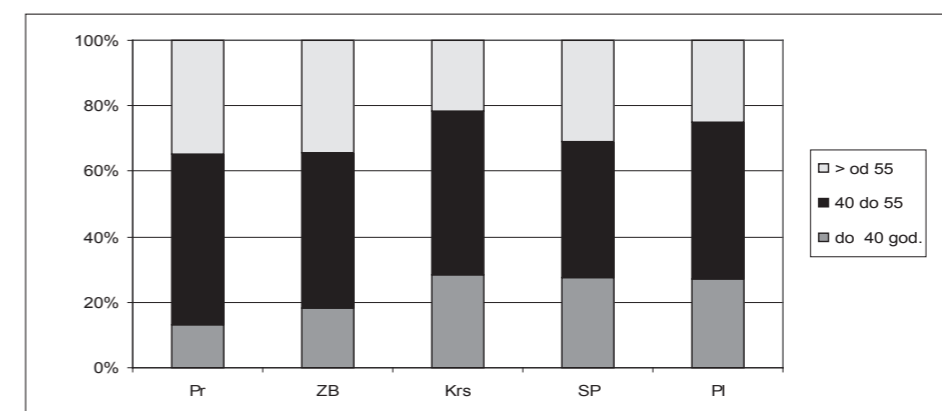
Prema rezultatima ankete, za starosnu strukturu domaćina koja u prosjeku iznosi oko 50 godina, može se reći da je relativno povoljna. To se ogleda i u relativno visokom učešću domaćina prve i druge starosne grupe, i relativno nižem učešću treće starosne grupe domaćina

(tabela 3). Poređenja radi, u zemljama iz bližeg okruženja (članicama EU) starosnu grupu domaćina do 44 godine u Sloveniji čini 18,5%, u Grčkoj 23 a Austriji 44%, dok kategoriji domaćina sa 55 i više godina pripada oko 56% domaćina u Sloveniji, 57% u Grčkoj, a u Austriji 44% domaćina.

Tabela 3. Starosne grupe domaćina

Grupe	Broj	Procenat	Prosjek, godina
1. do 40 godina	38	23,5	36,1
2. od 40 do 55	77	47,5	45,7
3. preko 55	47	29,0	63,5
Ukupno	162	100,0	49,5

Prosječna starost nosioca domaćinstava po rejonima kretala se od 47 godina u Polimsko-ibarskom i Rejonu krša do 52 godine u Primorskom rejonu. Starosna dob domaćina između 40 i 55 godina je u svim rejonima bila najzastupljenija (grafikon 3).

Grafikon 3. Starosna struktura domaćina po rejonima

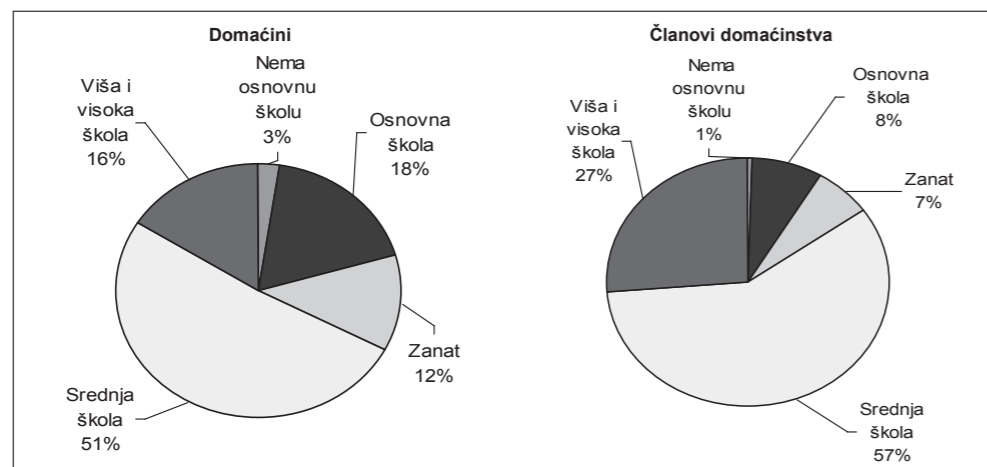
Relativno je visoko učešće domaćina sa preko 55 godina života u Primorskom i Zetsko-bjelopavličkom rejonu (oko 35%). Sa druge strane u Rejonu krša, Sjevernoplanskom i Polimsko-ibarskom rejonu dolazi do izražaja nešto veće učešće najmlađe grupe domaćina (do 40 godina), što ukazuje na sve češće opredjeljenje mlađih ljudi da im poljoprivreda, ako ne jedini onda, značajan izvor prihoda. Ovo nije rezultat samo povoljnih uslova (prirodnih, strukturnih i ekonomskih) za bavljenje poljoprivredom, nego i loših alternativnih mogućnosti zapošljavanja u drugim sektorima. To upućuje na zaključak da poljoprivreda, u manjoj ili većoj mjeri, ima ulogu socijalnog stabilizatora, što naročito dolazi do izražaja u sjevernom dijelu Republike.

2.5 Školska sprema domaćina i članova domaćinstva

Završena srednja škola ili gimnazija bio je najzastupljeniji nivo obrazovanja kod nosioca domaćinstva, tj. domaćina (51,2%) a i kod članova domaćinstva sa najvećim obrazovanjem (58%) – grafikon 4.

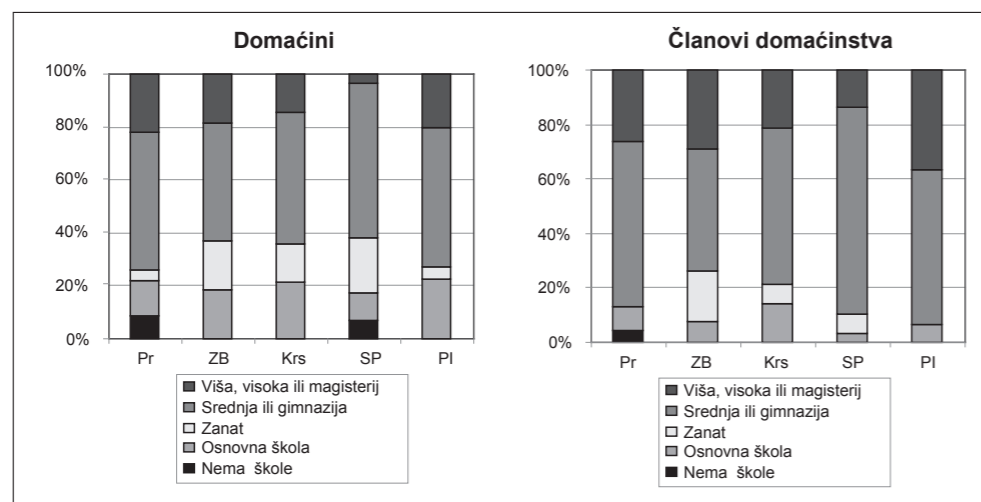
Bez osnovnog obrazovanja bilo je oko 3% domaćina, a završenu samo osnovnu školu imalo je oko 18% domaćina, dok je u kategoriji članova domaćinstva sa najvišim nivoom obrazovanja znatno niže bilo učešće ova dva nivoa obrazovanja (1 odnosno 8%). Sa druge strane, uočava se veće učešće članova domaćinstva sa višim ili visokim obrazovanjem u odnosu na kategoriju domaćina, što sve zajedno upućuje na zaključak da se sa dolaskom novih generacija podiže nivo opšteg obrazovanja članova poljoprivrednih domaćinstava.

Ukupno uzevši, stepen školske sprema u anketiranim poljoprivrednim domaćinstvima je relativno visok. Za ilustraciju možemo usporediti rezultate ankete sa situacijom npr. u Sloveniji, gdje prema rezultatima popisa iz 2000-te, 59% domaćina u Sloveniji ima završenu samo osnovnu školu, a 38% završilo je zanat ili srednju školu.

Grafikon 4. Školska sprema domaćina i članova domaćinstva

Poređenjem nivoa obrazovanja između rejona (grafikon 5) uočava se da je učešće domaćina sa srednjoškolskim obrazovanjem po rejonima dosta ujednačeno i kreće se između 45 i 55%, dok je u kategoriji članova domaćinstva znatno veći raspon variranja i kreće se od oko 40% u Zetsko-bjelopavličkom do skoro 80% u Sjevernoplaninskom rejonu. Zapaža se znatno veće učešće domaćina, a posebno članova domaćinstva, sa višom ili visokom školom u Polimsko-ibarskom i Zetsko-bjelopavličkom nego u npr. Rejonu krša, a posebno u Sjevernoplaninskom rejonu.

Grafikon 5. Školska sprema domaćina i članova domaćinstva po rejonima

Manja zastupljenost članova domaćinstva, a posebno domaćina, sa višim i visokim obrazovanjem u Sjevernoplaninskom rejonu (manje od 5% domaćina) i Rejonu krša nije rezultat manjeg interesovanja za obrazovanjem. Naprotiv, često je čak izraženija potreba za obrazovanjem, koja je u znatnoj mjeri motivisana i potrebom napuštanja sela, prije svega zbog teških uslova rada i privređivanja, što je naročito izraženo u udaljenim planinskim područjima.

2.6 Opremljenost gazdinstava

2.6.1 Poljoprivredna mehanizacija i oprema

Rezultati ankete poljoprivrednih domaćinstava ukazuju na dosta skromnu opremljenost mehanizacijom, koju su i sami proizvođači ocijenili prosječnom ocjenom 2,5. Čak je 42 domaćinstva (ili oko 25% anketiranih) ocijenilo svoju snabdjevenost mehanizacijom lošom, tj. ocjenom 1. Ako se razmotri struktura raspoloživih sredstava (mehanizacija i oprema) na gazdinstvu (tabela 4), vidi se da od 162 gazdinstva njih 7 nije imalo nikakvih zgrada i ekonomskih objekata.

Tabela 4. Opremljenosti gazdinstava poljoprivrednom mehanizacijom i opremom

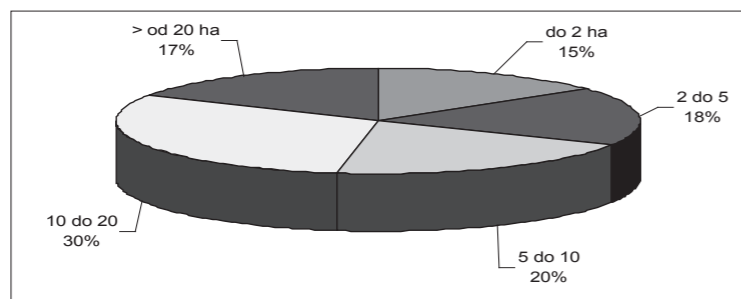
Red. broj	Vrsta mehanizacije i opreme	Prosječno po gazdinstvu (N=162)	Domaćinstva sa mehanizacijom i opremom	
			Broj	%
1	Zgrade i objekti	2,5	155	95,7
2	Prevozno sredstvo – kombi	0,3	42	25,9
3	Kamion	0,2	34	21,0
4	Traktor	0,7	95	58,6
5	Prikolica	0,7	103	63,6
6	Priključci za traktor	2,3	97	59,9
7	Druge radne mašine	0,8	91	56,2
8	Ostale radne mašine	0,2	24	14,8
9	Razni uređaji i oprema	0,5	69	42,6

Prevozna i transportna sredstva (kamion ili kombi) imalo je svega od 20 do 25% domaćinstava. Opremljenost gazdinstava traktorima, prikolicama, priključcima i drugim radnim mašinama, gdje su najzastupljeniji motokultivatori sa priključcima, kretala se na nivou od oko 60%. Razne uređaje i opremu na gazdinstvu (aparati za mužu krava, laktofrizi, opremu za pečenje rakije, oprema u pčelarstvu, sistemu za navodnjavanje, pumpe, mlinovi za zrnasta hraniva, opremu za vino, gater) imalo je oko 45% gazdinstava, ali samo neke od ovih.

Radi lakšeg poređenja i ocjene nivoa opremljenosti gazdinstava poljoprivrednom mahanizacijom i opremom uzeta je opremljenost gazdinstava traktorima, kao jednog od nezaobilaznih sredstava mehanizacije u bilo kom gazdinstvu i bilo kojoj vrsti poljoprivredne proizvodnje. Posmatrano na ukupnom nivou 58,6% domaćinstava koristilo je u poljoprivrednoj proizvodnji traktor (u ovaj broj uvršćeni su i motokultivatori sa priključcima za obradu, tako da je stvarno učešće traktora još manje). Poređenja radi u Sloveniji čak 88% poljoprivrednih gazdinstava koristi traktor. A ako se ima u vidu da je anketirani uzorak obuhvatio u manjoj ili većoj mjeri natprosječna gazdinstva, stvarna opremljenost traktorima, pa i drugom mehanizacijom je na ukupnom nivou znatno niža. Na relativno nizak stepen tehničke opremljenosti ukazuje i podatak o broju traktora na 100 ha poljoprivrednog zemljišta, što u anketiranom uzorku iznosi 6,7 traktora/100 ha, dok npr. u Sloveniji na 100 ha dolazi čak 23,5 traktora.

U pogledu opremljenosti gazdinstava traktorima po rejonima rezultati ankete ukazuju da u Polimsko-ibarskom rejonu oko 75% anketiranih gazdinstava ima traktor (što znatno precjenjuje realnu sliku), zatim slijedi Zetsko-bjelopavlički rejon sa oko 64%, Primorski i Sjeverno planinski rejon oko 52%. Daleko najlošija opremljenost traktorima utvrđena je u Rejonu krša (oko 22%), što je dijelom uslovljeno konfiguracijom i nepristupačnošću terena za primjenu krupnije mehanizacije.

Ako se posmatra zastupljenost traktora po grupama, prema veličini posjeda, vidi se da se u anketiranom uzorku oko 30% traktora nalazi na gazdinstvima koja raspolažu sa 10 do 20 ha poljoprivrednog zemljišta, dok se u svim ostalim grupama prema veličini zemljišta nalazi po 15 do 20% od ukupnog broja traktora (grafikon 6).

Grafikon 6. Zastupljenost traktora na gazdinstvima prema površini posjeda

2.6.2 Oprema u domaćinstvu – pokazatelj životnog standarda

Analizirajući opremljenost anketiranih domaćinstava osnovnom opremom (sredstvima) za život utvrđeno je 85% anketiranih domaćinstava ima automobil, 98% vešmašinu, a telefon i TV aparat imala su sva anketirana domaćinstva. Svako četvrto domaćinstvo imalo je kompjuter, a svako šesto mašinu za suđe.

Skoro 90% anketiranih smatra da im je životni standard isti ili sličan kao kod drugih, a 10% smatra da je njihov standard lošiji nego kod drugih. Iz toga možemo povući zaključak da se životni standard poljoprivrednih gazdinstava ne razlikuje bitno od ostalih.

Tabela 5. Nivo opremljenosti domaćinstava osnovnom opremom

Pokazatelj	Domaćinstva sa opremom	
	broj	%
Automobil	139	85,8
Motor	9	5,6
Telefon	162	100,0
TV	162	100,0
Veš-mašina	159	98,1
Mašina za suđe	25	15,4
Kompjuter	42	25,9

2.6.3 Obezbijeđenost gazdinstava infrastrukturom

Imajući u vidu strukturu uzorka, prosječna dostupnost anketiranih gazdinstava do osnovnih infrastrukturnih objekata (puteva i institucija) ne razlikuje se znatno od prosječne situacije u zemlji. Tako su trgovine namirnicama i osnovna škola u prosjeku udaljeni 3 do 4 km, a srednja škola i banka 10 km. Udaljenost autobusnog stajališta je 2,5 km a pošte u prosjeku 7,5 km. Najveća je udaljenost (u prosjeku 28 km) utvrđena za prodavnice poljoprivrednih sredstava, opreme i sl.

Tabela 6. Pokazatelji udaljenosti domaćinstva od nekih ustanova

Ustanove – institucije	Prosječno km	St. devijacija
Trgovine namirnicama	3,6	5,30
Trgovine sredstvima za poljoprivredu	17,0	28,00
Osnovna škola	3,8	5,30
Srednja škola	10,9	10,60
Autobuska stanica	2,5	4,10
Bolnica	12,6	11,27
Pošta	7,5	7,71
Banka	10,6	10,41

Ovi rezultati i nisu tako nepovoljni da nije izraženo tako veliko variranje, gdje se udaljenost nekih institucija kreće i do 50 km. Ova udaljenost posebno dolazi do izražaja ako se uzme u obzir često loša putna infrastruktura koja u ovoj anketi nije bila detaljnije analizirana. U tom pogledu nešto ispod jedne trećine anketiranih domaćinstava smatra da im udaljenost od osnovnih ustanova predstavlja problem u funkcionisanju.

3 POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA

3.1 Poljoprivredno zemljište

3.1.1 Struktura poljoprivrednog zemljišta na gazdinstvu

Poljoprivredno zemljište je osnovni resurs i preduslov za organizovanje poljoprivredne proizvodnje. U strukturu poljoprivrednog zemljišta ulaze tri kategorije zemljišta i to: njive i vrtovi, zatim livade i pašnjaci i višegodišnji zasadi (voćnjaci i vinogradi). U anketiranom uzorku samo dva poljoprivredna gazdinstava nisu uopšte imala na raspolaganju i nisu koristila poljoprivredno zemljište. Jedno od njih bavilo se živinarskom proizvodnjom – tov brojlera, a drugo svinjarskom proizvodnjom – gajenjem priplodnih svinja i odgojem prasića.

Prosječna površina poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu iznosila je 9,95 ha. U njegovoj strukturi njive i oranice učestvovala su sa 1,33 ha ili 13%, livade i pašnjaci sa 8,03 (81%) i višegodišnji zasadi sa 0,59 ha po gazdinstvu ili 6% (tabela 7 i grafikon 8).

Posmatrano po pojedinim kategorijama zemljišta vidi se da je njive i vrtove imalo 82% anketiranih gazdinstava, livade oko 88%, a trajne zasade samo 55% anketiranih gazdinstava.

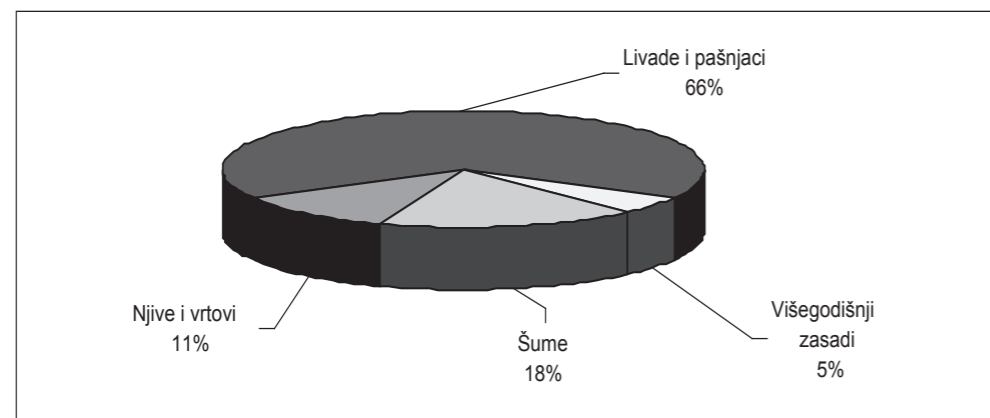
Tabela 7. Struktura i veličina poljoprivrednog zemljišta na gazdinstvu

Pokazatelj	Poljoprivredno zemljište			Ukupno polj. zem.	Šumsko zemljište	Ukupno (šume+poljop. zemljište)
	Njive i vrtovi	Livade i pašnjaci	Višegod. zasadi			
Broj gazdinstava sa zemljištem	133	142	90	160	72	160
% od ukupnog broja gazd. (162)	82,10	87,7	55,60	98,80	44,40	98,80
Prosjeck, ha / gazd.	1,33	8,03	0,59	9,95	2,13	12,08
% od ukupnog	13,1	80,90	6,00	100,00	17,63	100,0

Na osnovu ovih rezultata može se konstatovati da je prosječna površina poljoprivrednog zemljišta po anketiranom gazdinstvu relativno visoka, mada treba imati u vidu da anketirani uzorak obuhvata gazdinstva koja su na ukupnom nivou nešto iznad prosjeka, tako da su i utvrđene poljoprivredne površine sigurno znatno preko prosjeka za Crnu Goru. Osim toga, treba imati u vidu da su ovim obračunom obuhvaćene sve površine koje su na raspolaganju gazdinstvu, tj. vlastita i zemljišta uzeta u zakup. Prosječna površina ukupnog poljoprivrednog zemljišta u zemlji EU iznosi 20,1 ha, a površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta je 16,1 ha po gazdinstvu, pri čemu je ta površina za EU-15 iznosila 20,5 a za nove članice samo 8,5 ha. U našem slučaju ne može se precizno definisati koliki je udio korišćenog poljoprivrednog zemljišta. U Sloveniji je npr. korišćeno poljoprivredno zemljište 6,3 ha u prosjeku po gazdinstvu, u odnosu na 12 ha koliko iznose ukupno poljoprivredna zemljišta i šume po gazdinstvu.

U strukturi ukupnog zemljišta na gazdinstvu šume učestvuju sa prosječnih 2,13 ha i time čine skoro 18% ukupnih zemljišnih površina na jednom gazdinstvu. Iz ovog proizilazi da prosječna površina ukupnog zemljišta na jednom gazdinstvu (poljoprivredno + šume) iznosi 12,08 ha. Šumskim zemljištem raspolagalo je 44,4% anketiranih domaćinstava, sa prosjekom od 4,79 ha po gazdinstvu.

U grafikonu koji slijedi data je struktura svih raspoloživih površina na jednom gazdinstvu, iz čega se vidi da 66% ukupnih površina čine livade i pašnjaci, šume učestvuju sa 18%, a njive i vrtovi sa 11%, dok višegodišnji zasadi čine svega 5% ukupnih površina.

Grafikon 7. Struktura zemljišta na gazdinstvu (poljoprivredno + šume)

Poređenjem strukture i veličine poljoprivrednog zemljišta po rejonima (tabela 8) vidi se da je najmanja površina poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu u rejonu krša (7,1 ha), a najveća u Sjevernoplanskom rejonu, čak 16,84 ha. Iznenaduje da je najmanja površina njiva i oranica u Zetsko-bjelopavličkom rejonu (0,82 ha), a najveća u rejonu krša (1,87 ha), ali ovdje se sa sigurnošću može tvrditi da je intenzitet iskorišćavanja navedenih površina u ova dva reiona upravo obrnuto proporcionalan. Višegodišnji zasadi su i na ukupnom nivou dosta male površine, a po rejonima se kreću od 0,30 ha u rejonu krša do 1,40 ha u primorskom rejonu, gdje je značaj trajnih zasada u poljoprivrednoj proizvodnji iznad prosjeka države.

Tabela 8. Struktura poljoprivrednog zemljišta po rejonima, ha

Rejoni	N	Njive i oranice	Livade i pašnjaci	Trajni zasadi	Ukupno polj. zemljišta	Šume	Ukupno zemljišta
Primorski	23	1,58	5,80	1,40	8,78	1,76	10,54
Zetsko-bjeloplički	38	0,82	7,41	0,37	8,60	1,01	9,61
Rejon krša	28	1,87	4,93	0,30	7,10	4,75	11,86
Sjevernoplanski	29	0,97	15,55	0,33	16,84	1,42	18,26
Polimsko-ibarski	44	1,56	6,73	0,71	9,00	2,08	11,08
Ukupno / prosjek	162	1,33	8,03	0,59	9,95	2,13	12,08

U pogledu zastupljenosti šuma po rejonima ističe se Rejon krša sa najvećim šumskim površinama, tj. površinama šumskog zemljišta (u prosjeku 4,75 ha po gazdinstvu), zatim slijedi Sjevernoplanski rejon sa 2,08 ha, a najmanje šumske površine su u Zetsko-bjelopavličkom rejonu (1,01 ha). Šumske površine u Rejonu krša, pa i Primorskom rejonu su većim dijelom listopadne šume i sitno rastinje koja se istovremeno koristi i za pašu, odnosno brst. Drvna masa iz tih šuma uglavnom se koristi za ogrev, a znatno manje je tehničkog drveta.

Za razliku od ovih, šumske površine u Sjevernoplanskom rejonu su većinom crnogorične šume i uglavnom se te šume predstavljaju značajan resurs tehničkog drveta. Tako je sa aspekta valorizacije i vrijednosti šume sigurno vrednije 2,08 ha u Sjevernoplanskom, nego 4,75 ha u rejonu krša.

3.1.2 Struktura gazdinstava prema površini posjeda

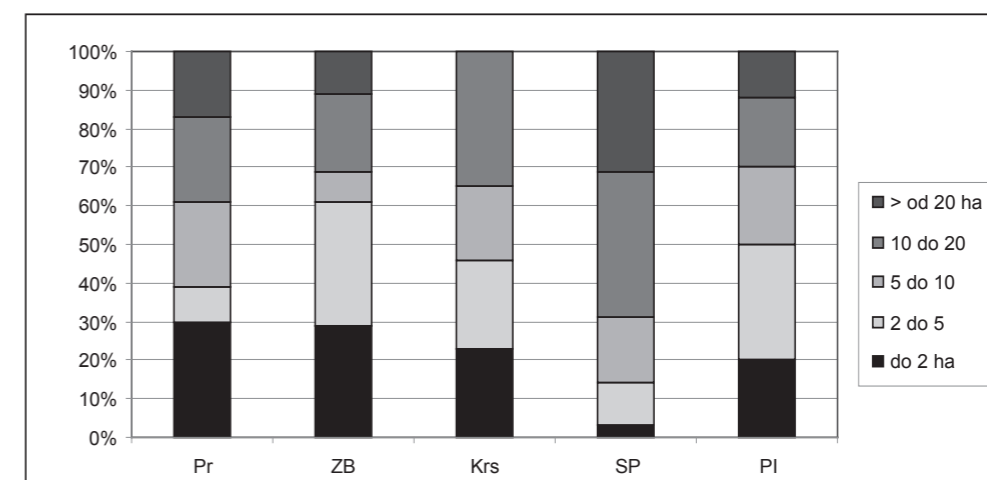
Radi lakšeg poređenja i analize gazdinstva su prema površini raspoloživog poljoprivrednog zemljišta razvrstana u pet grupa, koje su predstavljene u tabeli 9. Na bazi ovakve raspodjele utvrđeno je da 14% anketiranih gazdinstava raspolaže poljoprivrednim zemljištem površine veće od 20 ha. Ta gazdinstva raspolažu sa ukupno 41% poljoprivrednih površina u anketiranom uzorku. Zemljištima površine od 10 do 20 ha upravlja 26% gazdinstava, što predstavlja oko 38% poljoprivrednih površina obuhvaćenih ovom anketom. Grupe gazdinstava koje imaju na raspolaganju 5 ili manje hektara u našem uzorku (to su prve dvije grupe) čine skoro 44% ukupnog broja gazdinstava, a koja raspolažu sa manje od 10% ukupnih površina.

Tabela 9. Grupe gazdinstava prema površini poljoprivrednog zemljišta

Grupe po površini poljop. zemljišta	Broj gazd.	% od ukupnog broja gazd.	Prosjek, ha/gazd.	% od ukupne površine
do 2 ha	34	21,3	0,8	1,8
2 do 5 ha	36	22,5	3,4	7,6
5 do 10 ha	27	16,9	7,3	12,2
10 do 20 ha	41	25,6	14,7	37,4
preko 20 ha	22	13,8	30,0	41,0
Ukupno	160	100,0	10,1	100,0

Ako se raspored grupa po površini zemljišta posmatra po rejonima vidi se da su u Primorskom rejonu procentualno najviše zastupljena gazdinstva sa zemljištem površine do 2 ha (30%), dok su gazdinstva sa zemljištem površine 2 do 5 i 5 do 10 ha učestvovala sa po 22% (grafikon 8). U Zetsko-bjelopavličkom rejonu ističe se izrazito visoko učešće gazdinstava sa zemljištem površine 2 do 5 ha (32%), dok je u Rejonu krša karakteristično skoro ujednačeno učešće gazdinstava sa manje od dva i od 2 do 5 hektara, a najveće je učešće gazdinstava sa 10 do 20 ha (oko 35%).

Za Sjevernoplanski rejon karakteristično je izrazito visoko učešće gazdinstava sa površinom raspoloživog poljoprivrednog zemljišta od 10 do 20 ha (oko 40%), dok je u Polimsko-ibarskom rejonu najveće učešće gazdinstava sa dva do pet hektara (30%), a ostale grupe zastupljene su sa po 20 i manje procenata.

Grafikon 8. Struktura gazdinstava prema veličini posjeda i po rejonima

3.1.3 Vlasništvo nad zemljištem

Prema vlasničkoj strukturi sva raspoloživa zemljišta na gazdinstvu čine zemljišta u vlasništvu domaćinstva i zemljišta drugih vlasnika uzeta u zakup ili na korišćenje. Prosječna površina poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu je 6,3 ha po gazdinstvu, što čini 63,6% od ukupnog poljoprivrednog zemljišta koje se koristi na gazdinstvu. U strukturi zemljišta u vlasništvu dominiraju livade i pašnjaci sa površinom od 4,7 ha po gazdinstvu i to predstavlja samo 58,5% od ukupno korišćenih livada i pašnjaka na gazdinstvu, dok je 77,4% njiva i vrtova na gazdinstvu u vlasništvu.

Tabela 10. Struktura i površina zemljišta u vlasništvu, ha/gazdinstvu

Pokazatelj	Prosjek, ha / gazd. (N=160)	% od ukupnog zemljišta na gazd.
Njive i vrtovi	1,0	77,4
Livade i travnjaci	4,7	58,5
Višegodišnji zasadi	0,6	100,0
Ukupno polj. zemlj. u vlasništvu	6,3	63,6
Sume u vlasništvu	2,1	96,0
Sva zemljišta u vlasništvu sa šumama	8,4	69,5

Posmatrano po rejonima, izdvaja se jedino Primorski rejon, gdje zemljište u vlasništvu čini 80,7% od ukupno raspoloživog poljoprivrednog zemljišta, dok je u ostalim rejonima to učešće dosta ujednačeno i kreće se od 57% u Zetsko-bjelopavličkom do 63,4% u Rejonu krša.

3.2 Biljna proizvodnja

3.2.1 Struktura i obim biljne proizvodnje

U strukturu ukupne biljne proizvodnje ulazi ratarska, povrtarska, voćarsko-vinogradarska proizvodnja i hortikultura, koja u ovoj anketi nije posebno obrađivana. Različitim vrstama i obimima biljne proizvodnje bavilo se ukupno 155 gazdinstava ili 95% od ukupno anketiranih. Analizom rezultata utvrđeno je da 80% anketiranih domaćinstava ili njih 130 na svom gazdinstvu organizuje ratarsku proizvodnju, 75% povrtarsku i 57% voćarsko-vinogradarsku proizvodnju.

Ratarska proizvodnja se odvija u prosjeku na površini od oko 7,5 ha po gazdinstvu. U strukturi ratarske proizvodnje dominira proizvodnja kabaste stočne hrane i to sijena na prirodnim livadama na oko 86% površina, zatim sijeno lucerke i djetelinsko-travnih smješa na oko 10% površina, a ostatak čine žitarice i ostale kulture. Praktično je sva ratarska proizvodnja (osim malih količina žitarica koje idu u mlinsku industriju) orijentisana na proizvodnju stočne hrane, a iz strukture te proizvodnje može se lako zaključiti da je ona uglavnom ekstenzivna i bazirana uglavnom na niskoprinosnim travnjacima, tj. na prirodnim livadama. Prosječni prinosi u ratarskoj proizvodnji su kod žitarica i kukuruza za zrno 3,8 t/ha, djetelinsko travnih smješa 5,6 t/ha i sjena 2 t/ha, (tabela 12).

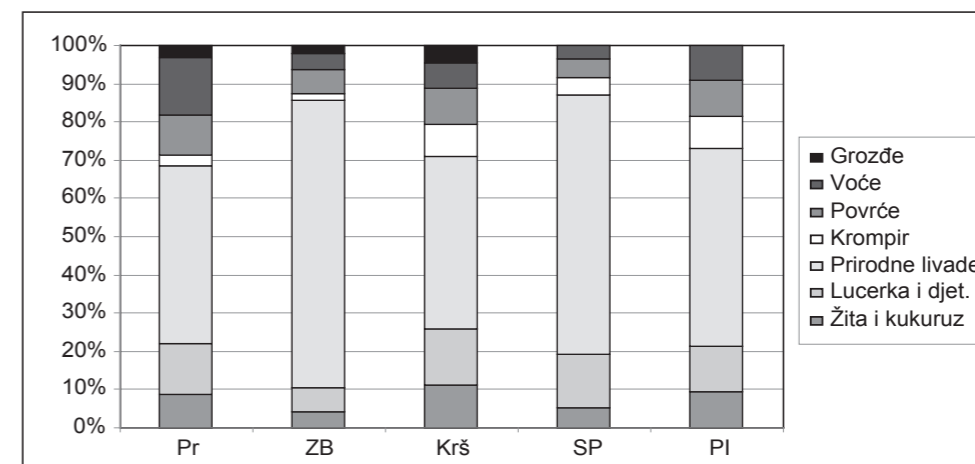
Tabela 11. Struktura i zastupljenost pojedinih vrsta biljne proizvodnje

Vrsta proizvodnje	Broj gazdin.	Prosjek ha/gazdin.	Proizvodnja t / gazdin.	Proizvodnja t / ha
Ratarska proizvodnja	130	7,63	17,55	
Žitarice i kukuruz	42	0,83	3,18	3,83
Lucerka i travno-djet. smjese	66	1,40	7,80	5,57
Prirodne livade	117	7,32	14,70	2,01
Povrtarska proizvodnja	122	0,95	24,10	
Krompir	114	0,66	13,67	20,71
Paradajz	30	0,17	6,60	38,82
Paprika	37	0,22	3,41	15,50
Zatvoreni prostor	8	0,37	15,36	41,51
Voćarsko-vinograd. proiz.	93	0,93	14,26	
Razno voće	86	0,91	14,41	15,83
Vinogradi - grožđe	26	0,31	3,27	10,55

Povrtarskom proizvodnjom bavilo se 75% anketiranih gazdinstava i ona je organizovana u prosjeku na 0,95 ha po gazdinstvu. Od ukupnih površina pod povrćem na krompir otpada oko 65% površina, a ostalih 35% površina na sve druge vrste povrća (paradajz, paprika, krastavac, kupus, luk, mrkva, pasulj, grašak, blitva, rašta, cvekla, lubenica, dinja, brokola, karfiol, boranija), uključujući i dio proizvodnje u zaštićenom prostoru. U ukupnoj strukturi povrtarskih kultura teško je bilo pojedinačno ih analizirati i praviti poređenja, s obzirom na relativno male zasijane površine, a veliki broj kultura. Pored krompira, pojedinačno su prikazani samo još paradajz i paprika, iz čega se vidi da se pod ovim kulturama u prosjeku nalazi 0,17 i 0,22 ha po domaćinstvu. Krompir je, inače, najzastupljenija povrtarska kultura i njegovom proizvodnjom, što za sopstvene potrebe, što za tržište, bavilo se čak 70% anketiranih poljoprivrednih gazdinstava. Prosječan prinos u proizvodnji krompira iznosio je 20,7 t/ha, a paradajza i paprike 38,8 odnosno 15,5 t/ha. Kao što je i za očekivati, najveći prinos po jedinici površine ostvaren je gajenjem povrća u zatvorenom prostoru (41,5 t/ha).

Voćarsko-vinogradarskom proizvodnjom bavila su se 93 gazdinstva ili 57,41% od ukupnog broja. U pogledu površina pod ovom proizvodnjom 91% površina su voćnjaci a samo 9% vinogradi, sa prosječnim prinosom od oko 15 t/ha u voćnjacima i 10 t/ha grožđa.

Sa aspekta površina koje se koristi za potrebe različitih vrsta biljne proizvodnje, po pojedinim rejonima, utvrđeno je da se za te potrebe najviše površina koristi u Sjevernoplaninskom, u prosjeku 10,5 ha po gazdinstvu, zatim u Zetsko-bjelopavličkom 8,1 ha/gazdinstvu, dok se najmanje površina koristilo u Rejonu krša, svega 5 ha po gazdinstvu, što je bilo i očekivano s obzirom na prirodne preduslove (konfiguraciju terena i sl.).

Grafikon 9. Struktura korišćenja zemljišta za biljnu proizvodnju po rejonima

U pogledu strukture korišćenja poljoprivrednog zemljišta za pojedine vrste biljne proizvodnje uočava da u svim rejonima dominiraju površine pod ratarskim kulturama, i to prije svega proizvodnja na prirodnim livadama, što predstavlja najekstenzivniji način iskorišćavanja zemljišnih resursa. Na ovaj način se u različitim rejonima iskorišćava od 45 do 75% ukupnog poljoprivrednog zemljišta. Površine pod lucerkom i djetelinsko travnim smješama učestvuju sa oko 10 do 15%, osim u Zetsko-bjelopavličkom rejonu, gdje je svega oko 5%.

Do izražaja dolaze površine koje se koriste za voćarsku proizvodnju u Primorskom rejonu (oko 15% ukupnih površina), pogotovu ako se ima na umu da je to uglavnom proizvodnja plantažnog tipa, a takođe valja istaći nešto veće površine koje se koriste za proizvodnju krompira u rejonu krša i Polimsko-ibarskom rejonu (blizu 10%).

Analizom biljne proizvodnje po karakterističnim vrstama i po rejonima utvrđeno je da se u Primorskom rejonu ističe relativno visoka prosječna proizvodnja povrća po gazdinstvu (oko 15 tona), što ujedno predstavlja najveću proizvodnju ove vrste od svih rejona (ali je relativno mali obuhvat gazdinstava). Isto važi i za proizvodnju voća koja je u ovom rejonu iznosila u prosjeku 41 tonu po gazdinstvu. Za Zetsko-bjelopavlički rejon karakteristična je relativno visoka proizvodnja povrća na otvorenom (14 t/gazdinstvu), a u Rejonu krša ostvaruje se najveća proizvodnja krompira po gazdinstvu (oko 18 t), kao i sijena lucerke i travno djetelinskih smješa (13,5 tona/gazdinstvu). Sjevernoplaninski i Polimsko-ibarski rejon karakteriše naglasak na proizvodnju kabaste stočne hrane i krompira.

3.2.2 Ocjena obima tržišne proizvodnje

Ratarskom proizvodnjom za tržište bavilo se svega 25 domaćinstava ili 19% od ukupnog broja gazdinstava koja se bave ovom vrstom proizvodnje (tabela 12). Od ratarskih proizvoda koji se plasiraju na tržište to su žitarice i kukuruz sa oko 27% od ukupne proizvodnje i kabasta stočna hrana (livadsko sijeno i sijeno lucerke i djetelinsko travnih smješa) koju za tržište proizvodi samo 10% gazdinstava. Kabaste stočne hrane se na tržište plasira svega oko 5% od ukupnog obima proizvodnje. Sve ovo potvrđuje ranije iznesene konstatacije da je ratarska proizvodnja namijenjena uglavnom za potrebe gazdinstava.

Za razliku od ratarske proizvodnje u povrtarskoj proizvodnji 54% gazdinstava plasira na tržište skoro 90% ukupne svoje proizvodnje. Najzastupljenije kulture (krompir, paradajz, paprika) plasiraju se na tržište u obimu od preko 90% od ukupne proizvodnje, dok se povrće proizvedeno u zaštićenom prostoru na tržište plasira skoro 100%, što ukazuje na činjenicu da je povrtarska proizvodnja u velikoj mjeri tržišno orijentisana

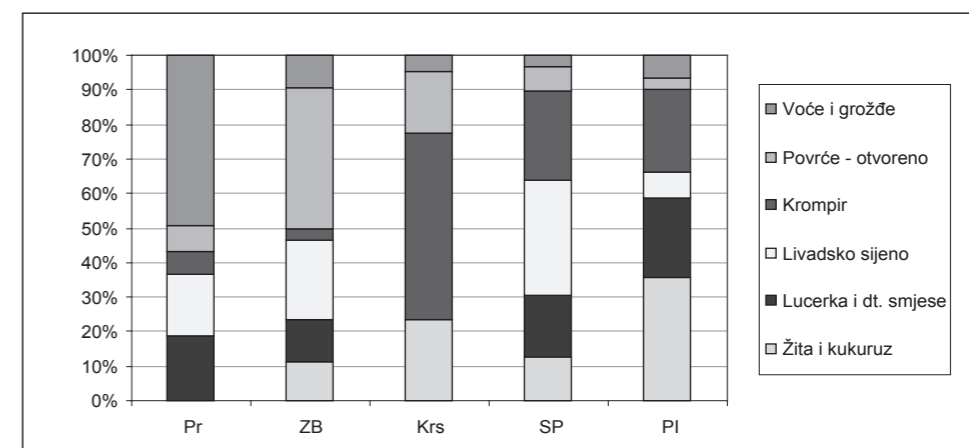
Tabela 12. Struktura i obim biljne proizvodnje za tržište

Vrsta proizvodnje	Ukupna proizvodnja		Proizvodnja za tržište			
	Broj gazdin.	Proizvodnja, tona	Broj gazdin.	% gazdin.	Proizvodnja za tržište, t	% od ukupne proizvodnje
Ratarska proizvodnja.	130	2264	25	19,2	177	7,8
Žitarice i kukuruz	42	134	16	38,0	36	27,1
Sijeno lucerke i djetel.	66	515	7	10,6	38	7,4
Sijeno livadsko	117	1720	10	8,5	83	4,8
Povrtarska proizv.	122	2940	66	54,1	2618	89,1
Krompir	114	1558	53	46,5	1412	90,6
Paradajz	30	198	17	56,7	191	95,6
Paprika	37	126	17	46,0	121	95,7
Zatvoreni prostor	8	123	8	100,0	120	98,5
Voćarsko-vinograd. proizvodnja	93	1326	50	53,7	794	59,8
Voće	86	1239	48	55,8	769	62,1
Grožđe	26	85	5	19,2	255	28,8
Vino i rakija	51	278	27	53,0	195	70,1

Od ukupnog broja gazdinstava koja se bave voćarsko vinogradarskom proizvodnjom njih 54% plasira proizvode ili dio proizvoda na tržište i na taj način se na tržište isporučuje oko 60% ukupne proizvodnje. Znatne količine svježeg voća i grožđa se u gazdinstvu prerađuju u rakiju i vino i oko 70% tih proizvoda se plasira na tržište.

S obzirom da nisu elaborirane posebne voćne vrste može se generalno istaći da je suptropsko voćarstvo uglavnom orijentisano na tržište, dok kod kontinentalnog voća (kao npr. jabuke) često ima problema sa tržištem, dijelom zbog udaljenog tržišta, a dijelom i zbog nedostatka radne snage, opreme i sl., pa se često uopšte i ne iskoriste.

Analizom strukture i obima plasmana na tržište važnijih biljnih kultura po rejonima, utvrđeno je da se u Primorskom rejonu skoro 50% biljne proizvodnje za tržište čini voće i grožđe. U Zetsko-bjelopavličkom rejonu na tržište se najviše plasira povrća (oko 40%), dok u Rejonu krša dominira krompir sa preko 50%, kao i žita i kukuruz sa preko 20%. Sjevernoplaninski rejon karakteriše tržišni viškovi kabaste stočne hrane (preko 50% ukupnog plasmana na tržište), kao i proizvodnja krompira (oko 25%). Proizvodnja žita i kukuruza za tržište je najviše zastupljena u Polimsko-ibarskom rejonu, gdje ove kulture čine oko 35% ukupnog plasmana. U ovom rejonu ističe se još tržišna proizvodnja krompira (oko 25%).

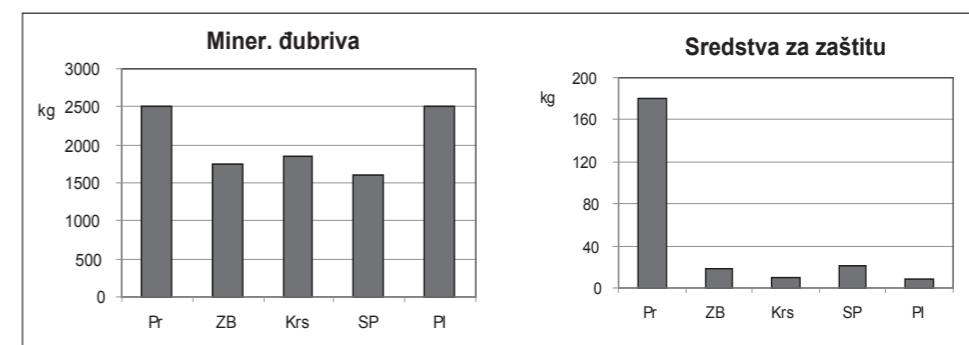

Grafikon 10. Struktura i obim plasmana na tržište biljnih kultura

3.2.3 Upotreba mineralnih đubriva i zaštitnih sredstava

Mineralna đubriva i sredstva za zaštitu bilja u toku proizvodnje koristilo je oko 55% anketiranih gazdinstava, kod kojih se mineralno đubrivo u prosjeku koristilo po 2089 kg po gazdinstvu, a sredstva za zaštitu bilja u prosjeku 45 kg po gazdinstvu. U anketi nije rađena detaljnija analiza vrste i tipa sredstava za zaštitu, tako da je ovaj podatak dosta relativan pokazatelj.

Posmatrano po rejonima najviše đubriva se koristi u Primorskom i Polimsko-ibarskom rejonu (oko 2500 kg), dok se sredstva za zaštitu bilja koriste ubjedljivo najviše u Primorskom rejonu (čak oko 180 kg/gazdinstvu), što se može povezati sa intenzivnom povrtarskom i voćarskom proizvodnjom. U ostalim rejonima to je mnogo manje (svega 10 do 20 kg), mada sam pojam količine sredstava za zaštitu bilja ne znači puno, ako se ne zna i vrsta korišćenog sredstva (grafikon 11).

Grafikon 11. Upotreba mineralna đubriva i sredstava za zaštitu bilja

3.3 Stočarstvo

3.3.1 Struktura stočarske proizvodnje

Stočarska proizvodnja je u anketi obrađena analizom stanja, strukture i obima proizvodnje četiri osnovne stočarske grane: govedarstvo, ovčarstvo i kozarstvo, svinjarsvo i živinarstvo. Radi lakšeg poređenja pojedinih vrsta i obima proizvodnje između pojedinih grupa ili kategorija broj grla stoke izražen je i preko koeficijenta uslovnih grla ili stočnih jedinica (LU).

Stočarskom proizvodnjom, u manjem ili većem obimu, bavilo 84% anketiranih gazdinstava. Rezultati ove ankete potvrđuju činjenicu da je govedarstvo vodeća stočarska grana i njome se bavilo 76% anketiranih gazdinstava. Najvažnija kategorija goveda – krave i junice u prosjeku su bile zastupljene sa 7,7 grla, mlađe kategorije (do 12 mjeseci) sa 4, a starije kategorije goveda (preko 12 mjeseci) sa 2 grla po gazdinstvu. Ovako nisko učešće starijih kategorija goveda, pa i kategorije do 12 mjeseci, potvrđuje opšte poznatu pojavu slabog interesa farmera za proizvodnju mesa putem tova, pa i za odgoj priplodnog podmlatka, odnosno veoma je izražena praksa klanja teladi u uzrastu od 3-4 ili 5 mjeseci. Izraženo kroz koeficijent stočnih jedinica prosječna govedarska proizvodnja po gazdinstvu iznosila je 8,6 uslovnih grla. Prosječan broj od 7,7 krava i junica po gazdinstvu je dosta iznad prosjeka za Crnu Goru (koji se procjenjuje na oko 3) i kao takav je čak iznad prosjeka za neke evropske zemlje, kao Mađarsku 4,7; Sloveniju 6,9; a Litvaniju 5 grla/farmi, dok je prosjek za EU-25 25 grla po farmi a za EU-10 7,7 grla po farmi.

Gajenjem sitnih preživara (ovaca i koza) bavilo se 69 gazdinstava ili 42,6% anketiranih, sa po 80 grla po gazdinstvu, u prosjeku ili oko 12 stočnih jedinica (tabela 13).

Tabela 13. Struktura stočarske proizvodnje

Vrsta stočarske proizvodnje	Broj gazd.	% od anketir. gazd.	Grla po gazd.	Uslovnih grla - LU	
				po gazd.	Ukupno
Govedarstvo	124	76,5	11,6	8,6	1072
Krave i junice	124	76,5	7,7	7,2	898
Mlađe kateg. Do 12 mj.	98	60,5	4,1	1,0	98
Starije kategorije > 12 mj.	38	23,6	2,3	2,0	76
Ovčarstvo i kozarstvo	69	42,6	149,0	13,6	938
Ovce	56	34,6	81,4	12,2	683
Koze	21	12,7	80,3	12,0	252
Jagnjad i jarad	52	32,1	77,6		
Svinjarstvo	67	41,4	15,4	2,4	159
Svinje priplodne	21	13,0	3,7	1,1	23
Prasad	18	11,1	40,0	6,0	108
Tovljenici	56	34,5	4,2	0,5	28
Živinarstvo	77	47,5	1191	13,0	1000
Koke nosilje	67	41,4	202,6	0,6	122
Pilići - brojleri	15	9,3	5198,0	15,6	842
Čurke	10	6,2	14,5	3,6	36
Radna stoka	25	15,4	2,6	2,6	64
UKUPNO	139	83,8		23,3	3233

Svinjarska proizvodnja, bazirana na gajenju svinja za priplod i odgoju prasadi i tovljenika, organizovana je na 41% anketiranih gazdinstava. Prosječan obim svinjarske proizvodnje za gazdinstvima koja su se bavila ovom vrstom proizvodnje bio je na nivou od 2,4 uslovna grla ili stočne jedinice.

U živinarskoj proizvodnji zastupljena je proizvodnja jaja, odnosno gajenje koka nosilja, zatim tov brojlera i u manjem obimu uzgoj čuraka. Uzgojem koka nosilja bavilo se 41,4% gazdinstava sa prosjekom od preko 200 koka ili 0,6 LU. Relativno visok prosječni broj koka po gazdinstvu je usljed učešća u anketi gazdinstava sa većim komercijalnim farmama kapaciteta i do 7.000 ptica. Uzgojem brojlera bavilo se nešto manje od 10% gazdinstava,

sa opet relativno visokim prosjekom (5.198 pilića), zbog učešća farmi sa organizovanim industrijskim tovom pilića koje tove i do 70.000 pilića godišnje.

Ukupno uzevši svu stočarsku proizvodnju, izraženu u stočnim jedinicama, proizilazi da je prosječna stočarska proizvodnja po gazdinstvu iznosila 23 stočne jedinice ili uslovna grla, a prosjek na ukupan broj anketiranih gazdinstava (162) iznosio je 20 uslovnih grla.

Međutim, ako se posmatra samo gajenje preživara, koje dominira u ukupnoj stočarskoj proizvodnji i koje je naročito interesantno sa aspekta iskorišćavanja prirodnih resursa (livada i pašnjaka), onda je prosječni obim stočarske proizvodnje na gazdinstvu 15 uslovnih grla.

3.3.2 Struktura stočarske proizvodnje po rejonima

Distribucija pojedinih vrsta stoke po rejonima sagledana je kroz prikaz brojnu zastupljenost tri najvažnije vrste (goveda i to krave i junice zajedno, zatim ovce i koze), tj. preživara koji su direktno upućeni na iskorišćavanje resursa poljoprivrednog zemljišta.

Prosječan broj krava i junica po rejonima kretao se od 6,6 grla po farmi u Primorskom do 8,8 grla u Zetsko-bjelopavličkom rejonu.

Najveći broj ovaca po farmi, odnosno gazdinstvu, gajen je opet u Zetsko-bjelopavličkom rejonu (120), zatim slijedi Polimsko-ibarski rejon sa 95 grla po stadi a najmanja veličina stada je u Rejonu krša – oko 50.

Tabela 14. Prosječna veličina farmi (goveda, ovaca i koza), po rejonima

Vrsta stoke	Pokazatelj	Rejoni					Ukupno prosjek
		Pr	ZB	Krš	SP	PI	
Krave i junice	grla/ farmi	6,6	8,8	7,2	8,0	7,4	7,7
	broj farmi	13	24	25	28	34	124,0
Ovce	grla/ farmi	84,2	120,2	49,7	67,2	95,0	81,3
	broj farmi	10	8	11	13	14	56,0
Koze	grla/ farmi	136,6	189,0	21,7	36,5	17,0	80,3
	broj farmi	3	5	7	4	2	21
UKUPNO	Stočne jedinice - LU	19,2	15,1	10,2	12,5	11,9	14,8
	Broj farmi	14	32	27	29	37	124,0

I kad je u pitanju kozarska proizvodnja dominiraju Zetsko-bjelopavlički i Primorski rejon sa po 189 i 137 grla po gazdinstvu, a u ostalim rejonima se taj broj u prosjeku kreće između 17 i 37 grla. Izražena disproporcija u broju koza ova dva u odnosu na preostala tri rejona je uslovljeno činjenicom da je upravo u Primorskom i Zetsko-bjelopavličkom rejonu skoncentrisana glavna populacija koza Crne Gore, a anketom su uglavnom obuhvaćene velike farme koje su orijentisane samo na gajenje koza, za razliku od ostalih rejona gdje je kozarstvo mnogo manjeg značaja i najčešće je dodatna – usputna proizvodnja uz ostalu stočarsku proizvodnju na gazdinstvu.

Ukupan obim stočarske proizvodnje po rejonima izražen u stočnim jedinicama, prema rezultatima ankete kreće se od 10 LU u Rejonu krša do 19 LU u Primorskom rejonu. Znatno veći obim stočarske proizvodnje u Primorskom rejonu u odnosu na ostale, uslovljen relativno malim obuhvatom gazdinstava, tj. obuhvaćena su uglavnom ili samo najbolja gazdinstva. To je u izvjesnoj mjeri slučaj i u Zetsko-bjelopavličkom rejonu (posebno kad su u pitanju ovce i koze). Za utvrđeni obim proizvodnje u Rejonu krša, Sjevernoplaninskom i Polimsko-ibarskom rejonu može se reći da je prilično realan pokazatelj obima stočarske proizvodnje na tim područjima.

3.3.3 Ocjena obima tržišne proizvodnje u stočarstvu

U okviru stočarske proizvodnje postoje dva načina plasmana na tržište. To je plasman živih životinja i plasman stočarskih proizvoda ili prerađevina. Što se tiče obima proizvodnje i

plasmana na tržište živih ili zaklanih životinja, rezultati ankete pokazuju da je u govedarskoj proizvodnji tokom prethodne godine 31% gazdinstava plasiralo na tržište krave ili junice (bilo kao izlučena grla ili za priplod), telad je plasiralo 64% gazdinstava, a kategorije starije od 12 mjeseci svega 15% gazdinstava. Ovaj odnos između obima plasmana mlađe i starije kategorije goveda najbolja je potvrda opredjeljenja farmera da radije na tržište plasiraju telad, a rjeđe se odlučuju za produženi tov. Razlog za to možemo tražiti u niskim otkupnim cijenama starijih kategorija, lošoj organizaciji otkupa, pa i u nedostatku kabaste stočne hrane (silaže) za jeftin i efikasan tov. Ukupno uzevši, u govedarstvu se 90% tržnih viškova krava i starijih kategorija se plasira na tržište, teladi 82%, a ostatak se kolje na gazdinstvu i troši za sopstvene potrebe.

Odraslih ovaca i koza na tržište se plasirano oko 12 do 13% od ukupne populacije i to sa 38-39% gazdinstava, dok jagnjad i jarad za tržište proizvodi blizu 90% gazdinstava. Indeks proizvodnje i plasmana na tržište pokazuje da se se 92% jagnjadi i jaradi (osim dijela koji se ostavlja za priplod) plasira na tržište a oko 8% se troši u domaćinstvu. Ovčarska i kozarska proizvodnja, iako vrlo ekstenzivne, tradicionalno su uglavnom tržišno orijentisane.

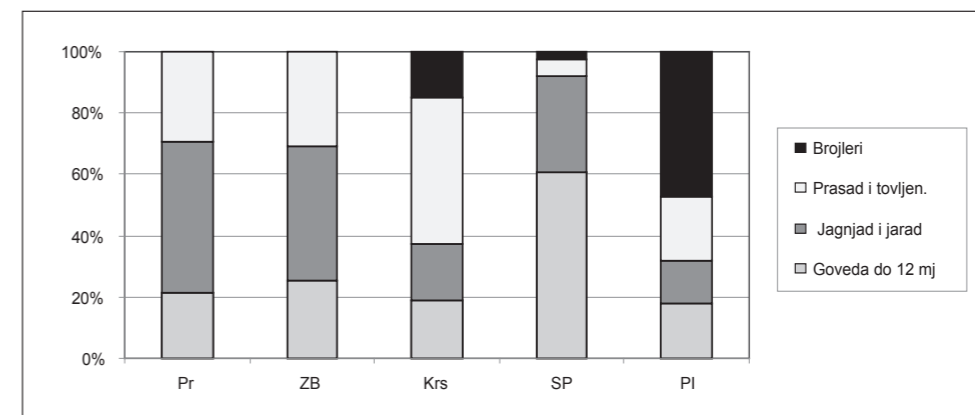
U svinjarskoj proizvodnji u većem obimu se na tržište plasiraju prasići do 25 kg, dok su tovljenici uglavnom namijenjeni za potrošnju u domaćinstvu i samo manji dio se plasira na tržište.

Tabela 15. Obim ukupne proizvodnje žive stoke i plasmana na tržište

Vrsta stočarske Proizvodnje	Obim proizvodnje zaklano / prodato		ZA TRŽIŠTE			
	Broj gazdin.	Proizv., grla	Broj gazd.	% gazd.	Ukupno grla	Index trž./proiz
Govedarstvo						
Krave i junice	47	118	39	31	107	0,91
Mlađe kateg. do 12 mj.	100	479	78	64	394	0,82
Starije kategorije	23	53	18	15	47	0,89
Ovčarstvo i kozarstvo						
Ovce	34	764	21	39	573	0,75
Koze	10	224	8	38	196	0,87
Jagnjad i jarad	60	4969	52	88	4577	0,92
Svinjarstvo						
Svinje priplodne	7	40	3	14	22	0,55
Prasad	18	1037	17	90	1006	0,97
Tovljenici	59	286	10	18	100	0,35
Živinarstvo						
Koke nosilje	14	9002	4	6	8800	0,98
Pilići – brojleri	13	78663	6	40	77210	0,98
Čurke	5	47	1	10	9	0,19
Radna stoka	5	15	4	16	9	0,60

Živinarska proizvodnja je izuzetno tržišno orijentisana i 98% brojlerske proizvodnje se plasira na tržište. Koke nosilje (u slučaju industrijske proizvodnje – veće farme), tj. iznesena jata plasiraju se takođe na tržište, ali distribucija ove vrste živinskog mesa je manje efikasna nego u slučaju pilećeg mesa.

Obim plasmana na tržište žive stoke posmatrano po rejonima prikazan je u grafikonu 12. Uzete su samo kategorije koje se najčešće plasiraju na tržište. U Primorskom i Zetsko-bjelopavličkom rejonu najviše je zastupljen plasman na tržište jagnjadi i jaradi (sa visokim učešćem jaradi) i čini 40 do 50% ukupnog plasmana stoke. U Sjevernoplanskom rejonu dolazi do izražaja relativno visok obim govedarske proizvodnje za tržište (60%) i ovčarske, tj. jagnjadi (oko 35%).

Grafikon 12. Obim plasmana na tržište žive stoke, po rejonima

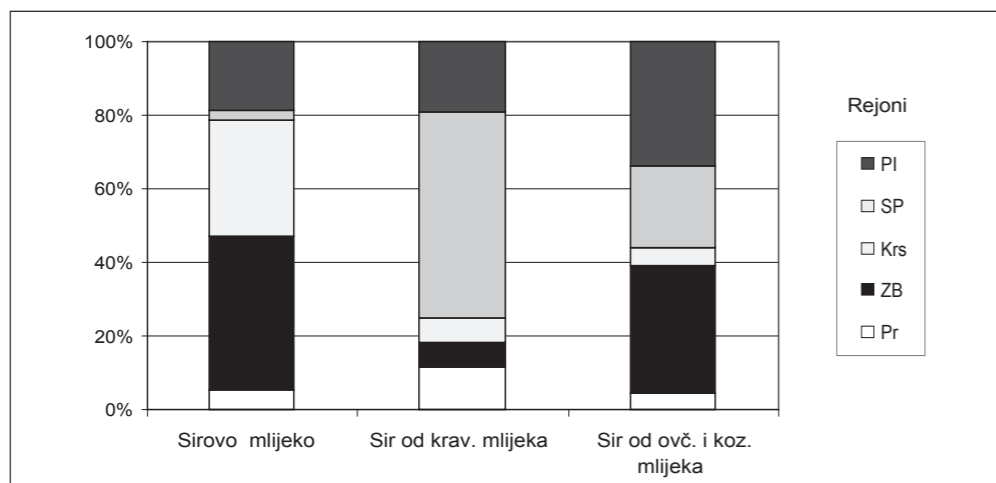
U Rejonu krša i Sjevernoplanskom rejonu dominira plasman na tržište prasadi, odnosno brojlera, što je rezultat obuhvata anketom nekoliko većih farmi sa ovom vrstom proizvodnje. To za ova dva rejona daje malo iskrivljenu sliku.

3.3.4 Otkup, vlastita prerada i prodaja

Drugi veoma značajan način plasmana je plasman stočarskih proizvoda ili prerađevina. Na gazdinstvima sa dominantno stočarskom proizvodnjom, a prije svega govedarskom, glavni proizvod je mlijeko i prerađevine od mlijeka. Analizom rezultata ove ankete utvrđeno je da se u pogledu proizvodnje kravljeg mlijeka na 120 gazdinstava proizvede u prosjeku skoro 21 tonu mlijeka. Od ove količine 50% se plasira na tržište kao sirovo mlijeko, tj. plasira se u mljekare. Ovakav odnos (relativno povoljan i dobar) količine proizvedenog i na tržište plasiranog sirovog mlijeka je slučaj samo u anketiranom uzorku, jer taj odnos na nivou Crne Gore znatno nepovoljniji. Prema podacima o godišnjem otkupu (Ministarstva poljoprivrede) taj odnos je na nivou od 85 : 15 do 90 : 10%. Razlog ovako velikom odstupanju je činjenica da su anketom, u većoj mjeri, obuhvaćeni veliki proizvođači skoncentrisani u blizini prerađivačkih kapaciteta i imaju mogućnost da sirovo mlijeko prodaju mljekarama.

Tamo gdje nema otkupa sirovog mlijeka ono se u domaćinstvu prerađuje u mlječne proizvode (sir i skorup – kajmak), namijenjene osim za sopstvenu potrošnju i za tržište. Kravlje mlijeko se uglavnom prerađuje u sir, ovčije mlijeko u sir ili skorup, a kozje mlijeko isključivo u različite vrste sira. Anketom je utvrđeno da se oko 80% ovih mlječnih proizvoda plasira na tržište. Proizvodnja jaja na farmama većeg kapaciteta (komercijalnim farmama) je uglavnom namijenjena za tržište (95%), dok je na gazdinstvima sa manjim brojem živine (od 5 do 50 ptica) skoro isključivo namijenjena za potrebe sopstvenog domaćinstva.

Posmatrano po rejonima (grafikon 13) vidi se da je najviše otkupljenog sirovog mlijeka u Zetsko-bjelopavličkom (preko 40%) i u Rejonu krša je oko 30% ukupnih količina. Dominacija ova dva rejona u količini otkupljenog sirovog mlijeka je usljed prisustva prerađivačkih kapaciteta (mljekara) na ovim područjima.

Grafikon 13. Obim plasmana na tržište mlijeka i mlječnih proizvoda po rejonima

Na bazi rezultata ove ankete utvrđeno je da se oko 55% ukupnih za tržište opredijeljenih količina sira od kravljeg mlijeka plasira sa područja Sjevernoplanskog rejona, oko 20% iz Polimsko-ibarskog rejona, a sa područja ostala tri rejona zajedno na tržište se plasira oko 25% ukupnih količina sira.

Ako se uporedi obim plasmana na tržište sirovog mlijeka i plasmana prerađevina, tj. sira od kravljeg mlijeka, uočava se taj obrnuto proporcionalni odnos. Tamo gdje ima organizovani otkup mlijeka manje su količine sira za tržište i obrnuto.

Najviše sira od ovčjeg i kozjeg mlijeka proizvedeno je i na tržište plasirano u Zetsko-bjelopavličkom i Polimsko-ibarskom rejonu (u oba po 35%). S tim da je u Zetskobjelopavličkom rejonu uglavnom zastupljen kozji sir, dok je u Polimsko ibarskom, kao i Sjevernoplanskom rejonu skoro isključivo sir od ovčjeg mlijeka.

3.4 Zapošljavanje i dohodak u poljoprivredi

3.4.1 Angažovanje radne snage u poljoprivredi

Analiza rezultata ankete pokazala je da su u poljoprivrednoj proizvodnji angažovani članovi domaćinstva koji rade samo na sopstvenoj farmi, odnosno gazdinstvu, zatim članovi domaćinstva koji pored redovnog zaposlenja ili nekog drugog angažmana (zapošljenja) rade i na farmi, tj. pomažu, a vrlo je čest slučaj da su i penzioneri u znatnoj mjeri uključeni u poljoprivrednu proizvodnju. Osim članova porodice u nekim slučajevima na gazdinstvu je angažovana i dodatna radna snaga, tj. unajmljeni radnici i svi oni učestvuju u ostvarivanju prihoda u poljoprivredi.

Pri analizi prihoda od poljoprivrede (koja nas ovdje isključivo interesuje) sva angažovana radna snaga je svrstana u dvije kategorije:

- članove domaćinstva ili angažovanu radnu snagu koja ostvaruje prihod samo u poljoprivredi i
- radnu snagu koja samo pomaže u toj djelatnosti.

Ova anketa je pokazala da su 144 domaćinstva ili 89% anketiranih imalo članove (član porodice ili unajmljeni radnike) koji su radili i prihod ostvarivali samo u poljoprivredi, i to u prosjeku po 3 člana po domaćinstvu. Članove domaćinstva ili unajmljene radnike koji su

samo pomagali na gazdinstvu imalo je 73% anketiranih domaćinstava, sa prosjekom od 2,1 člana po domaćinstvu.

Na nivou ukupnog anketiranog uzorka prosječan broj članova koji rade samo u poljoprivredi je 2,67, a onih koji samo pomažu u toj djelatnosti je 1,53.

Analizom obima angažovanja radne snage po rejonima, utvrđeno je da u Rejonu krša ima najmanje članova domaćinstva koji rade samo u poljoprivredi (u prosjeku 1,8), zatim slijedi Sjevernoplanski rejon sa 2,2 člana, dok je najveći broj članova koji rade samo u poljoprivredi u Polimsko-ibarskom rejonu (u prosjeku 3,3 člana po gazdinstvu).

Tabela 16. Obim angažovanja radne snage u poljoprivredi, po rejonima

Rejoni	Broj gazdin.	Rade samo u poljoprivredi, prosjek	Samo pomažu u poljoprivredi, prosjek
Primorski	23	2,7	1,5
Zetsko-bjelopavlički	38	2,8	1,3
Rejon krša	28	1,8	1,5
Sjevernoplanski	29	2,2	1,7
Polimsko-ibarski	44	3,3	1,9
Ukupno	162	2,6	1,5

Obim angažovanja radne snage koja samo pomaže u poljoprivredi prilično je ujednačen po rejonima i kreće se od 1,3 u zetsko-bjelopavličkom do 1,9 članova po gazdinstvu u Polimsko-ibarskom rejonu.

Posmatrano sa aspekta domaćinstava grupisanih prema površini raspoloživog poljoprivrednog zemljišta, prosječan broj članova domaćinstva koji rade samo u poljoprivredi kreće se od 1,7 u domaćinstvima koja imaju do 2 ha zemljišta pa do 3,6 članova u grupi domaćinstava koja raspolažu sa preko 20 ha.

U pogledu obima angažovanja članova domaćinstva koji samo pomažu u poljoprivredi prisutan je, u izvjesnoj mjeri, obrnuto proporcionalan odnos, tj. najveći broj angažovanih je u grupi gazdinstava koja imaju na raspolaganju do 2 ha zemljišta, a u toj grupi je istovremeno najmanje stalno angažovanih članova domaćinstva (1,7). Sa druge strane, grupa domaćinstava koja raspolaže sa 10 do 20 ha zemljišta ima najmanje članova koji samo pomažu u poljoprivredi (u prosjeku 1,2 člana), kao i grupa sa preko 20 ha (1,3 člana).

3.4.1 Ostvareni dohodak i obim rada u poljoprivredi

Prosječni dohodak ostvaren u poljoprivredi, za sva anketirana domaćinstva iznosi 70,3% od ukupnih prihoda u domaćinstvu, pri čemu 46% domaćinstava ostvaruje više od 75% ukupnog prihoda u poljoprivredi, a 22% domaćinstava ostvaruje sve svoje prihode u poljoprivredi. Obim rada utrošen za ostvarivanje prihoda u poljoprivrednoj proizvodnji u nominalnoj vrijednosti nešto je veći od ostvarenog prihoda, tako da je prosječni obim rada 75,6%, a 55% anketiranih domaćinstava ulaže više od 75% ukupnog obima rada u poljoprivredu. Obim rada u principu prati trendove ostvarenih prihoda i uglavnom zavisi od nivoa intenzivnosti proizvodnje (mehanizacije i automatizacije procesa proizvodnje). U prosjeku anketirana domaćinstva ulažu u poljoprivredu oko tri četvrtine (75,4%) svoga ukupnog rada.

Rezultati slične studije u Sloveniji pokazuju puno veći raskorak između dohotka iz poljoprivrede (30%) a 59% uloženog rada u poljoprivrednu proizvodnju. Za relativno nizak raskorak između dohotka i obima rada u Crnoj Gor postoje dva moguća objašnjenja: prvo (ali malo vjerovatno) je da se na anketiranim farmama radi o velikoj produktivnosti po jedinici rada (radno intenzivna proizvodnja); drugo (mnogo vjerovatnije) je da je i u drugim granama privrede komparativno slična (niska) produktivnost rada kao u poljoprivredi.

Sva gazdinstva su, prema visini dohotka ostvarenog u poljoprivredi, grupisana u četiri osnovne grupe, kao što je i prikazano u narednoj tabeli.

Tabela 17. Struktura gazdinstava prema visini dohotka iz poljoprivrede

Grupe gazd. prema % dohotka iz poljop.	Rejoni, %					Ukupno učešće grupe gazdinstava, %
	Pr	ZB	Krs	SP	PI	
do 25%	0	12,5	25,0	50,0	12,5	5,5
25 do 50%	21,0	15,8	18,4	26,4	18,4	23,4
50 do 75%	10,0	15,0	22,5	20,0	32,5	24,7
Preko 75%	13,3	33,3	13,3	9,4	30,7	46,3
Prosjeak dohotka iz poljop. po rejonu, %	68,8	79,2	64,3	57,2	75,5	100,0 Total 70,3%

Svega 5,5% anketiranih gazdinstava ostvarivalo je manje od 25% ukupnih prihoda iz poljoprivrede, a 23,4% domaćinstava ostvarivalo je 25 do 50% prihoda iz poljoprivrede. Oko 25% anketiranih domaćinstava ostvarivalo je 50 do 75% svojih prihoda u poljoprivredi, a 46% više od 75%.

Ukupno posmatrano po rejonima najmanji prihod od poljoprivrede ostvarivan je u Sjeverno-planinskom rejonu (57,2%), a najveći u Zetsko-bjelopavličkom rejonu (79,2%).

3.4.2 Socio-ekonomski tipovi poljoprivrednih gazdinstava

Tip poljoprivrednog gazdinstva definiše se na osnovu obima prihoda koji se ostvaruje iz poljoprivrede. Tako imamo:

- Čisto poljoprivredno gazdinstvo, koje sve prihode u domaćinstvu ostvaruje u poljoprivrednoj proizvodnji,
- Mješovito poljoprivredno gazdinstvo, koje ostvaruje više od 50% ukupnih prihoda u poljoprivredi,
- Dopunsko poljoprivredno gazdinstvo koje ostvaruje do 50% prihoda u poljoprivredi,
- Naturalno poljoprivredno gazdinstvo koje proizvodi samo za svoje potrebe i nema tržišne proizvode.

Na osnovu navedenih kriterijuma utvrđeno je da je 32,7% anketiranih gazdinstava pripadalo grupi čisto poljoprivrednih, 53,7% grupi mješovitih gazdinstava, a 13,6% kategoriji dopunskih poljoprivrednih gazdinstava. Naturalnih poljoprivrednih gazdinstava, tj. gazdinstava koja proizvode samo za svoje potrebe, prema rezultatima ove ankete nije bilo, ali to ne znači da ih nema uopšte. Jednostavno, anketa je bila u startu postavljena tako da se bazira na gazdinstvima koja su bila u manjoj ili većoj mjeri tržišno orijentisani ili su imala namjeru da to budu, što je objašnjeno i u uvodnim poglavljima ovog izvještaja.

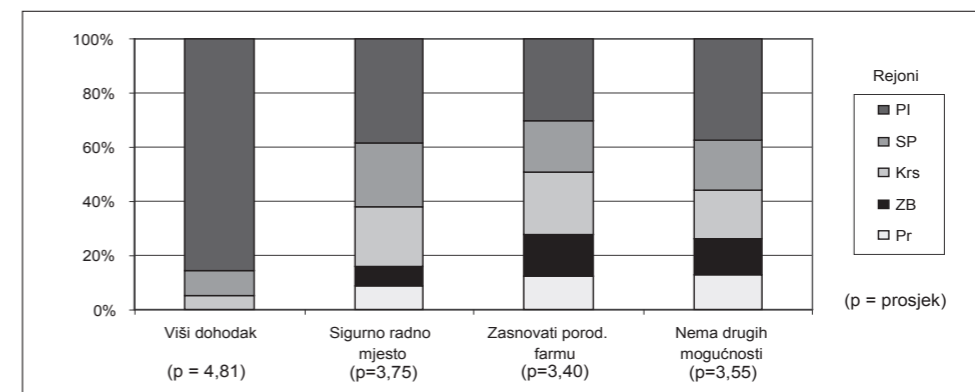
Sa aspekta vrste poljoprivredne djelatnosti kojom su se bavili, i u kategoriji čistih i kategoriji mješovitih poljoprivrednih gazdinstava dominirala stočarska proizvodnja (oko 60%), dok su kod mješovitog tipa dominirala gazdinstva orijentisana uglavnom na biljnu proizvodnju (oko 70%).

Analizirajući tipove poljoprivrednog gazdinstva po rejonima pokazalo se da su čista poljoprivredna gazdinstva najviše zastupljena u Zetsko-bjelopavličkom i Polimsko-ibarskom rejonu (oko 60%), dok u Sjeverno-planinskom i Rejonu krša najveće učešće imaju mješovita poljoprivredna gazdinstva (60 do 65%), a u Primorskom rejonu oko 50%.

3.5 Stavovi proizvođača o poljoprivredi i agrarnoj politici

3.5.1 Ciljevi poljoprivredne proizvodnje

Jedno od nezaobilaznih pitanja u anketi poljoprivrednih gazdinstava bilo je i pitanje: "Šta su im osnovni ciljevi poljoprivredne proizvodnje kojom se bave". Ponuđeno je više odgovora, koje su oni prema nivou važnosti ocjenjivali sa: 1 (nije značajno), 2 (malo značajno), 3 (srednje značajno), 4 (vrlo značajno) i 5 (najznačajnije).

Grafikon 14. Ocjena ciljeva poljoprivredne proizvodnje

Ostvarivanje što **višeg dohotka** je jedno od najznačajnijih ciljeva u poljoprivrednoj proizvodnji i 85 % anketiranih je taj cilj ocijenilo sa najvećom ocjenom 5, dok je prosječna ocjena za sva anketirana domaćinstva iznosila 4,81 (grafikon 14).

Ostala tri navedena cilja u bavljenju poljoprivredom (sigurno radno mjesto, zasnivanje porodične farme i nedostatak drugih mogućnosti) ocijenjeni su znatno nižim prosječnim ocjenama, i to navedenim redom 3,75; 3,40 i 3,55. Ciljeve kao što su sigurno radno mjesto i nema drugih mogućnosti 40% anketiranih je ocijenilo najvećom ocjenom 5, dok je zasnivanje porodične farme oko 30% anketiranih domaćinstava ocijenilo najvećom ocjenom 5.

Analizirajući mišljenje proizvođača o ciljevima poljoprivredne proizvodnje po rejonima, kao i po grupama raspodijeljenim prema veličini zemljišta koje se koristi na gazdinstvu utvrđeno je da nema nekih bitnijih razlika, praktično su vrlo ujednačene ocjene, bez obzira na veličinu poljoprivrednog zemljišta, pa stoga nijesu posebno obrazlagane.

3.5.2 Realizovane investicije i budućni planovi

Investicija u poljoprivredu, u proteklom petogodišnjem periodu, imalo je 82% anketiranih gazdinstava. Najčešće su to bile investicije u nove objekte (48,8%), zatim investicije za nabavku sitne mehanizacije i za nabavku stoke (oko 41%). Svega je 20% anketiranih domaćinstava investiralo u krupnu mehanizaciju, a u kupovinu zemljišta samo 14%.

Tabela 18. Pregled realizovanih investicija

Investicije u poljoprivredi, ukupno	Broj gazdinstava sa investicijama	% od ukupnog broja gazdinstava
	134	82,4
Sitna mehanizacija	66	40,7
Krupna mehanizacija	33	20,4
Kupovina zemlje	23	14,2
Kupovina stoke	67	41,4
Oprema u stočarstvu	44	27,2
Druga oprema	48	29,6
Novi objekti	79	48,8

Kada su u pitanju budući planovi o pravcu razvoja farme odnosno gazdinstva u narednih pet godina u 57% slučajeva preovladavalo je mišljenje da imaju namjeru da proizvodnju prošire i po mogućnosti još više specijalizuju. Stanje i obim proizvodnje bez značajnijih promjena, tj. da se zadrži postojeći nivo planira 37% anketiranih, a ostalih oko 5% planira da se u narednom periodu prestane baviti poljoprivrednom proizvodnjom, i to nalaskom nekog drugog zaposlenja, preseljenjem ili slično.

Tabela 19. Rezultati ocjene budućnosti farme

Opis stanja farme	Broj gazdinstava	% od ukupnog broja
Bez promjena, tj zadržati se na sadašnjem nivou	60	37,0
Proširenje farme, specijalizacija rada	93	57,4
Završiti sa poljoprivredom, naći drugo zaposlenje	3	1,8
Završiti sa poljoprivredom – penzionisanje, nema nasljednika	2	1,2
Prodaja farme – seljenje ili drugo	4	2,5
Ukupno	162	100,0

Osim mogućih planova o daljem razvoju gazdinstava, kroz anketu je analizirano i razmišljanje o eventualnom napuštanju bavljenja poljoprivredom i razlozima koji bi uticali na to. Pri tome se skoro 23% anketiranih domaćinstava izjasnilo da razmišlja o eventualnom napuštanju ove djelatnosti (što je u izvjesnoj koliziji sa prethodnom ocjenom budućnosti farme). Prema njihovoj ocjeni, tri su osnovna razloga za to: sticanje socijalne sigurnosti kroz druge izvore prihoda kao prvi i ocijenjen prosječnom ocjenom od 4,14, zatim socijalna sigurnost ostvarena sticanjem solidnih penzija što je u prosjeku ocijenjeno sa 3,71 i treći, najmanje značajan razlog je mogućnost povoljne prodaje zemlje i nekretnina ocijenjen je ocjenom 2,32

3.5.3 Organska ili ekološka proizvodnja

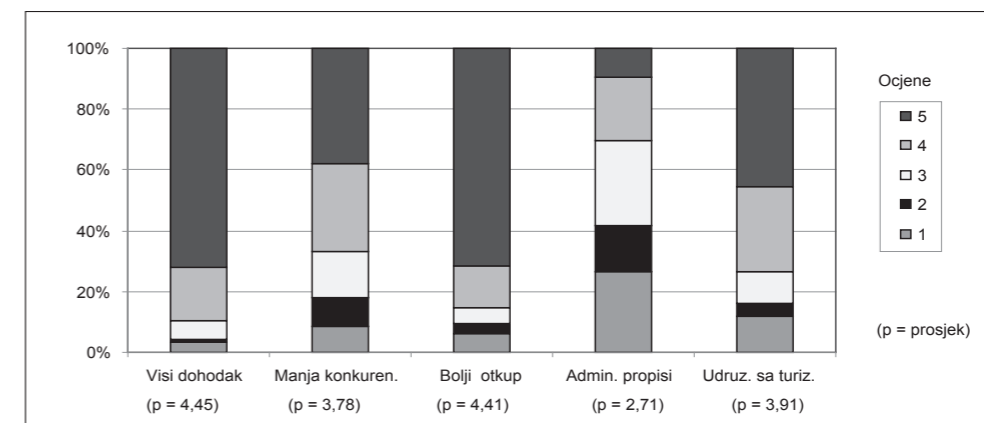
S obzirom da organska ili ekološka proizvodnja dobija sve više na popularnosti i značaju, u širem okruženju i kod nas, to se i ovom anketom željelo provjeriti koliko su naši proizvođači informisani o suštini ove proizvodnje, konceptu, zahtjevima i principima ekološke proizvodnje ili samim značenjem ovog pojma.

Više od 50% anketiranih je organsku proizvodnju definisalo kao proizvodnju bez upotrebe mineralnih đubriva, a njih oko 25% kao proizvodnju kontrolisanu od strane ovlašćenih organizacija ili kao proizvodnju u ekološki zaštićenim zonama, kako je smatralo 7-8% anketiranih. Nešto više od 10% anketiranih nije uopšte znalo šta znači pojam organska proizvodnja.

Iz dobijenih odgovora proizilazi da samo jedna četvrtina anketiranih gazdinstava razumije u potpunosti koncept organske – ekološke proizvodnje.

Kao najznačajniji motiv, koji bi opredijelili neko gazdinstvo da se preusmjeri na organsku proizvodnju, jeste mogućnost (očekivanje) postizanja većih prihoda i očekivanje boljeg

otkupa ili plasmana proizvoda iz organske proizvodnje, što je preko 70% anketiranih ocijenilo najvećom ocjenom 5.

Grafikon 15. Ocjena motiva za prelazak na organsku poljoprivredu

Ovako visoka ocjena koja se tiče otkupa proizvoda dosta govori i veoma izraženom postojećem problemu otkupa ili plasmana na tržište proizvoda uopšte – iz konvencionalne proizvodnje. Sljedeći po važnosti motiv za prelazak na organsku proizvodnju (ocijenjen ocjenom 3,91) je bolja mogućnost udruživanja sa turističkom ponudom, tj. opet očekivanje lakšeg plasmana proizvoda kroz turizam.

Manja konkurencija u organskoj proizvodnji je takođe dobila relativno visoku ocjenu (3,78), dok su administrativni propisi vezani za ovu proizvodnju znatno niže ocijenjeni (2,78) i za njih se može reći da su, prema mišljenju anketiranih, destimulativni.

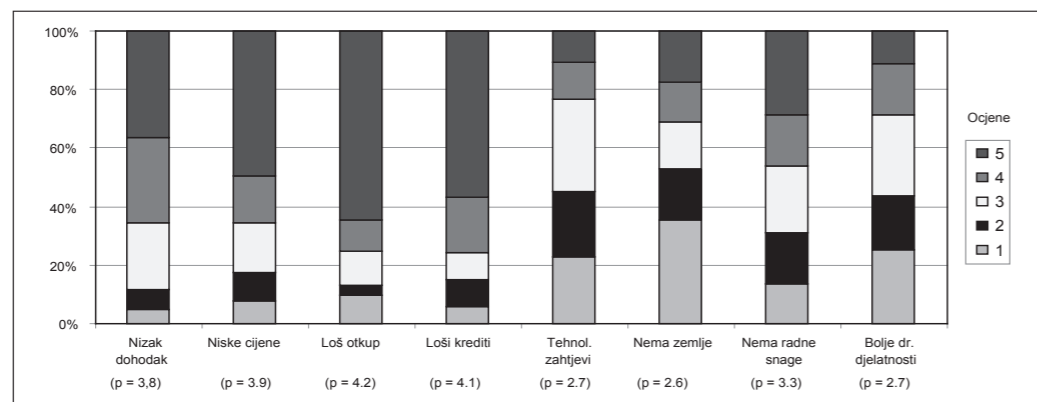
Ukupno sagledavši, može se reći da anketirana gazdinstva, odnosno poljoprivredni proizvođači, usljed loše informisanost konceptom, normativima i organizacijom ekološke – organske proizvodnje imaju nerealno velika očekivanja vezana za eventualno uključanje u ovaj vid poljoprivredne proizvodnje.

U tom pogledu ipak se može zaključiti da je ekološka poljoprivreda, zbog preovlađujuće ekstenzivne poljoprivrede, jedna od komparativnih šansi za crnogorsku poljoprivredu, ali, svakako, treba još mnogo uložiti u informisanje poljoprivrednika, u izgradnju kontrolnih mehanizama i u uspostavljanje distribucijskog lanca takvih proizvoda.

3.5.4 Barijere u razvoju poljoprivredne proizvodnje

Analizom rezultata ocjena mogućih barijera u razvoju poljoprivrede utvrđeno je da loš otkup proizvoda i nedostatak kapitala, odnosno nepovoljni krediti predstavljaju najveći problem i ocijenjeni su sa prosječnom ocjenom 4,2 i 4,1 (grafikon 16).

Na osnovu učesća odgovora anketiranih sa najvećom ocjenom – 5 (oko 60%) i visini prosječnih ocjena (3,8 i 3,9) sljedeće po značaju barijere su: nizak dohodak u poljoprivredi i niske cijene, što ih svrstava u kategoriju vrlo značajnih.

Grafikon 16. Ocjena barijera u razvoju poljoprivrede

Za ostale navedene barijere (visoki tehnološki zahtjevi, nedostatak zemlje, nedostatak radne snage i bolje mogućnosti sticanja dohotka u drugim djelatnostima), s obzirom na znatno je manje učešće najveće ocjene 5, a povećano je učešće najnižih ocjena 1 i 2, može se reći da su u ovom momentu od manjeg značaja i ne predstavljaju (prema mišljenju anketiranih) veću prepeku u razvoju poljoprivrede. Ove vrste barijera su srednje značajne i u prosjeku su ocijenjene od 2,6 do 3,3.

3.5.5 Odnos države prema poljoprivredi

Odnos države prema poljoprivredi je, prema mišljenju oko 40% anketiranih domaćinstava ili poljoprivrednih proizvođača, loš, tj. ne radi se dovoljno na razvoju poljoprivrede. Skoro 30% anketiranih smatra da je taj odnos zadovoljavajući ali može biti i bolji.

Tabela 20. Ocjena odnosa države prema poljoprivredi

Ocjena	Opis ocjene	Učešće, %
1	Vrlo loš, čak i prepreka za brži razvoj poljoprivrede	9,3
2	Loš, ne radi se dovoljno na razvoju poljoprivrede	40,1
3	Niti dobar niti loš	18,5
4	Zadovoljava, a moglo bi biti bolje	28,4
5	Dobar	3,7
	Ukupno (n = 162)	100,0

Oko 9% anketiranih smatra da odnos države prema poljoprivredi predstavlja barijeru za njen brži razvoj, a svega oko 4% anketiranih smatra da država dobro vodi brigu o poljoprivredi.

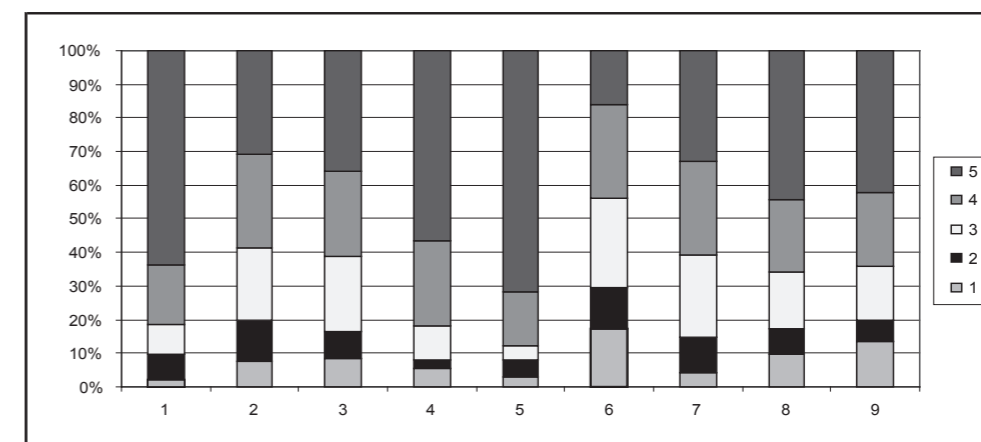
Ukupno posmatrano, odnos države prema poljoprivredi je u prosjeku ocijenjen sa 2,8, što se, prema datim kriterijumima, može okarakterisati kao "ni dobar ni loš", tj. osrednji.

3.5.6 Mjere za poboljšanje poljoprivredne proizvodnje

U pogledu mjera koje bi trebalo na nivou države preduzeti da bi se situacija u poljoprivredi poboljšala anketirana domaćinstva su kao najznačajnije ocijenili: bolju organizaciju otkupa, obezbjeđenje više cijene za poljoprivredne proizvode i mogućnost sklapanja dugoročnih ugovora sa prerađivačima, gdje dominira najviša ocjena – pet. Prema visini prosječnih ocjena (između 4,2 i 4,5) ove mjere su ocijenjene kao vrlo značajne (grafikon 17 i tabela 21). Sve ostale navedene mjere, prema rezultatima ankete, ocijenjene su nešto nižim ocjenama, ali dosta ujednačeno i u prosjeku se kreću između 3,1 i 3,8, što ih svrstava u kategoriju

srednje ili vrlo značajnih mjera. Ovdje valja posebno istaći relativno visoko ocijenjenu mjeru (potrebu) poboljšanja putne infrastrukture i potrebu udruživanja proizvođača, što realno predstavlja bitan segment unapređivanja poljoprivredne proizvodnje.

Interesantno je da se kod seta mjera koje bi država trebala preduzeti anketirani posebno naglašavaju potrebu obezbjeđenja većih otkupnih cijena i boljeg otkupa. Međutim, postojeći, uslovno rečeno, problemi zbog otkupa su najčešće uzrokovani relativno visokim i nekonkurentnim cijenama. Tako proizvođači ubuduće moraju da razmišljaju kako da proizvedu jeftiniji i konkurentniji proizvod, a i podrške države, svakako, treba da ide u tom pravcu.

Grafikon 17. Ocjene mjera za poboljšanje poljoprivrede – uloga države

Tabela 21. Pregled ocijenjenih mjera i prosječnih ocjena (iz grafikona 20)

R. br.	Vrsta mjere	Prosječna ocjena (N = 162)
1	Obezbijediti više cijene za poljoprivredne proizvode	4,33*
2	Obezbijediti nivo dohotka uporediv sa drugim djelatnost.	3,62
3	Udruživanje proizvođača	3,72
4	Udruživanje /dugoročni ugovori sa prerađivačima	4,25
5	Bolja organizacija otkupa	4,48
6	Bolje usluge savjetodavne službe	3,13
7	Animacija mladih za poljoprivredu	3,76
8	Bolja putna i komunalna infrastruktura	3,83
9	Razvoj drugih privrednih djelatnosti u okolini sela	3,73

4 OSTALI IZVORI PRIHODA U DOMAĆINSTVU

Pored prihoda koji se ostvaruju putem poljoprivredne djelatnosti u anketi su analizirani, i ostali izvori prihoda u domaćinstvu. To je dio prihoda koji ostvaruju članovi domaćinstva bilo kroz dopunske djelatnosti na gazdinstvu, kroz vlastito preduzeće ili kroz druge vidove zapošljavanja izvan gazdinstva (neko stalno zaposlenje, sezonski rad, migracija i sl.). Ovaj dio ankete obrađen je na bazi kvalitativne analize, tj. ocjenom značaja pojedinih setova pitanja i mogućih odgovora na ta pitanja. Na isti način kao u prethodnom poglavlju koje se odnosilo samo na poljoprivredu i ovdje su ocjene rangirane od 1 do 5 (1 – nije značajno; 2 – malo značajno; 3 – srednje značajno; 4 – vrlo značajno i 5 – najznačajnije).

4.1 Dopunska djelatnost na gazdinstvu

4.1.1 Vrste dopunskih djelatnosti i ocjene

Analizom rezultata ankete utvrđeno je da je 61 domaćinstvo, ili 38% anketiranih imalo jednu ili više dopunskih djelatnosti na gazdinstvu i iz nje ostvarivalo neki prihod. Najzastupljenija dodatna djelatnost je prerada namirnica animalnog porijekla, kojom se bavilo 20% domaćinstava i prerada voća i povrća zastupljena u 18% anketiranih domaćinstava. Sljedeća po učestalosti dopunska djelatnost je pružanje usluga poljoprivrednom mehanizacijom (9%) i prodaja i prerada drva manje od 5%.

Stavovi ocjene anketiranih, o raznim aspektima dopunske djelatnosti, obrađivani su po sistemu ocjene njihovog značaja ocjenama od 1 (nije značajan) do 5 (najznačajniji). Tako je u setu pitanja koja se odnose na razloge zbog kojih se neko domaćinstvo odlučilo za bavljenje dopunskom djelatnošću najvećom ocjenom ocijenjen razlog, tj. potreba za povećanjem prihoda u domaćinstvu (4,72).

Prema visini prosječne ocjene sljedeći po značaju razlog je mogućnost ostvarenja većeg dohotka nego u poljoprivredi (4,57), dok su razlozi kao što su: nedostatak drugih izvora zapošljavanja, sigurniji ulog vlastitog kapitala, više dodate vrijednosti nego u poljoprivredi ocijenjeni kao srednje značajni, odnosno ocjenama od 3,30 do 3,41, a najmanje značajan razlog je prestiž (tabela 22).

Kada su u pitanju barijere koje sreću u razvoju dopunske djelatnosti posebno se, prema visini ocjene, ističu nedovoljno vlastitog kapitala – odnosno nepovoljni krediti sa ocjenom 4,07 i barijera u smislu nemogućnosti pristupa širem tržištu (3,97). Nedostatak radne snage je prema ocjeni anketiranih jedna od najvećih barijera, što je ocijenjeno prosječnom ocjenom 3,39.

Promjene koje bi trebalo uraditi nabolje, posebno kad je uloga države u pitanju su, sudeći po visini datih ocjena, veoma su značajne, jer su praktično sve dobile visoke ocjene. Posebno se ističe potreba finansijske pomoći države kod investicija, što je ocijenjeno sa 4,82. Značajne

mjere koje treba preduzeti su i poboljšanje pristupa tržištu poboljšanjem infrastrukture, kao i razni oblici udruživanja (3,82 - 3,93).

Tabela 22. Dopunska djelatnost na farmi i vlastito preduzeće – ocjene motiva, barijera i mogućih promjena nabolje

	Dopunska djelatnost na farmi	Vlastito preduzeće – biznis izvan farme
Razlog za bavljenje ovom djelatnošću	Prosjek (N = 61)	Prosjek (N = 13)
(a) Povećanje prihoda gazdinstva	4,72	2,69
(b) Veći dohodak nego u poljoprivredi	3,57	2,69
(c) Nedostatak alternativnih izvora zapošljavanja u regiji	3,36	2,62
(d) Nezavisnost, siguran ulog vlastitog kapitala	3,41	3,00
(e) Više dodatne vrijednosti, manja variranja u cijenama poljoprivrednih proizvoda	3,30	
(f) Iz prestižnih razloga	2,05	-
(g) Lakši rad nego u poljoprivredi	-	2,38
(h) Poslovna šansa – dobra tražnja	-	1,69
Barijere u razvoju djelatnosti	Prosjek (N = 61)	Prosjek (N = 13)
(a) Nedostatak radne snage	3,39	2,31
(b) Nema dovoljno interesa među članovima domaćinstva	2,84	2,38
(c) Nedostatak specijalnih znanja (marketing, specijalizacija u delatnosti)	2,66	1,92
(d) Ograničeni proizvod. kapaciteti, nedovoljno vlastitog kapitala, nepovoljni krediti	4,07	3,38
(e) Oštra konkurencija	2,79	2,69
(f) Mala lokalna potražnja, loš pristup širim tržištima	3,97	2,23
Promjene nabolje – uloga države	Prosjek (N = 61)	Prosjek (N = 13)
(a) Finansijska pomoć države kod investicija	4,82	4,38
(b) Udruživanje proizvođača, zajedničke aktivnosti (prodaja, promocija)	3,82	2,62
(c) Udruživanje /dugoročni ugovori sa posrednicima	3,92	3,92
(d) Poslovno savjetovanje, specijalni kursevi	3,25	2,92
(e) Pristup tržištu (infrastruktura)	3,93	3,08

* 1 – nije značajno; 2 – malo značajno; 3 – srednje značajno; 4 – vrlo značajno i 5 – najznačajnije

4.1.2 Dohodak iz dopunske djelatnosti na gazdinstvu

Dohodak iz dopunske djelatnosti (plasmanom na tržište) ostvarilo je 47 domaćinstava ili 29% od ukupnog broja. Ta domaćinstva su dopunskom djelatnošću u prosjeku ostvarivala 29% ukupnih prihoda, sa utroškom 24% ukupnog obima rada (tabela 23).

Posmatrano po grupama sačinjenim prema veličini dohotka ostvarenog iz dopunske djelatnosti na gazdinstvu vidi se da su najzastupljenija domaćinstva koja iz ove djelatnosti ostvaruju do 25% ukupnih prihoda (njih 46,8%), a 44,7% domaćinstva je iz dopunske djelatnosti ostvarilo 25 do 50% ukupnih prihoda. Trećoj grupi, po visini prihoda (sa 50 do 75% dohotka), pripadalo je svega 8,5% domaćinstava. Ukupno uzevši, na ovim gazdinstvima je dohodak iz dopunske djelatnosti u prosjeku činio 29% ukupnih prihoda.

Tabela 23. Dohodak i obim rada iz dopunske djelatnosti na farmi

Grupe dohotka	Broj domać.	%	% dohotka	% obima rada
1 = < 25%	22	46,8	16,2	17,4
2 = 25 do 50%	21	44,7	36,8	29,5
3 = 50 do 75%	4	8,5	60,0	32,5
4 = > od 75%	-	-	-	-
UKUPNO	47	100	29,1	24,1

4.1.3 Domaćinstva bez dopunske djelatnosti - razlozi

Dopunsku djelatnost na farmi, odnosno gazdinstvu nije imalo 101 domaćinstvo ili 62% od ukupno anketiranih. Kao jedan od glavnih razloga za to je nedostatak vlastitog kapitala za investicije i nepovoljni krediti, što je ocijenjeno prosječnom ocjenom 4, kao i prevelik finansijski rizik koji je ocijenjen sa 3,6. Ne manje značajni razlozi su i nedostatak radne snage (3,40) i loš pristup tržištu (3,19). Ostali razlozi (tabela 24) su uglavnom ocijenjeni nižim ocjenama, tj. na nivou srednje važnih.

Tabela 24. Domaćinstva bez dopunske djelatnosti i vlastitog preduzeća

Razlozi zašto se nisu odlučili za bavljenje ovim djelatnostima	Dopunska djelatnost na farmi		Vlastito preduzeće – biznis izvan poljopr.	
	Prosjek (N = 101)		Prosjek (N = 149)	
(a) Nema ekonomskog interesa /osnovni izvori prihoda su dovoljni	3,09		3,10	
(b) Nedovoljna potražnja	3,08		3,10	
(c) Loš pristup tržištu	3,19		3,30	
(d) Nedostatak radne snage	3,40		3,30	
(e) Nedovoljno specifičnih znanja	2,56		2,80	
(f) Nedovoljno vlastitog kapitala za investicije, nepovoljni krediti	4,00		4,40	
(g) Prevelik finansijski rizik	3,63		4,00	
(h) Oštra konkurencija	2,68		3,00	

4.2 Vlastito preduzeće – biznis izvan poljoprivrede

4.2.1 Vrste djelatnosti i ocjene

Vlastito preduzeće – biznis izvan domaćinstva je imalo samo 13 domaćinstava ili 8% od ukupno 162 anketirana. Od djelatnosti kojim su se bavili u vlastitom preduzeću najviše je zastupljena trgovina, zatim pružanje servisnih usluga i transporta (tabela 25). Osim toga što se relativno mali broj domaćinstava bavio nekim sopstvenim biznisom, tj. imao vlastito preduzeće, čak i njihove ocjene značaja tog biznisa sa aspekta razloga da se bave tim poslom, zatim barijera sa kojima se sreću u biznisu i promjena koje bi trebalo uraditi nabolje (prije svega kad je u pitanju uloga države) generalno su sve niske i kreću se oko ili ispod 3, tj. ocijenjene kao srednje ili malo značajne.

Tabela 25. Domaćinstva sa vlastitim preduzećem i struktura djelatnosti

	Broj gazdinstava	% ukupno od anketiranih - 162
Vlastito preduzeće – biznis van poljopr.	13	8,0
1. Trgovina	6	3,7
2. Servisne usluge	3	1,8
3. Transport (prevoz ljudi i tereta)	2	1,2
4. Ugostiteljstvo, turizam	1	0,6
5. Ostalo	2	1,2

Jedino je mjera poboljšanja – povećanja finansijske pomoći države kod investiranja ocijenjena kao vrlo značajna, ocjenom većom od 4, a slično je ocijenjena i potreba za tržišnim udruživanjem nosilaca dopunskih djelatnosti i/ili dugoročni ugovori sa posrednicima (tabela 22).

4.2.2 Dohodak ostvaren u vlastitom preduzeću

Analizom dohotka (prihoda) ostvarenih u vlastitom preduzeću ili biznisu izvan poljoprivrede utvrđeno je da je ova vrsta prihoda ostvarena samo u 8 gazdinstava ili 5% od ukupnog broja (tabela 26). U prosjeku je taj prihod činio 40,6% ukupnih prihoda u domaćinstvu uz utrošak 35% ukupnog obima rada. Posmatrano po grupama dohotka, ovaj prilično mali broj domaćinstava sa ovom vrstom prihoda i relativno su ravnomjerno raspoređeni u prve tri grupe. Jedino, ni u ovom slučaju, nema domaćinstava koja po visini prihoda pripadaju grupi sa preko 75% prihoda.

Tabela 26. Obim dohotka ostvarenog u vlastitom preduzeću

Grupe po veličini dohotka	Broj	% od Ukupnog N	prosječno učešće dohotka, %	prosječni obima rada, %
1 = < 25%	2	25,0	20,0	25,0
2 = 25 do 50%	3	37,5	33,3	25,0
3 = 50 do 75%	3	27,5	61,7	51,7
4 = > od 75%	-	-	-	-
Ukupno	8	100	40,6	35,0

Kada su u pitanju razlozi zbog kojih se nisu odlučili za bavljenje nekim biznisom (tabela 24), osim nedostatka sredstava za investicije, tj. nepovoljnih kredita i velikog finansijskog rizika koji su u prosjeku ocijenjeni kao vrlo značajni, ocjenama 4,4 i 4,0, ostali navedeni razlozi su prema njihovom mišljenju osrednje važni, i ocijenjeni u prosjeku od 2,7 do 3,3.

Na osnovu ovoga može se konstatovati da, osim nedostatka početnog kapitala, poljoprivredna domaćinstva i generalno nemaju još uvijek izoštren osjećaj za razvoj sopstvenog biznisa. Iako su nedostatak specifičnih znanja i potrebu za eventualnim poslovnim savjetovanjem i kursovima uglavnom ocijenili relativno nisko (kao manje ili osrednje važno), ipak iz svega ovog proističe zaključak da se baš na tom polju mora dosta raditi. To je neophodno kako za organizovanje ili bavljenje dodatnim biznisom tako i za organizovanje same poljoprivredne proizvodnje.

4.3 Zapošljavanje izvan gazdinstva

4.3.1 Vrste (izvori) zapošljavanja i ocjene

Oko polovina od ukupno anketiranih domaćinstava ili njih 50,6% imalo je jednog ili više članova domaćinstva koji dio prihoda ostvaruju zaposlenjem izvan gazdinstva. Od djelatnosti izvan gazdinstva najviše je zastupljeno zapošljavanje u javnom sektoru (31,5%), zatim slijedi privatni sektor sa 11% i zapošljavanje u industriji sa 10%.

Prema ocjeni domaćinstava najznačajniji razlog za zapošljavanje izvan gazdinstva je povećanje prihoda, što je u prosjeku ocijenjeno sa 4,72. Sljedeći po značaju razlozi su lakši

rad nego u poljoprivredi i sigurniji dohodak (4,17 i 4,06). Mogućnost bolje zarade nego u poljoprivredi kao i posjedovanje potrebnih znanja su takođe ocijenjeni kao vrlo značajni sa prosječnim ocjenama 3,50 i 3,51.

Tabela 27. Domaćinstva sa zaposlenjem izvan gazdinstva – ocjene motiva, barijera i potrebnih promjena

1.	Razlozi za zapošljavanje izvan domaćinstva	Prosjek (N = 82)
(a)	Povećanje prihoda domaćinstva	4,72
(b)	Na farmi nije bilo dovoljno mogućnosti za zaradu	3,50
(c)	Bolji dohodak nego u poljoprivredi	3,40
(d)	Lakši rad nego u poljoprivredi	4,17
(e)	Sigurnost dohotka	4,06
(f)	Posjedovanje potrebnih znanja	3,51
(g)	Dobra poznanstva	2,88
(h)	Iz prestižnih razloga	2,06
2.	Barijere za zapošljavanje izvan domaćinstva	Prosjek (N = 82)
(a)	Nedostatak radne snage na gazdinstvu	3,01
(b)	Nedostatak interesovanja među članovima domaćinstva	2,82
(c)	Manja nezavisnost	2,90
(d)	Neredovni prihodi	3,40
(e)	Oštra konkurencija za radna mjesta	3,88
(f)	Manjak slobodnih radnih mjesta	4,05
(g)	Zavisnost od VIP (veze i poznanstva)	3,79
3.	Potrebne promjene nabolje	Prosjek (N = 82)
(a)	Bolje plate	4,61
(b)	Veća sigurnost radnih mjesta	4,66
(c)	Investicije u nova radna mjesta	4,71
(d)	Lakši dolazak do radnih mjesta / infrastruktura	4,06
(e)	Lakše sticanje obrazovanja	3,00

* 1 – nije značajno; 2 – malo značajno; 3 – srednje značajno; 4 – vrlo značajno i 5 – najznačajnije

Kao glavne barijere za zapošljavanje izvan domaćinstva navode se nedostatak slobodnih radnih mjesta, oštra konkurencija, kao i zavisnost od veza i poznanstva, što je ocijenjeno ocjenama od 3,8 i 4,05 (tabela 27).

Kad su u pitanju neophodne promjene nabolje, gdje je naglasak na ulozi države, praktično su sve od navedenih mjera, osim promjene za lakše sticanje znanja, ocijenjene kao veoma značajne ocjenama većim od 4.

4.3.2 Dohodak iz zapošljavanja izvan gazdinstva

Dohodak iz zapošljavanja izvan gazdinstva ostvarivalo je 82 domaćinstava (51%). Na ovaj način ostvarivalo se u prosjeku 29% ukupnih prihoda uz utrošak oko 31% ukupnog obima rada. Posmatrano po grupama prema visini dohotka vidi se da je 47,5% domaćinstava ostvarivalo do 25% ukupnih prihoda, tj. pripadalo prvoj grupi. Idući od prve prema četvrtoj – najvećoj grupi učešće domaćinstava se smanjuje, tako je u grupi sa preko 75% ostvarenih prihoda iz zapošljavanja izvan gazdinstva bilo samo 3 domaćinstva ili nešto manje od 4%.

Tabela 28. Dohodak i obim rada iz zaposlenja izvan gazdinstva

Grupe po veličini dohotka	N	% od ukupnog N	Učešće dohotka, %	Obim rada, %
1 = do 25%	39	47,5	13,3	20,9
2 = 25 do 50%	27	32,9	34,1	33,0
3 = 50 do 75%	13	15,9	55,0	48,5
4 = preko 75%	3	3,7	78,3	60,0
Ukupno	82	100	29,1	30,8

4.3.3 Domaćinstva bez zaposlenih izvan gazdinstva

Domaćinstva koja nemaju svoje članove zaposlene izvan gazdinstva čine 49% ukupno anketiranih. Kao najznačajniji razlog za to navode nedostatak kapitala za investicije, nedostatak radnih mjesta, nedostatak poznanstava i veliki finansijski rizik, što je ocijenjeno prosječnim ocjenama od 3,2 do 3,9.

Tabela 29. Domaćinstva bez zaposlenja izvan gazdinstva

	Zašto nemaju zaposlenje izvan gazdinstva	Prosjek (N = 80)
(a)	Nema ekonomskog interesa	2,88
(b)	Nemamo pravih kvalifikacija	2,50
(c)	Nemamo poznanstva	3,21
(d)	Nedostatak radnih mjesta	3,68
(e)	Nedovoljno vlastitog kapitala za investicije	3,89
(f)	Prevelik finansijski rizik	3,37
(g)	Oštra konkurencija	3,02

4.4 Sezonski rad

4.4.1 Vrste djelatnosti, motive i barijere

Članove domaćinstva, koji su bili sezonski radno angažovani izvan gazdinstva, imalo je samo 9 anketiranih domaćinstava ili njih 5,6%. U pogledu djelatnosti skoro da su ravnomjerno bili uposleni u poljoprivredi, građevinarstvu i ugostiteljstvu.

Kao najznačajniji motivi za sezonski radni angažman članova domaćinstva (prosječne ocjene preko 4,2) ocijenjeni su: potreba povećanja prihoda domaćinstva za tekuće potrebe, zatim radi investicija, kao i nepostojanje drugih izvora prihoda (tabela 30).

Za razliku od motiva koji su ocijenjeni uglavnom kao vrlo značajni, navedene barijere prema datim ocjenama nemaju tako veliki uticaj na sezonski rad, osim barijere – lični razlozi koja je u prosjeku ocijenjena sa 2,9. Barijera lični razlozi ocijenjena je nešto većom ocjenom vjerovatno zbog nedostatka radne snage (što je i ranije isticano), usljed čega se javlja problem da ako ode član domaćinstva da radi sezonski, nema ko da radi na gazdinstvu i sl.

Tabela 30. Domaćinstva sa sezonski angažovanim članovima i migracijom

Motivi za sezonski rad i migraciju	Sezonski rad	Migracija
	Prosjek (N=9)	Prosjek (N=15)
(a) Povećanje prihoda domaćinstva za tekuće potrebe	4,89	4,47
(b) Povećanje prihoda domaćinstva radi štednje i investicije	4,22	3,93
(c) Nedostatak alternativnih izvora prihoda / zapošljavanja u regiji	4,33	4,33
(d) Prestižni razlozi	1,56	2,80
(e) Lični razlozi	-	3,60
Barijere sezonskom radu i migraciji	Prosjek (N=9)	Prosjek (N=15)
(a) Nema dovoljno interesa među članovima domaćinstva	2,22	2,67
(b) Administrativne barijere	2,11	3,47
(c) Lični razlozi	2,89	3,20
(d) Nedostatak kvalifikacija	1,89	2,07

* 1 – nije značajno; 2 – malo značajno; 3 – srednje značajno; 4 – vrlo značajno i 5 – najznačajnije

Što se tiče prihoda ostvarenog iz sezonskog rada, on je zabilježen samo u 5 domaćinstava i iznosi 15% ukupnih prihoda u domaćinstvu, a utrošeni obim rada je u prosjeku iznosio 12,5%. Prema ostvarenoj visini prihoda iz sezonskog rada ova domaćinstva su svrstana u prve dvije grupe, tj. do 25 i do 50% ukupnih prihoda.

4.4.2 Domaćinstva bez sezonskog rada

Kao razlozi zašto članovi nekog domaćinstva ne koriste sezonski rad za dodatni izvor prihoda posebno se ističe slab ekonomski interes i loše plaćen rad sa ocjenama 3,4 i 3,2.

Tabela 31. Ocjena razloga za neodlučivanje na sezonski rad i migraciju

	Razlozi	Sezonski rad	Migraciju
		Prosjek (N=153)	Prosjek (N=147)
(a)	Nema ekonomskog interesa/ osnovni izvori prihoda su dovoljni	3,4	3,2
(b)	Lični razlozi	2,8	2,9
(c)	Loše plaćen rad	3,2	2,9
(d)	Nemamo pravih kvalifikacija	2,3	2,4
(e)	Nemamo informacija o mogućnostima zarade sezonskim radom i migracijom, poznanstva	2,9	3,0
(f)	Uticao na ugled porodice	2,1	1,9

Svi ostali navedeni razlozi prema ocjenama imaju manji značaj, tj. nižu ocjenu i tu se može kao jedan od bitnijih razloga nedostatak informacija o mogućnosti zarade kroz sezonski rad.

4.5 Migracija

4.5.1 Djelatnosti, destinacije i motivi migracije

Migracija, tj. život i rad van sjedišta gazdinstva na duži period, kao način sticanja dodatnog izvora prihoda je bila zastupljena kod 9,3% anketiranih domaćinstava. Od djelatnosti kojima su se bavili članovi domaćinstva u migraciji najzastupljeniji su sezonski rad, građevinarstvo i uslužne djelatnosti. Migracija je najviše usmjerena u zemlje Evropske unije, zatim unutar Crne Gore i znatno manje u Srbiju, druge zemlje regiona i SAD.

Kao najznačajniji motiv za migraciju je povećanje prihoda u domaćinstvu za potrebe tekuće potrošnje i za investicije, te usljed nemogućnosti zaposlenja u bližem okruženju. Ovi razlozi – motivi ocijenjeni su ocjenama od 3,9 do 4,5 (tabela 30).

Od barijera koje otežavaju migraciju posebno su istaknute administrativne barijere (pasoš, viza, garantno pismo).

4.5.2 Domaćinstva bez migracije

Kada su u pitanju razlozi zašto se članovi nekog domaćinstva nisu dosad odlučili za migraciju praktično su svi navedeni razlozi ocijenjeni kao srednje značajni, tj. sa prosječnom ocjenom oko 3, osim razloga uticao na ugled porodice, što se smatra skoro beznačajnim (tabela 31).

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja

ANALIZA STANJA U AGROINDUSTRIJI

dr Aleš Kuhar

1 Osnovni podaci o agroindustriji

Razvoj agroindustrije u Crnoj Gori tokom posljednjih decenija tekao je u sjenci drugih industrijskih grana (rudarstvo, proizvodnja gvožđa, aluminijuma), a nije imao ni zadovoljavajuću sirovinsku osnovu (nepovoljni prirodni uslovi i nezadovoljavajuća sektorska struktura).

Neki prerađivački kapaciteti prehrambene industrije predstavljali su sastavni dio bivših državnih poljoprivrednih kombinata, koji su imali sopstvenu proizvodnju i uglavnom je koristili za preradu (npr. grožđe, voće, mlijeko, stoku za klanje). Vršen je, takođe, otkup sa privatnih gazdinstava, ali nije postojala niti je razvijana čvrća saradnja između privatnog sektora i prerađivačke industrije. Poljoprivredna proizvodnja na privatnom sektoru uglavnom je služila za zadovoljavanje sopstvenih potreba. Takvo je stanje rezultiralo deficitom u poljoprivrednim proizvodima, a posebno u prerađevinama, koji tradicionalno iskazuje Crna Gora. Stoga znatan dio prerađenih prehrambenih proizvoda potiče iz uvoza, i to u najvećem obimu iz Srbije.

Jedna od strukturnih karakteristika crnogorske proizvodnje hrane, koja je često prisutna i u drugim zemljama u tranziciji i manje razvijenim ekonomijama, jeste veći udio primarne poljoprivrede u bruto društvenom proizvodu od prehrambeno-prerađivačkog sektora. To ukazuje na nizak stepen finalizacije poljoprivrednih proizvoda, značajan udio samosnabdijevanja seoskog stanovništva hranom, kao i na izražen plasman poljoprivrednih proizvoda neregistrovanim kanalima prodaje.

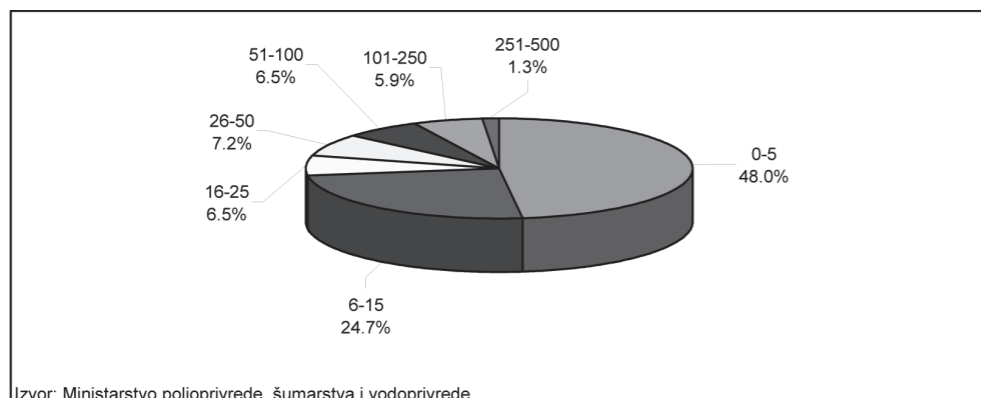
Prema podacima Monstat-a, prehrambeno-prerađivačka industrija u Crnoj Gori, u toku 2002. godine, ostvarila je oko 83 miliona eura ili oko 6% učešća u bruto društvenom proizvodu. Na proizvodnju duvana odnosilo se oko jedne petine.

Međutim, prema dostupnim podacima iz analize Ministarstva (Upitnik o subjektima u agroindustriji, 2003), ukupna vrijednost prihoda u agroindustriji iznosila je oko 203 miliona eura¹⁵, sa najvećim učešćem mesne industrije. Ovako velika razlika ukazuje na nedovoljnu pouzdanost statističkih podataka, koji vjerovatno ne uključuju nove privatne kompanije nastale posljednjih godina. Prema istoj analizi, ukupan broj zaposlenih u agroindustriji iznosio je 6.266 stalnih i 1.578 privremeno zaposlenih (sezonski).

Crnogorska prerađivačka industrija ima **nepovoljnu strukturu preduzeća u pogledu veličine**. Podaci pokazuju da više od 70% prerađivačko-prehrambenih preduzeća zapošljava do 15 radnika na stalnoj ili privremenoj osnovi. Samo četiri preduzeća zapošljavaju više od 250 radnika. Takva je struktura i očekivana, s obzirom na ekonomsko okruženje i proces ekonomskog restrukturiranja.

¹⁵ Mogućnosti opisa za područje prerađivačke industrije veoma su ograničene, zbog nedostatka najelementarnijih statističkih podataka. Naime, za praćenje situacije u agroindustriji bilo bi potrebno sistematizovati praćenje osnovnih sektorskih ekonomskih indikatora (indeks obima proizvodnje, dodata vrijednost, dobit, zaposlenost, industrijska struktura) po dezagregiranim djelatnostima (NACP klasifikacija).

Pored nedostatka podataka o strukturi i trendovima u agroindustriji, može se uočiti da je većina postojećih kompanija osnovana tokom protekle decenije. Na osnovu pregleda, samo oko 30 (manje od 20%) preduzeća funkcionisala su prije 1990. godine. Tako se broj proizvođača značajno povećao tokom tranzicije, uglavnom kao rezultat privatne inicijative pokrenute od strane novostvorenih kompanija. Samo ograničen broj preduzeća u vlasništvu države bio je privatizovan. Kao rezultat rastućeg broja preduzeća, prosječna veličina preduzeća (mjerena brojem radnika) postala je čak i manja nego prije tranzicije.

Grafikon 1: Struktura preduzeća u prehrambenoj industriji po broju radnika

Veliki broj preduzeća u sektoru prerađivačke industrije proističe iz trenutnog ekonomskog okruženja koje podstiče osnivanje malih prerađivačkih pogona širom Crne Gore. To bi moglo da poveća lokalnu zaposlenost i time spriječi depopulaciju ruralnih područja. Fragmentisana struktura i mala prosječna veličina preduzeća je stoga jedna od najznačajnijih karakteristika crnogorskog prerađivačko-prehrambenog sektora. U prosjeku samo oko 40 radnika je zaposleno u prerađivačko-prehrambenom sektoru, međutim srednja vrijednost kao adekvatnija mjera centralne tendencije je samo 6 radnika po preduzeću!

Tabela 1. Veličina prerađivačko-prehrambenih preduzeća po broju zaposlenih (2003)

Broj zaposlenih	Broj preduzeća	Udio (%)	Broj zaposlenih	Udio (%)	Prihod mil. €	Udio (%)
< 6	74	47,4	210	3,5	4,5	1,6
6-15	38	24,4	331	5,5	20,7	7,5
16-25	10	6,4	215	3,5	3,7	1,3
26-50	11	7,1	460	7,6	4,4	1,6
51-100	10	6,4	1381	22,7	156,3	55,7
101-250	9	5,8	769	12,7	20,4	7,3
251-500	2	1,3	654	10,8	27,7	9,9
> 500	2	1,3	2056	33,8	42,8	15,3
UKUPNO	156	100		100	280,4	100

Izvor: Proračun baziran na podacima Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, 2004

Ne postoje dostupni podaci neophodni za procjenu trenda zaposlenosti u crnogorskom prehrambeno-prerađivačkom sektoru. Rezultati dobijeni sprovođenjem ankete preduzeća tokom septembra 2005. na relativno malom uzorku pokazuju da je broj zaposlenih u preduzećima u 2005. bio oko 5% veći nego u 2000. godini. Međutim, mnoga preduzeća nisu ni postojala 2000-te godine. Novoosnovana preduzeća su nekako uspjela da apsorbuju smanjenje broja zaposlenih u postojećim preduzećima, što potvrđuje očigledno smanjenje prosječnog broja zaposlenih. U 2000. godini prosječno preduzeće iz uzorka imalo je 169 zaposlenih, dok je u 2005. godini bilo samo oko 139 zaposlenih.

Među najčešćim razlozima za smanjenje broja zaposlenih od strane anketiranih navode se optimalizacija troškova, restrukturiranje, nepovoljni uslovi na tržištu i samo u jednom slučaju tehnološka modernizacija. Međutim, novoosnovana preduzeća izvještavaju o rastu potreba za radnom snagom, kao i o otvaranju novih radnih mjesta.

U posljednjih nekoliko decenija, veoma je izražena tendencija koncentracije i brzog rasta preduzeća u prehrambenom sektoru EU i u drugim razvijenim zemljama svijeta. Motivacija za rast preduzeća sadržana je, prije svega, u podsticanju pozitivnih efekata ekonomije obima, a i mogućnosti za pariranje u odnosima sa koncentrovanim i globalnim trgovačkim sektorom.

Zbog nepostojanja zvaničnih statističkih podataka, nije moguće ustanoviti trendove u industrijskoj strukturi crnogorske prehrambene industrije, a na osnovu ankete trendovi idu u pravcu fragmentacije, što je s aspekta ekonomske efikasnosti i konkurentnosti veoma negativno. Nepovoljna struktura preduzeća i loša tehnička opremljenost negativno se odražavaju na konkurentnost prehrambene industrije. Za podizanje konkurentnosti potrebna je tehnološka modernizacija znatno većeg intenziteta, koja bi, u prvom redu, rezultirala podizanjem ekonomske efikasnosti i kvaliteta proizvoda.

Nedovoljan nivo tehnološke opremljenosti prehrambenih pogona otežava dostizanje međunarodnih sanitarno-higijenskih normativa. EU je izgradila veoma intenzivan sistem kontrole kvaliteta hrane i uslove za plasman prehrambenih proizvoda na tržište EU. Uz nedostatke na nivou preduzeća, uočeno je da postoje nedostaci i na institucionalnom nivou, tj u **implementaciji sistema kontrole kvaliteta hrane**. Zakoni i propisi nijesu harmonizovani sa zahtjevima Evropske unije, što traži značajne aktivnosti na nivou javnih institucija. Pri tome se naročito veliki zahtjevi postavljaju preduzećima da novim investicijama prevazilaze uska grla na putu primjene sanitarno-higijenskih normativa.

Prehrambena industrija se, tako, nalazi pred brojnim i krupnim izazovima, a dva su najvažnija: a) podizanje konkurentnosti u pogledu ponude kvalitetne hrane po adekvatnim cijenama, i b) sticanje svojstva stabilnog partnera (kupca sirovine) domaćim poljoprivrednim proizvođačima.

Pored opštih karakteristika prehrambeno prerađivačke industrije, postoje i određene razlike po pojedinim sektorima, usljed čega se daju osnovni podaci po pojedinim sektorima.

Mlinska i pekarska industrija. Crna Gora nema sopstvenu primarnu sirovinu, ali postoje kapaciteti koji prerađuju sirovinu nabavljenu iz Srbije ili iz drugih zemalja. Veći subjekti mlinske industrije imaju kapacitet čijim se optimalnim korišćenjem može zadovoljiti veći dio potreba Crne Gore. U prošlosti su mlinovi bili suočeni sa brojnim problemima neregularnih uslova u poslovnom ambijentu (nelojalna konkurencija uvoza brašna iz država u okruženju).

Raspoloživi kapaciteti proizvodnje pekarskih pogona u potpunosti zadovoljavaju potrebe domaće potrošnje i po procjenama omogućavaju i veću proizvodnju. Hljeb još uvijek predstavlja daleko najznačajniju proizvodnu kategoriju pekarskih pogona. Pekarska industrija suočava se sa poteškoćama, koje su karakteristične i za velik dio drugih prehrambenih grana (nepoštovanje postojećih sanitarno-tehnoloških standarda i normativa, fiskalna nedisciplina, neredovna naplata, rad na crno).

Prerada mlijeka. Ova industrija apsorbuje veoma mali dio primarne proizvodnje mlijeka (između 10 i 15%). Uslovi za preradu mlijeka su specifični i ograničeni (niska konkurentnost, mali kapaciteti i standardi prerađivačkih pogona), ali je u posljednjih nekoliko godina izgrađeno više pogona (za evropske uslove relativno malih) za proizvodnju mlječnih proizvoda relativno širokog asortimana (različiti fermentisani proizvodi, UHT mlijeko, sirevi). Predstavnici industrije ističu problem nelojalne konkurencije prilikom uvoza mlijeka i prerađevina iz Srbije.

Velik udio u snabdijevanju prerađevinama na bazi mlijeka (sir i kajmak) predstavlja plasman putem zelene pijace i direktne prodaje (tzv. prodaja na kućnom pragu), što bi i u budućnosti, uz određene izmjene, moglo predstavljati važne kanale plasmana. Uspostavljanjem određenih sanitarnih normativa, tradicionalni proizvodi bi mogli pojačati svoju ulogu na tržištu (ugostiteljstvo i turizam, izvoz).

Mesna industrija. U ovoj oblasti evidentirani su pozitivni trendovi u obimu proizvodnje i asortimanu proizvoda. Postoji nekoliko vitalnih subjekata, koji su povećali kapacitet i proširili asortiman proizvoda. Sanitarne-tehnološki uslovi u novim pogonima su na relativno solidnom nivou i ti pogoni mogu da odgovore potražnji na lokalnom tržištu. Nabavka primarnih sirovina je specifična – gotovo sve količine svinjskog mesa se uvoze (EU), za meso živine postoji ograničena domaća proizvodnja, a goveđe meso (pogotovo za konfekcioniranje) i jagnjeće meso su iz domaćih izvora. U slučaju jagnječeg mesa postoje realne mogućnosti za intenzivniji otkup i širi plasman, jer Crna Gora posjeduje jasne konkurentske prednosti i prirodne mogućnosti za taj sektor stočarstva. Potražnja zemalja EU za jagnječim mesom evidentno je veća od ponude i više od trećine potreba pokriva se iz uvoza. Postoje realne mogućnosti za plasman jagnječeg mesa na inostrano tržište, ali u isto vrijeme i veliki izazovi i barijere, koje bi trebalo prevazići.

Određeni potencijali za intenzifikaciju i izvoznju orijentaciju postoje i u konfekcioniranju svježih ribe i u preradi riba. Postoje pogoni za pripremu svježih ribe u Crnoj Gori, koji su otpočeli izvoz, ali je obim realizacije još relativno skroman.

Prerada voća i povrća. Proizvodnja ovih prehrambenih proizvoda je zbog poteškoća u postojećim subjektima, u posljednjih nekoliko godina, bila na veoma niskom nivou. Postojeća primarna proizvodnja (industrijsko voće i povrće) je, zbog neriješenog otkupa, ograničenog obima. U posljednje vrijeme, adaptiraju se objekti za preradu i distribuciju, ali proizvodnja još nije značajnije povećana.

Proizvodnja pića. Proizvodnja vina je sektor koji bilježi najpovoljnije trendove u proizvodnji pića. Umjereni pozitivni trendovi su prisutni i u proizvodnji piva i žestokih pića. Proizvodnja bezalkoholnih pića i vode nailazi na poteškoće sa plasmanom. U proizvodnji pića (pogotovo bezalkoholna pića i rakija) postoji problem prisustva domaćih proizvoda koji u potpunosti ne ispunjavaju propisane standarde. U posljednje vrijeme raste interesovanje za flaširanje izvorske vode i već su dvije nove kompanije otpočele proizvodnju, a još njih nekoliko dobilo je koncesiju za korišćenje prirodnih izvorišta.

Duvanska industrija. Kapaciteti su skoncentrisani u jednoj kompaniji, koja se suočava sa brojnim problemima: siva ekonomija, otežano finansiranje tekućeg poslovanja, neriješeno pitanje privatizacije.

Proizvodnja koncentrovane stočne hrane. Posljednjih godina ovaj sektor karakteriše rast proizvodnje. Mada se proizvodnja bazira na uvoznim sirovinama, ovaj sektor ima veliki značaj za razvoj intenzivnog stočarstva. Dva veća proizvođača raspolažu znatnim kapacitetima i ovu proizvodnju u posljednje vrijeme uspješno u okviru sopstvenih kompanija integrišu u znatno širi reprolanac (proizvodnja jaja, živinskog i svinjskog mesa).

2 Rezultati ankete o agroindustriji

Sljedeći dio analize uglavnom je baziran na anketi "Crnogorska agroindustrija - 2005", koja je izvedena tokom septembra 2005. Glavni je motiv za sprovođenje ankete bilo prikupljanje osnovnih kvalitativnih informacija od preduzeća. Identifikovan je veliki nedostatak pouzdanih podataka o sektoru i stoga je bilo neophodno organizovati primarno prikupljanje podataka.

Anketni upitnik je pripremljen u tri oblasti-nivoa:

- identifikacija i osnovni podaci o preduzeću (pravni status, vlasnička struktura i zaposlenost),
- prodajna vrijednost i finansijski podaci (proizvodna vrijednost i struktura, izvozne aktivnosti, računovodstveni podaci) i
- menadžment (marketing i druge poslovne strategije, nedavne aktivnosti, barijere i budući planovi).

Prosljeđeno je 100 upitnika ciljnoj grupi prehrambenih preduzeća, ali je njihov odziv bio veoma nizak, 29 preduzeća. Iako rezultate treba interpretirati sa oprezom, oni daju dovoljno dobar uvid u poslovnu klimu prehrambenih preduzeća i stoga mogu poslužiti kao indikacija razvoju strategije.

Zbog nezadovoljavajućeg odziva na anketu, sprovedeno je takođe niz terenskih posjeta i obavljani intervjui sa rukovodstvom odabranih kompanija. Ovo je omogućilo bolju interpretaciju rezultata sprovedene ankete i poboljšane preporuke i zaključke za sprovođenje politike.

Prodajni i marketinški kanali za prehrambenu industriju uključuju kanale za nabavku sirovina i kanale za distribuciju gotovih proizvoda na domaće i inostrano tržište. Crna Gora je neto uvoznik i nekih najznačajnijih sirovina koje su neophodne za zadovoljavanje potreba domaćih preduzeća. Anketirana preduzeća izvještavaju o čestim smetnjama u uvozu, kao i da se izvori snabdijevanja sirovinama moraju proširiti na šire međunarodno tržište.

Postoje dva osnovna domaća izvora snabdijevanja sirovinama crnogorske agroindustrije: poljoprivredne kompanije, npr. nekadašnji državni kombinati i poljoprivredni proizvođači. Obim proizvodnje poljoprivrednih proizvođača je relativno nizak, uglavnom za zadovoljavanje njihovih sopstvenih potreba sa malom količinom viška proizvodnje koja se može koristiti za snabdijevanje agroindustrije. U čitavom sektoru proizvodnje hrane, po veličini i rezultatima izdvaja se jedna kompanija koja ima primarnu proizvodnju grožđa (vinograd od 2000ha, kao i druge proizvodnje u znatno manjem obimu: voćnjak, proizvodnju pastirmke) i njegovu finalnu preradu u vino i rakiju. S druge strane, u proizvodnji mlijeka, mesa, povrća i voća dominiraju seoska domaćinstva.

Rezultati ankete pokazuju (tabela 2) da oko dvije trećine intervjuisanih preduzeća obezbjeđuje svoje inpute putem slobodnog tržišta. Stoga ne postoji nikakvo sklapanje ugovora koje bi obezbjedilo veću sigurnost i u pogledu kvantiteta i u pogledu kvaliteta obiju stranaka. Oko jedne petine preduzeća, međutim, izvještava o dugoročnim ugovorima sa njihovim isporučiocima sirovina.

Tabela 2. Odnos sa isporučiocima sirovina

Kako vaše preduzeće nabavlja osnovne poljoprivredne inpute	Odgovor, %
Slobodno tržište	63
Dugoročni ugovori	20
Kratkoročni ugovori	18

Štaviše, ispitanici izvještavaju o tome da je oko jedne polovine (48%) njihovih sirovina porijeklom sa domaćeg tržišta, dok je ostatak iz uvoza.

Na pitanje o **strategiji distribucije na domaćem tržištu** uključenih preduzeća, njihov odgovor uglavnom navodi intenzivnu distribuciju i značajno prisustvo na cjelokupnom tržištu (70%), što i nije tako iznenađujuće s obzirom na veličinu crnogorskog tržišta.

Malo manje od dvije trećine preduzeća karakterišu se kao lideri na tržištu, mada oni uglavnom prate tržišnu strategiju diferencijacije (tabela 3). Ova preduzeća pokušavaju da stimulišu specifične karakteristike proizvoda i da održavaju intenzivne distributivne karakteristike. Oko jedne četvrtine preduzeća izvještava o tržišnoj strategiji plasmana specifičnih proizvoda vrhunskog kvaliteta malog proizvodnog obima i visokih cijena.

Tabela 3. Strategija plasmana na tržištu

Pokazatelj	Odgovor, %
Diferenciranje	52
Fokusiranje	27
Vođstvo u cijenama	21

Izveštaj o strategiji plasmana na tržištu se uglavnom poklapa sa karakteristikama potrošača koje anketirana preduzeća pokušavaju da zadovolje. Više od jedne polovine preduzeća navodi da većina krajnjih potrošača zahtijeva umjerene cijene i dobar kvalitet proizvoda, a jedna petina preduzeća uslužuje potrošače koji su osjetljivi na cijene i zahtijevaju niske cijene i standardan kvalitet.

Tabela 4. Karakteristike krajnjih potrošača

Pokazatelj	Odgovor, %
Umjerene cijene i dobar kvalitet	56
Niske cijene i standardan kvalitet	25
Visoke cijene i vrhunski kvalitet	9
Uslužujemo sve tipove potrošača	9

Kada je riječ o strategiji plasmana na inostranom tržištu, preduzeća uglavnom funkcionišu kroz sopstvene zastupnike prodaje ili preduzeća. Međutim, jedna trećina ispitanika uopšte ne izvještava o izvoznim aktivnostima.

Kao što pokazuju rezultati ankete, ukupan izvozni prihod se više nego dvostruko uvećao tokom analiziranog perioda (Indeks 2004/2000 = 210), a preduzeća pokazuju prilično visoku izvoznu orijentisanost. Izvozni prihodi u prosjeku iznose oko jedne petine ukupnih prihoda agroindustrijskih preduzeća u 2004. godini. Međutim, ovaj rezultat je velikim dijelom zasnovan na anketiranim uzorcima. Važno je dodati da je izvozna orijentisanost značajno varirala u godinama između 2000 i 2004, ali sa generalno pozitivnim trendovima. U 2004. godini, prosječan izvozni koeficijent iznosio je 11%, i stoga je dvostruka vrijednost prihoda ostvarena do 2004. godine.

Regionalna distribucija izvoza je nepovoljna, jer se oko 75% izvoza anketiranih preduzeća realizuje na tržište Srbije. Sljedećih 20% izvoza otpada na ostala tržišta bivše Jugoslavije, a preostalih pet procenata na ostatak svijeta.

Kao što rezultati ovog istraživanja pokazuju, velika većina (95%) anketiranih preduzeća izjavila je da su značajno investirali u svoje preduzeće u posljednjih pet godina (tabela 5). Među drugim značajnijim poslovnim aktivnostima preduzeća izvještavaju o uvođenju novih proizvoda ili promjeni isporučioća njihove glavne sirovine (69%). Ova preduzeća su bila takođe prilično aktivna u inostranstvu jer je 41% preduzeća izjavilo da su uspostavili saradnju sa stranom kompanijom i ušli na novo inostrano tržište (35%). Takođe se navode aktivnosti u oblasti ljudskih resursa (41%). Međutim, samo je nekoliko preduzeća uspostavilo higijenski ili sistem kvaliteta (ISO ili HACCP) ili su izvršili udruživanje ili pripajanje sa konkurentnim preduzećima.

Tabela 5. Poslovne aktivnosti u prošlim godinama

Da li je Vaše preduzeće u poslednjih pet godina:	Pozitivni odgovori, %
Znatno investiralo u nove pogone ili mašine	90
Našlo novog isporučioća za osnovne inpute	69
Predstavilo novi proizvod	69
Otpočelo značajnu saradnju sa inostranom kompanijom	41
Otpočelo sa trening programima za menadžment	41
Ušlo na novo inostrano tržište	38
Uspostavilo sertifikovani higijenski sistem ili sistem kvaliteta (ISO, HACCP)	21
Udružilo se ili preuzelo konkurentsko preduzeće	17

Na pitanje o barijerama razvoju (tabela 6) najuticajniji faktor predstavljala je loša platna disciplina kupaca (osnovni problem). Uslovi finansiranja se ne smatraju povoljnim za sektor agroindustrije, uprkos izvještajima o visokom nivou investicionih aktivnosti preduzeća (uporediti sa prethodnim dijelom). Takođe, nivou kamatnih stopa i pristup kreditima su ocijenjeni kao veoma velike barijere u ekonomskom okruženju, a posljednji može biti pripisan izvještajima o visokom nivou zaduženosti. Aktivnosti monopola i nepravedni tržišni uslovi ocijenjeni su kao jedna od važnijih barijera razvoju. Preduzeća su se uglavnom pozivala na sivu ekonomiju, povećanje poreza i nekontrolisani uvoz prehrambenih proizvoda. Znanje i kvalitet kadrova i odnos sa trgovcima na malo procjenjeni su kao prilično važna prepreka, a nizak nivo kvaliteta sirovina nije bio ništa manja prepreka.

Tabela 6. Barijere u razvoju

U kojoj mjeri sljedeći problemi utiču na trenutno poslovanje Vašeg preduzeća?	Prosječan odgovor *
Kašnjenje u plaćanju kupaca	3,24
Nivo kamatnih stopa	2,90
Pristup kreditima	2,45
Pktivnosti monopola – nepravedni tržišni uslovi	2,30
Visok nivo zaduženosti preduzeća	2,26
Nedostatak kadra i znanja	2,21
Odnosi sa distributerima ili trgovcima na malo	2,21
Kvalitet poljoprivrednih inputa	2,18
Inflacija	1,93
Zastarjela oprema i tehnologija	1,90
Odnosi sa dobavljačima poljoprivrednih inputa	1,82
Odlaganje privatizacije	1,69
Aktivnosti organizovanog kriminala	1,48
Kontrola cijena od strane Vlade	1,24

* Napomena: 1 – Nema problema; 2 – Neznatan problem; 3 – Prilično značajan; 4 – Osnovni problem

Anketirana preduzeća su identifikovala inflaciju i zastarjelu opremu kao manje značajan problem u njihovoj poslovnoj aktivnosti. Takođe je i odnos sa dobavljačima sirovina predstavljao manje značajan problem. Najmanji je značaj pridat barijerama odložene privatizacije, organizovanom kriminalu i kontroli cijena od strane Vlade.

Istraživanje je ukazalo na prilično pozitivnu razvojnu klimu, jer preduzeća planiraju da ostvare većinu predloženih aktivnosti (tabela 7). Skoro tri četvrtine preduzeća uključenih u anketu će sigurno (odgovor 4) lansirati nove proizvode, pokrenuti novi program za osposobljavanje kadrova ili uspostaviti higijenski sistem ili sistem kvaliteta (ISO; HACCP). Oko dvije trećine ispitanika smatra da će sigurno povećati izvoznu prodaju i oko 80% da će sigurno investirati u nove mašine.

Renoviranja fabričkih pogona ocijenjeno je kao manje vjerovatno, kao i aktivnosti jačanja konkurentnosti preduzeća (program smanjenja cijena i smanjenje broja zaposlenih). Aktivnosti vezane za udruživanje i pripajanje ili saradnju sa inostranim preduzećima su najmanje vjerovatni u sljedeće tri godine.

Tabela 7. Buduće poslovne aktivnosti

Koje su planirane aktivnosti Vašeg preduzeća u sljedeće tri godine?	Prosječan odgovor *
Predstavljanje novih proizvoda	3,69
Poboljšanje znanja radnika	3,66
Uspostavljanje higijenskog ili sistema kvaliteta (ISO, HACCP)	3,64
Povećanje izvozne prodaje	3,46
Investiranje u nove mašine	3,45
Obnova fabričke zgrade	2,96
Otpočinjanje sa programom smanjenja cijena radi povećanja efikasnosti	2,46
Smanjenje viška radne snage	2,25
Udruživanje sa inostranom kompanijom	2,12
Udruživanje ili preuzimanje domaćeg preduzeća	2,00

* Napomena: 1 – Neće ih biti; 2 – Vjerovatno ne; 3 – Vjerovatno da; 4 – Sigurno da

U posljednjem dijelu upitnika pokušali smo da dobijemo mišljenja koja se tiču Vladinih mjera u agroindustrijskom sektoru (tabela 8). Jednoglasno slaganje (100%) dato je za podršku koja se tiče izvoznih aktivnosti proizvoda crnogorskih proizvođača hrane. Malo manje od 100% podrške dato je Vladinoj uspostavi šema kvaliteta hrane, kao što su obilježje porijekla i obezbjeđivanje finansijske podrške prehrambenom sektoru. Učesnici ankete su takođe dali visok prioritet Vladinim mjerama u promovisanju potrošačke lojalnosti za domaće prehrambene proizvode i za povećanje kontrole kvaliteta uvezene hrane. Preduzeća često pominju da je granična sanitarna kontrola i inspekcija kvaliteta nedovoljna i stoga bi strani dobavljači mogli da izazovu nelojalnu konkurenciju.

Tabela 8. Vladine mjere u poljoprivredno-prehrambenom sektoru

Mjere koje Vlada treba da preduzme:	Prosjek odgovora *
Podrži izvozne djelatnosti domaćih prehrambenih preduzeća	4,00
Uvede finansijsku podršku za investiranje u prehrambenoj industriji	3,89
Uvede šeme kvaliteta hrane (obilježje porijekla)	3,89
Promoviše potrošačku lojalnost za domaće proizvode (opšte metode)	3,82
Uveća kontrolu sanitarnih i higijenskih standarda u agroindustriji	3,75
Uveća kontrolu higijenskih i standarda kvaliteta uvezenih proizvoda	3,64
Zaštiti domaće tržište od inostrane konkurencije	3,43
Smanji cijene poljoprivrednih inputa	3,41
Uveća otvorenost domaćeg tržišta prehrambenih proizvoda	2,52

* Napomena: 1 – Potpuno slaganje; 4 – Potpuno neslaganje

Prilično visoka podrška data je Vladinim mjerama koje će povećati protekcionizam poljoprivredno-prehrambenog sektora, dok je najniži prosječni odgovor, kao što je to i očekivano, dat otvaranju tržišta. Takođe, prilično je visok nivo slaganja primjetan i u Vladinim mjerama smanjenja cijena poljoprivrednih inputa.

3 Kontrola prehrambenih proizvoda Crne Gore i sistem kvaliteta

Prehrambena industrija Crne Gore će u velikoj mjeri morati da se prilagodi međunarodnim standardima bezbjednosti hrane i kontrole kvaliteta. Kvalitet i kontrola hrane su ključni elementi konkurentnosti prehrambenog sektora. Postoje dva glavna aspekta koja se tiču kontrole hrane i sistema kvaliteta. Prvi se tiče sistema bezbjednosti hrane, uključujući kontrolu i standarizaciju kvaliteta, dok se drugi tiče pojačanih sistema nadzora visoko-kvalitetnih prehrambenih proizvoda. Oba ova aspekta će konačno uticati na sposobnost poljoprivredno-prehrambenog sektora da se nadmeće na domaćem i inostranom tržištu.

Sistem kontrole kvaliteta hrane u Crnoj Gori je u nadležnosti tri ministarstva. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede je odgovorno za veterinarsku i fitosanitarnu kontrolu sa inspekcijским službama. Dio poslova Ministarstvo i Veterinarska uprava prenijeli su na Biotenhički institut i Veterinarsku laboratoriju. Institut vrši analizu sirovog mlijeka (sastav) koja se koristi za određivanje cijene i plaćanje otkupljenog mlijeka farmerima. Aktivnosti kontrole kvaliteta hrane pod nadzorom Ministarstva zdravlja vrše se u okviru Odjeljenja za sanitarnu kontrolu i Instituta za javno zdravlje i lokalnih zdravstvenih službi. Ministarstvo ekonomije vrši nadzor nad aktivnostima procjene kvaliteta hrane u okviru aktivnosti Tržišnog inspektorata, koji vrši kontrolu kvaliteta prehrambenih proizvoda već distribuiranih na tržište (deklaracije, pakovanja, rok trajanja). Tržišni inspektorat je odgovoran za široku lepezu proizvoda na maloprodajnom nivou, da bi se regulisala zaštita potrošača i mnoga druga pitanja.

Kada se govori o kontroli uvezene hrane, u 2000. godini stupila je na snagu Regulativa o opštoj, sanitarnoj, veterinarskoj i fitosanitarnoj kontroli¹⁶. Namjera je bila da se pojednostavi kontrola prehrambenih proizvoda na graničnom prelazu. Međutim, u stvarnosti su i dalje svi inspektorati odgovorni za ova pitanja, a koordinacija još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou.

Uključenost nekoliko institucija, koje su u nadležnosti više ministarstava, u inspekcijske aktivnosti svakako da rezultira određenim preklapanjem poslova, u nekim slučajevima čak i nedostatkom kontrole zbog nejasnih podjela odgovornosti. Štaviše, zbog moguće nedosljednosti u primjeni standarda kontrole hrane među različitim inspektoratima, može doći do nezadovoljavajuće kontrole kvaliteta i nivoa bezbjednosti hrane na crnogorskom tržištu.

U većini zemalja Evropske unije kontrola hrane podijeljena je na pitanje bezbjednosti hrane i određivanja kvaliteta prehrambenih proizvoda, sa jasnom podjelom odgovornosti. Aktivnosti vezane za bezbjednost hrane i određivanje kvaliteta uključuju testiranje u laboratorijama i sertifikaciju na bazi međunarodnih standarda i obaveznu laboratorijsku proceduru. U slučaju zakona o prehrambenim proizvodima Evropske unije preporučuju se HACCP (Hazard Analysis

¹⁶ "Uredba o zajedničkom vršenju tržišne, sanitarne, veterinarske i poljoprivredne inspekcijske kontrole u spoljnotrgovinskom prometu roba» Sužbeni list RCG br.33/00 i 12/01

and Critical Control Point) sistem i Good Laboratory Practices. Laboratorijske analize se mogu vršiti samo u zvanično akreditovanim institucijama. Štaviše, uspostavljeni sistem kontrole hrane u Evropskoj uniji zahtijeva imenovanje odgovorne institucije (nad-inspekcijskog tijela) koja će odlučiti o tome da li laboratorije tačno primjenjuju validne metode analize i da li se kvalifikovanost laboratorija održava na odgovarajućem nivou.

Crnogorski sistem u oblasti kontrole hrane nema jasnu strukturu koja je kompatibilna sa zakonodavstvom Evropske unije, mada su započete aktivnosti harmonizacije. Prema Agendi Vlade Crne Gore, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvo zdravlja odgovorni su za pripremu zakona o prehrambenim proizvodima do kraja 2006. godine. Trenutno su odredbe kontrole hrane nedovoljne i nekonzistentne, procedure inspekcije nijesu dobro koordinisane, a same inspekcijske službe neadekvatno opremljene. Postojeće laboratorije u ovoj oblasti kontrole hrane (Ministarstvo zdravlja) nisu akreditovane, mada je postupak akreditacije u fazi pripreme. Neke laboratorije, kao što je Veterinarska, rade na uključivanju sistema sigurnosnog kvaliteta u svoje procedure i aktivno su uključene u međunarodne mreže laboratorija da bi stalno provjeravale tačnost njihovog rada.

Proces harmonizacije i pojednostavljanja sistema kontrole hrane u Crnoj Gori trebalo bi da umanjí broj inspektorata i ministarstava uključenih u ovu proceduru i da evidentno objedini i centralizuje date nadležnosti. Tržišni inspektorat (Ministarstvo ekonomije) trebalo bi da se isključi iz aktivnosti kontrole hrane, a njegova nadležnost da se prenese na inspektorate Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstva zdravlja. To bi moglo doprinijeti racionalizaciji i obezbjeđivanju veće transparentnosti i efikasnosti u ovoj oblasti.

Sistem bezbjedne proizvodnje i kontrole kvaliteta u crnogorskom poljoprivredno - prehrambenom sektoru trenutno zahtijeva dosta obimna prilagođavanja i razvoj. Međunarodna integracija zemlje, kao i zahtjevi unutrašnjeg okruženja, povećaće potrebu za kontrolom bezbjednosti hrane i sertifikovanja kvaliteta na najvećem nivou. Potencijalno članstvo u Evropskoj uniji će transformisati nacionalne inspekcijske aktivnosti u veoma opsežan sistem, što će zahtijevati obiman i skup (finansije, kadar, vrijeme) proces adaptacije. Reforma sistema kontrole hrane i jačanje kapaciteta službi držanih inspektorata moraju se smatrati važnim prioritetom.

Kao dodatak zvaničnim inspekcijskim vlastima, postoji i jedan poboljšani sistem sa funkcijom ugovorne kontrole. Usluge ovakvih službi obično dolaze od komercijalnih preduzeća i često dijela međunarodnih korporacija. Njihova je funkcija u oblasti poljoprivredno-prehrambenog sektora da olakšaju razmjenu između prodavaca i kupaca kroz kontrolu kvaliteta i količine sirovina ili finalnih dobara. Ove institucije bi takođe mogle da vrše inspekciju i uzorkovanje tokom proizvodnje, pakovanja, skladištenja, transporta itd. Važna funkcija ovakvih kompanija bi takođe mogla da bude kontrola proizvodnje pod različitim šemama kvaliteta kao organska (bio), integrisana ili geografska denominacija (Protected denomination of origin or Geographical indication). Ovaj je pristup baziran na komercijalnom ugovoru između proizvođača i inspekcionog biroa, ali ove inspekcijske kompanije uvijek moraju biti ovlašćene i od strane odgovornog vladinog tijela (npr. Agencija za standardizaciju) ili u slučaju kontrole kvaliteta ili geografski identifikovane proizvodnje koja obično zahtijeva budžetske transfere.

Crnogorski proizvođači vjeruju u visok kvalitet njihovih proizvoda i mogućnost ulaska na međunarodna tržišta. Početni korak ka postizanju ovog cilja bio bi uspostavljanje međunarodno komparabilnog sistema bezbjednosti hrane i kvaliteta i kao dodatak tome, stvaranje olakšanih uslova preduzećima u postizanju ovih standarada. Trenutno ni javni sistem kontrole ni mogućnosti poljoprivredno-prehrambenih preduzeća nisu dovoljni da bi se ostvarili rezultati u ovom pravcu.

4 Zaključci i preporuke

Prehrambena industrija u Crnoj Gori zapošljava preko 6.000 radnika u oko 150 preduzeća i generiše stvaranje preko 200 miliona EUR prihoda. Sektor se sastoji od nekoliko većih poljoprivredno-prehrambenih preduzeća koja su ranije bili u vlasništvu države. Međutim ta preduzeća uglavnom mogu biti svrstana u kategoriju srednjih, (od 50-250 zaposlenih), dok su većina vitalnih preduzeća agroindustrijskog sektora mali prerađivački kapaciteti u vlasništvu porodica ili samostalnih preduzetnika. Manja preduzeća su organizovana kao društva sa ograničenom odgovornošću ili akcionarska društva. Ona su uglavnom osnovana u posljednjoj deceniji, kao **greenfield** investicije. Velike kompanije (nekadašnja državna preduzeća) se naročito suočavaju sa primjetnim pritiscima, a neke od njih su u teškoj ekonomskoj situaciji i sa slabom finansijskom pozicijom. Nekonkurentna struktura sektora (strukturni deficit) je jedan od osnovnih problema crnogorske agroindustrije.

Crnogorsko tržište prehrambenih proizvoda može se opisati kao prilično intenzivno u smislu konkurentnosti. Međutim, elementi ekonomskog okruženja za proizvodnju hrane nisu stabilni i stimulatívni. Preduzeća ukazuju na čestu promjenu ekonomskih uslova, naročito kada se radi o uvozu i neefikasnosti postojećih regulativa u oblasti kvaliteta i fiskalnog sistema. Crnogorsko tržište, sa nešto iznad 600.000 potrošača, veoma je malo i relativno intenzivno snabdjeveno proizvodima iz uvoza, u najvećoj mjeri iz Srbije. Mogući rast domaće potrošnje prehrambenih proizvoda u slučaju povećanja prihoda stanovništva neće biti dovoljan da bi se stimulisala optimalizacija veličine tržišta. Osnovno je pitanje kako da se postigne optimalna veličina tržišta za razvoj agroindustrije, gdje je jedan od dodatnih aspekata, koji se moraju uzeti u obzir, obezbjeđivanje hrane za stanovništvo. Stoga je porast udjela domaćih proizvoda u snabdjevanju hranom crnogorskog tržišta od velikog značaja.

Koncept samodovoljnosti sa povećanim uvoznim taksama je veoma skup način da se postigne obezbjeđivanje hrane i nameće velike gubitke kroz protekcionizam. Stoga bi povećanje domaće doprinosa snabdjevanju namirnicama trebalo da se obezbijedi politikom relativno otvorene međunarodne trgovine, ali i kroz veoma konzistentan i funkcionalan sistem pogranične kontrole kvaliteta hrane i bezbjednosti. U isto vrijeme, treba stimulisati domaću poljoprivredu i prerađivačku industriju da proizvedu dovoljno dobara za postizanje standarda i na taj način doprinesu stvaranju konkurentnosti. Ne treba potpuno izgubiti iz vida okolnost moguće „blage“ prijetnje embargom hrane od glavnih snabdjevača namirnicama, budući da je posljednjih godina bilo nekoliko prilika koje se mogu smatrati nekom vrstom embarga. Crna Gora je zemlja koja nije oštro geografski izolovana od mogućih izvora hrane, pa bi ubuduće trebalo raditi na diverzifikaciji uvoza osnovnih namirnica čime bi se izbjegla moguća uvozna zavisnost od jednog tržišta nabavke. Glavni je cilj stoga stvaranje ekonomskog okruženja gdje bi bilo dozvoljeno nabavljanje potrebnih količina hrane sa nepromijenjenim cijenama i sa striktnim bezbjednosnim i sistemom kvaliteta.

Stvaranje adekvatnog sistema bezbjednosti i kvaliteta hrane je jedan od osnovnih izazova u budućem periodu. Trenutno je sistem kontrole hrane prilično neefikasan i nije strukturiran u skladu sa konceptima Evropske unije. Veliki broj institucija pod nadzorom tri ministarstva su uključeni u inspekciju hrane što izaziva nejasnu podjelu odgovornosti.

Harmonizacija sistema bezbjednosti i kvaliteta hrane je i jedan od najvećih zahtjeva u integraciji sa Evropskom unijom. Stoga se preporučuje priprema dubinske analize postojećeg sistema kontrole hrane u Crnoj Gori i stvaranje akcionog plana za harmonizaciju potrebnog zakonodavstva u oblasti bezbjednosti i kvaliteta hrane. Već uspostavljena inicijativa između ministarstava u toj oblasti trebalo bi da se učini operativnom i stimuliše u pripremi savremenog osnovnog zakona o prehrambenim proizvodima. Inspekcija prehrambenih proizvoda trebalo bi da bude racionalizovana i pojednostavljena smanjenjem broja uključenih institucija. Preporučuje se centralizovana i dobro opremljena institucija (moguće pod direktnim nadzorom Vlade), koja bi obavljala sve obavezne aktivnosti u oblasti bezbjednosti i kvaliteta hrane. Ovdje bi trebalo jasno uključiti i jačanje službe pogranične inspekcije.

Veoma je važno obratiti pažnju na ekonomski aspekt, jer će preduzeća u prehrambeno-poljoprivrednom sektoru imati i finansijske implikacije vezane za ove aktivnosti. Potreban je koncizan dugoročni plan zakonodavstva prehrambene industrije koji bi trebalo da bude dostupan javnosti, čime bi se stvorila mogućnost programiranja i prilagođavanja na nivou preduzeća.

Preporučuje se, ako je to izvodljivo, odgovarajuća finansijska podrška za poljoprivredno-prehrambena preduzeća da bi ispunila tražene zahtjeve i normative. Naročito će preduzeća koja prerađuju sirovinu životinjskog porijekla (npr. meso, riba, mlijeko, jaja i med) biti pod znatnim pritiskom.

Neophodno je da se na nivou preduzeća posmatra i pitanje konkurentnosti. Kada preduzeće aktivira investicione projekte za higijensku i sanitarnu harmonizaciju, trebalo bi da to podrazumijeva i istovremeno poboljšanje njegovog poslovnog potencijala i komparativnih prednosti. Ne samo investicije u novu tehnologiju i opremu, već i izgradnju kadrovskih kapaciteta. Uprkos tome što preduzeća, kroz odgovor u anketi, smatraju da ljudski faktor ne predstavlja problem, postoji prilično primjetan nedostatak savremenih upravljačkih vještina, ali i ekspertize u oblasti prehrambene industrije. Optimalizacija pogona je neophodna da bi se smanjila neefikasnost, uključujući viškove i slabu logistiku. U nekim slučajevima postoji i neiskorišćenost postojećih pogona, koja rezultira visokim proizvodnim troškovima i slabijim poslovanjem. Tokom perioda ekonomske depresije, prehrambena preduzeća su fokusirala svoje napore u pravcu opstanka, sa rijetkim primjerima održivih i dugoročno orijentisanih sistema, usljed čega nije bilo podsticaja za modernizaciju i investiranje. Međutim, sada je sve veća potreba i pritisak da se proizvodnja optimalizuje i da se ispune zahtjevi za boljim marketinškim i upravljačkim praksama.

Distribucija i tržište izgleda da predstavljaju veoma ozbiljan problem za prerađivačko-prehrambena preduzeća u Crnoj Gori. Mala veličina pogona i nedostatak ekonomije obima predstavljaju ozbiljnu barijeru razvoju ovog sektora. Iako postoje potencijali za proizvodnju vrhunskih crnogorskih proizvoda, neophodno je uložiti veoma mnogo napora da bi se uspostavio ekonomski uspješan i održiv sistem proizvodnje. Proizvodnja „visok kvalitet – nizak obim“ prehrambenih proizvoda zahtijeva specijalne vještine i specifične strategije. Trenutno postoje veoma ograničeni kapaciteti (sušeno meso – Njeguški pršut) koji bi mogli da uđu u formalne tržišne kanale na domaćem tržištu, dok šire tržišne mogućnosti tek treba da se razmotre.

Postoji deficit i u insitucionalnoj komunikaciji sa Vladom. Stoga se preporučuje forma „Kancelarija agroindustrije“ koja bi mogla da služil kao komunikacioni kanal u planiranju i implementaciji Vladinih politika u ovoj oblasti.

Zaključak je da će se agroindustrija u Crnoj Gori suočiti sa značajnim procesom restrukturiranja. Tokom ovog perioda je od veoma velikog značaja da sektor ostane pod pojačanom pažnjom, imajući u vidu njegov značaj za regionalni razvoj i razvoj primarne poljoprivrede.

CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I EVROPSKA UNIJA Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja

ZAHTJEVI EU INTEGRISANJA ZA POGLAVJE POLJOPRIVREDE

Zahtjevi EU integrisanja za poglavlje poljoprivrede

Poljoprivreda je najzahtjevnija oblast u procesu pristupanja Evropskoj uniji. Stoga se pregled obaveza, koje je u tom procesu potrebno ispuniti, daje i detaljnije, s namjerom da se potkrijepi teza o složenosti i ozbiljnosti ovog procesa u oblasti poljoprivrede.

Poglavlje se fokusira na administrativnu infrastrukturu potrebnu da bi se obezbijedilo slobodno kretanje roba i primjena, upravljanje i kontrola zajedničke poljoprivredne politike (CAP).

A. VETERINA, ZAŠTITA BILJA I ISHRANA ŽIVOTINJA

Legislativa EU u ovoj oblasti ima za cilj da olakša unutrašnju i spoljnu trgovinu u sektorima veterine, zaštite bilja i ishrane životinja, i istovremeno štiti zdravlje stanovništva, životinja, dobrobit životinja i ispunjava očekivanja potrošača.

Osnovni preduslov za proširenje jedinstvenog tržišta u ovoj oblasti na pridružene zemlje, osim približavanja legislative, jeste posjedovanje adekvatne i obučene administracije. Generalno, time se zahtijeva:

- Odgovarajući sistem kontrole na mjestu porijekla,
- Nediskriminatorne kontrole tokom transporta, na krajnjim destinacijama, kao i na spoljnim granicama,
- Zadovoljavajući sistem laboratorijske kontrole.

Za implementaciju jedinstvene legislative Zajednice u ovoj oblasti potrebni su sljedeći administrativni kapaciteti:

- Nacionalne kompetentne vlasti iz oblasti veterine, zaštite bilja, kvaliteta sjemena i sadnog materijala i ishrane životinja, koje će biti odgovorne za obezbjeđivanje adekvatne primjene legislative u ovoj oblasti, sa dovoljnim brojem i adekvatno obučanim kadrom i odgovarajućim sredstvima (Direktiva 89/662/EEC i Direktiva 2000/29/EC);
- Adekvatan budžet, uključujući i fond za hitne slučajeve za potrebe suzbijanja bolesti;
- Adekvatne administrativne instrukcije za osoblje (u svim pomenutim oblastima) kao i vanredne nacionalne planove za bolesti životinja;
- Zvanične veterinare koje imenuje nadležna centralna veterinarska vlast za kontrolu objekata i izdavanje zdravstvenih uvjerenja (Direktiva 96/93/EC), koji imaju pristup odgovarajućim laboratorijama, uključujući i opremu, kao i zadovoljavajući sistem laboratorijske dijagnostike;
- Zvanične inspektore iz zaštite bilja, koje je imenovala nadležna vlast za kontrolu objekata i uvoza bilja ili proizvoda biljnog porijekla (Direktiva 2000/29/EC), zatim za kontrolu objekata koji proizvode namirnice i za kontrolu uvezenih

supstanci za hranu za životinje i hrane za životinje (Direktiva 95/69/EEC i Direktiva 95/53/EC), potom za namirnice, koje je imenovala nadležna vlast za kontrolu zdravstvene ispravnosti namirnica stavljenih u promet, koji imaju pristup odgovarajućim laboratorijama;

- Zvanični inspektori za kontrolu kvaliteta sjemena i rasadnog materijala, koji imaju pristup odgovarajućim laboratorijama (testiranje zdravstvenog stanja biljaka i ispitivanje kvaliteta, kao što je čistoća sjemena, stepen klijavosti itd.);
- Odgovarajuće strukture i sistem inspekcije u pogledu legislativne iz oblasti veterine, zaštite bilja, kvaliteta bilja i ishrane životinja na mjestu porijekla i na spoljnim granicama;
- Sveobuhvatna kontrola objekata radi ispunjavanja uslova iz legislativne EU i time i zaštita zdravlja životinja, javnog zdravlja, zaštite bilja i kvaliteta;
- Kompetentna veterinarska vlast odgovorna za identifikaciju životinja i za registraciju gazdinstava i kontrolu kretanja, uključujući i baze podataka;
- Kompetentnu fitosanitarnu vlast odgovornu za registraciju subjekata;
- Interni kompjuterizovani sistem koji povezuje veterinarske vlasti unutar zemlje; spoljni sistem kontrole kretanja (ANIMO); i sistem obavještanja o bolestima životinja (ADNS);
- Sveobuhvatni program kontrole rezidua i pristup odgovarajućim laboratorijama;
- Program suzbijanja zoonoza;
- Programi nadzora i monitoringa;
- Pravo žalbe i rješavanje sporova;
- Efikasna organizacija odgajivača sposobna da vodi matičnu evidenciju u stočarstvu pod kontrolom nadležnih vlasti;
- Zvanični pregled sjemena i rasadnog materijala koji vrše nacionalna tijela za kontrolu.

B. ZAJEDNIČKA AGRARNA POLITIKA

Primjena, upravljanje i kontrola Zajedničke poljoprivredne politike (ZAP) zahtijevaju izradu, izmjenu i jačanje odgovarajućih administrativnih kapaciteta.

B.1 Administracija koja se eksplicitno zahtijeva jedinstvenom legislativom Zajednice

Ključne vrste administrativnih kapaciteta koji se eksplicitno zahtijevaju jedinstvenom legislativom zajednice obuhvataju:

B.1.1. Horizontalne strukture

Administracija potrebna za upravljanje troškovima CAP u okviru Sekcije za garancije EAGGF (Evropski fond za garancije i plaćanja u poljoprivredi) moraju da ispune određene zahtjeve. **Agencije za plaćanja** moraju biti akreditovane u skladu sa pravilima Zajednice. One naročito moraju biti sposobne da pruže dovoljne garancije:

- da se prihvatljivost zahtjeva i usklađenost sa pravilima Zajednice provjeravaju prije odobravanja plaćanja;
- da se plaćanja vrše ispravno i da su u potpunosti evidentirana u računima;
- da se potrebna dokumenta podnose u rokovima i u formi propisanoj pravilima Zajednice;
- da moraju da održavaju evidenciju kojom se pravdaju izvršena plaćanja i kojom se detaljno navode izvršene administrativne i fizičke kontrole;
- ako postoji više od jedne agencije za plaćanja mora da postoji centralno tijelo za koordinaciju;
- da svaka zemlja članica mora obavijestiti i Komisiju o tome koje je tijelo odgovorno za izdavanje i oduzimanje akreditacije za svaku agenciju koja vrši plaćanja, to jest, tijelo za sertifikaciju (Propis Komisije 1663/95).

Integrirani sistem administracije i kontrole (IACS).

Ovaj sistem mora imati:

- kompjuterizovanu bazu podataka,
- slovno-brojni sistem identifikacije poljoprivrednih parcela,
- zahtjeve za pomoć,
- integrirani sistem kontrole,
- sistem za identifikaciju i registraciju životinja,
- relevantne registre farmi, zemljišta i životinja,
- administraciju za efikasno izvršavanje planova označavanja i identifikacije.

Radi primjene jedinstvene legislativne Zajednice za FADN (Mreža računovodstvenih podataka na farmama), zemlje članice moraju osnovati nacionalne komitete za mreže podataka, odgovorne za odabir gazdinstava od kojih se sakupljaju podaci. Komitet mora ispunjavati uslove, a posebno:

- da bude sposoban da odobri plan za odabir gazdinstava od kojih se sakupljaju podaci i izvještaj o primjeni ovog plana;
- da poštuje pravila propisana u legislativi za odabir predsjednika komisije i donošenje odluka.

Zemlje članice takođe moraju da osnuju Agenciju za vezu, koja, između ostalog, mora:

- da bude sposobna da izradi plan za odabir gazdinstava od kojih se sakupljaju podaci i da izvještava o sprovođenju tog plana,
- da verifikuje podatke sa farmi.

B.1.2 Administracija potrebna za organizacije zajedničkog tržišta

Agencije i centri za intervenciju koji su potrebni za vršenje intervencija i povlačenje proizvoda u određenom broju sektora. Mogu se formirati posebne agencije za različite sektore ili se formirati kao jedno tijelo. U zavisnosti od specifičnosti pojedinih sektora, one moraju biti sposobne da izvrše zadatke, kao što su:

- redovni monitoring tržišta i cijena,
- otkup, javno skladištenje, prodaja i kontrola zaliha u objektima kojima su izdate dozvole u skladu sa standardima EZ,
- sprovođenje sistema kontrole upotrebe interventnih proizvoda,
- drugi zadaci i zahtjevi specifični za taj sektor.

Upotreba instrumenata Upravljanja nabavkama EZ u nekim sektorima zahtijeva posebne oblike administracije, npr. ovlašćene otkupljivače (mljekare) u sektoru mljekarstva. Ovi otkupljivači moraju, na primjer:

- voditi detaljnu evidenciju o zalihama i navedene registre,
- imati svoje prostorije u datoj zemlji članici gdje se evidencija o zalihama, registri i ostali dokumenti mogu pregledati.

U određenom broju sektora, jedinstvena legislativa EZ navodi precizna pravila za Organizacije proizvođača. Tako, na primjer, u sektoru voćarstva i povrtarstva, organizacije proizvođača, između ostalog, moraju:

- biti formirane na inicijativu samih proizvođača određenih kategorija proizvoda,
- imati pravila udruženja koja su u skladu sa zahtjevima propisa,
- na efikasan način omogućiti svojim članovima da dobiju tehničku pomoć u primjeni ekološki prihvatljive prakse uzgoja,
- imati minimalni broj članova i pokrivati minimalni obim proizvodnje koji se može prodavati.

U sektoru proizvodnje vina, zahtijevaju se ovlašćene Destilerije, koje moraju biti sposobne da izvrše detaljne zadatke propisane jedinstvenom legislativom Zajednice uključujući:

- određene zahtjeve po pitanju plaćanja otkupne cijene proizvođačima,
- izdavanje potvrda o dostavljanju,
- dostavljanje izvještaja o količinama destilovanih proizvoda i dobijenih proizvoda Agenciji za intervencije.

U određenim sektorima, od zemalja članica se traži da formiraju registre. Na primjer, zemlje članice koje proizvode maslinovo ulje moraju formirati registar uzgoja maslina kojima se obuhvataju sva gazdinstva na kojima se vrši uzgoj maslina na njihovoj teritoriji. Posebni zahtjevi propisani su legislativom i oni treba da obuhvate:

- ukupnu površinu na kojoj se uzgajaju masline, zajedno sa katastarskim podacima,
- ukupan broj stabala masline, njihovu starost i stanje,
- nazive vlasnika svake parcele,
- rasprostranjenost maslina u pogledu sorte.

Ostali primjeri su Registar vinograda, koji se zahtijeva u sektoru vinogradarstva i Registar citrusa koji se zahtijeva u sektoru voćarstva i povrtarstva.

Ponekad se zahtijevaju posebne strukture za potrebe kontrole: zemlje članice koje imaju proizvodnju maslinovog ulja od 3000 tona ili više tokom definisanog referentnog vremenskog perioda, moraju uspostaviti posebnu Kontrolnu agenciju za maslinovo ulje. Funkcija ove agencije je da izvršava određene aktivnosti i provjere u pogledu pomoći Zajednice koja se daje za maslinovo ulje. Ova agencija mora:

- imati potpunu administrativnu autonomiju,
- imati dovoljan broj zaposlenih koji su adekvatno obučeni,
- biti sposobna da predlaže i prati godišnji plan rada osmišljen tako da obezbijedi da se pravila Zajednice u pogledu maslinovog ulja adekvatno primjenjuju.

B.1 Administrativne strukture koje nijesu navedene

Potrebne administrativne strukture nijesu uvijek navedene u jedinstvenoj legislativi Zajednice. U mnogim slučajevima koriste se termini poput "nadležna vlast" kada se govori o potrebnoj administrativnoj strukturi. To znači da je svakoj zemlji članici ostavljeno da sama odluči koja institucija je odgovorna za efikasnu implementaciju jedinstvene legislative Zajednice. U praksi, to je najčešće Ministarstvo poljoprivrede ili nadležna vlast u okviru njene odgovornosti, npr. neka agencija. Međutim, funkcije za koje zemlje članice EU moraju imati kapacitet da ih izvrše - kroz administrativne strukture koje one formiraju - jasno su navedene u jedinstvenoj legislativi Zajednice.

Primjeri ključnih funkcija koje vrše administrativne strukture koje nijesu navedene obuhvataju:

B.2.1 Horizontalne strukture

Upotreba mehanizama Organizacije zajedničkog tržišta koji upravljaju trgovinom sa trećim zemljama. Te administrativne strukture moraju biti sposobne da izvrše zadatke koji obuhvataju:

- upravljanje refundiranjem izvoza radi pokrivanja razlike u cijenama u EU i nižih cijena u svijetu i izvoznim taksama,
- izdavanje dozvola za uvoz/izvoz,
- upravljanje carinskim kontingentima,
- upotreba sistema kontrole izvoza itd.,
- primjena relevantnih pravila Carinskog kodeksa zajednice.

Zemlje članice, takođe, moraju efikasno izvršavati zahtjeve statističkih elemenata jedinstvene legislative Zajednice. Ta administrativna struktura mora biti sposobna da učestvuje u:

- poljoprivrednom popisu,
- ispitivanjima strukture poljoprivrede,
- ispitivanjima prihoda farmi (Farm Income Survey - FIS)
- zahtjevima u pogledu sakupljanja podataka, koji su specifični za taj sektor, npr. o površini i prinosima usjeva.

Zemlje članice takođe moraju imati administrativne strukture za efikasnu implementaciju legislative Zajednice u oblasti Organske proizvodnje. Imenovana "nadležna vlast" mora biti sposobna da, između ostalog, izvrši sljedeće zadatke:

- administrativno-upravne zadatke kao što su registracija određenih izvještaja koji stižu od proizvođača,
- uspostavljanje sistema inspeksijske kontrole,
- upotreba efikasnih izvršnih mjera.

Implementacija legislative Zajednice u Politici kvaliteta. Imenovana nadležna vlast mora biti sposobna da, između ostalog, izvršava sljedeće zadatke:

- da provjeri da li je opravdana prijava za geografsku oznaku, oznaku porijekla ili sertifikat o posebnom karakteru.
- obezbijedi da su odobrene inspeksijske strukture na mjestu.

B.2.2 Administrativna potrebna za organizacije zajedničkog tržišta/ posebne sektore

Upotreba instrumenata Upravljanja nabavkama u EZ, kao što su proizvodne kvote za šećer, mljekarsku i mlinsku industriju.

Zemlje članice mora da imaju potrebne administrativne strukture kako bi mogle da implementiraju Klasifikaciju trupova i izvještavanje o cijenama stoke, na primjer, goveda (Propis Savjeta 1208/81 i 1186/90).

Zemlje članice takođe moraju da implementiraju i sprovode Posebna pravila organizacija zajedničkog tržišta za određene sektore, koja se odnose na slobodno kretanje poljoprivrednih proizvoda. Administracija mora biti sposobna da efikasno obezbijedi:

- poštovanje različitih standarda prodaje, klasifikacije po veličini i pakovanja,
- poštovanje pravila o etiketiranju (npr. u sektoru vinogradarstva i sektoru za goveđe meso), analizama, kontrolama i monitoringu,

U pripremi za ispunjavanje ovih zahtjeva, pridružene zemlje treba da se fokusiraju na institucionalnu izgradnju unutar Javnog sektora. Međutim, pored toga, Privatni sektor mora da izvrši poboljšanja u proizvodnji, preradi i prodaji kao i da razvije organizacije proizvođača kako bi se jačala konkurentnost sektora proizvodnje hrane. Treba da se izvrši postepeno uvođenje standarda plasmana, pravila o prezentaciji i etiketiranju proizvoda koji su bliži standardima i pravilima u Zajednici, kao i poštovanje standarda iz oblasti zdravlja i ekologije.

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

388.439 (497.16)
339.923:061.1EUJ : 338.43

CRNOGORSKA poljoprivreda i Evropska unija :
strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja / (rukovodilac projekta Milutin
Simović).

-Podgorica: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, 2006
(Podgorica : Print). - 246 str. : graf. prikazi, tabele; 26 cm

Na vrhu nasl. str.: Republika Crna Gora, Vlada Republike Crne Gore. - Tiraž 500.

ISBN 86-85799-02-3

а) Храна - Производња - Црна Гора б) Европска унија - Аграрна политика
COBISS.CG-ID 10527504